FÖLDINDULÁS MAGYARORSZÁGON?

Nézetek és elemzések

Skultéty Csaba · Horváth Árpád · Kende Péter
Sólyom László · Lukács László · Nyíri Tamás
Joó Rudolf · Endreffy Zoltán · Farkas Beáta
Boór János · Balassa Péter · Szokolay Sándor
Békés Gellért

31. MAGYAR PAX ROMANA KONGRESSZUS · 1989 · REICHENAU

FÖLDINDULÁS MAGYARORSZÁGON?

FÖLDINDULÁS MAGYARORSZÁGON?

Nézetek és elemzések

31. MAGYAR PAX ROMANA KONGRESSZUS
1989 MÁRCIUS 27 - ÁPRILIS 1
REICHENAU - NÉMETORSZÁG

Szerkesztette
Békés Gellért és Horváth Árpád

KATOLIKUS SZEMLE
Róma 1989

A KATOLIKUS SZEMLE 1989
évi 2.-3. kettős számának különlenyomata

A címlapot tervezte: Szokoly György

Készült Ugo Detti nyomdájában - Via G. Savonarola, 1 - I-00195 Roma

MEGNYITÓ

Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom — Pax Romana 31. Kongresszusa

A Mozgalom elnökének a feladata, hogy ezt a kongresszust, ennek a tanulmányi hétnek a munkáját megnyissa. Ebben a minőségemben szeretettel köszöntök minden megjelentet, minden honfitársunkat, aki érdemesnek tartotta, hogy, többnyire évi szabadsága terhére, eljöjjön hozzánk. A szélrózsa minden irányából gyűltünk össze a már a középkor hajnala óta mély hitet és, abból fakadóan, egész Európára művelődést sugárzó Reichenauban. Régi barátok és új arcok. Az « Isten hozott » természetesen minden résztvevőnek egyformán szól. Mégis vannak, akiket külön ki kell emelnem. Elsőnek nyugati katolikus papjainkat — és velük protestáns lelkészeinket —, hiszen ha szétszórtságunkban magyar keresztény közösségek élnek és működnek, ez elsősorban az ő érdemük. Mint vendéglátó katolikus mozgalom, örömmel látjuk közöttünk protestáns barátainkat; ittlétük legyen ez alkalommal is annak az ökumenikus szellemnek a kifejezője, amelynek már régóta elköteleztük magunkat. Majd a Magyarországról érkezetteket. Amióta országunk sztalinista vezetése 1948-ban minden vallásos jellegű egyesületet és társadalmi megmozdulást és így a mi mozgalmunkat is betiltotta, az anyaországból elsőízben tavaly jöhettek hozzánk nagyobb számban — kongresszusunk témájának megfelelően elsősorban fiatal — résztvevők. Az idén újabb nagy lépést tehettünk előre: immár csoportok, csendben már régóta működők és újak vagy újjászületettek, küldhették el képviselőiket. Ebben biztató jelet látunk arra, hogy népünknek a trianoni határok között élő nagyobb része közeledhet az itt, Európa nyugati felében normálisnak tekintett életlehetőségekhez. De aggódó figyelmünk a kirekesztetteknek, a szomszédállamokban kisebbségi sorsra kényszerítetteknek szól. Ha csak nagyon keveset is tehetünk értük, szeretnénk, ha éreznék törődésünket és annak halk, biztató tudatával távoznának majd körünkből.

Az újak, a hozzánk elsőízben érkezettek felé fordulva el kell mondanunk, hogy kik is vagyunk, — jelezve ezzel azt is, hogy kik nem vagyunk. Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom — Pax Romana. Vagyis: *katolikusok*, a szó

nem beszűkítő, hanem eredeti értelmében. A toleranciát már régóta nem tartjuk elegendőnek: igyekszünk, szilárd alapokról, a keresztény egységet szolgálni, annak az állapotnak a remélhető megszüntetése érdekében, amelyet XXIII. János pápa — eleget nem is idézhető szavaival — a kereszténység botrányának nevezett. Hogy protestáns testvérszervezeteinkkel — az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel és az Evangéliumi Magyar Ifjúsági Konferenciával — folytatott együttműködésünkben hol tartunk, arról szóljon egy protestáns lelkészbarátunk megállapítása. Az immár negyedik nyugati magyar ökumenikus találkozó előkészítése során azt mondotta: ne az ökumenizmust tűzzük már ki a programra, hiszen mi, nyugati magyar katolikus és protestáns értelmiségi szervezetek, már ebben az ökumenizmusban élünk. — Nevünkben a következő szó: *magyar*. Magyarok vagyunk, vagyis itt Nyugaton a magyarságot akarjuk szolgálni. Minden gondolatunk egybekapcsolódik népünkkel, bárhol is éljünk széles e világban. Legnagyobb törődésünk a kisebbségi magyarságnak szól, mindenekelőtt ott, ahol ma, a huszadik század utolsó negyedében, a civilizált emberiség által elengedhetetlennek tartott elemi emberi jogokkal sem rendelkezik. — *Értelmiségi*. Az értelmiséghez igyekszünk szólni, az értelmiség mozgalma akarunk lenni. De vigyázzunk erre a szóra. Abban a világban, amikor Magyarországon és a szomszédállamokban felnőtt egy egész nemzedék, amelynek nagyrészt éppen a legértékesebb rétegétől tagadták meg a magasabb képzés lehetőségét, nevünben az « értelmiségi » csak kínálat lehet, munkánk szellemi tartalma és igényessége, amely mindenki előtt nyitva áll, aki e szellemieket keresi. — Ezt a nyitottságunkat fejezi ki, hogy *mozgalom* vagyunk: missziós szolgálatot vállaló baráti kötelék, küzdve a felszínesség, az elanyagiasodás, egyben a magyarságról való lemorzsolódás ellen. — Nevünkben végül a *Pax Romana* azt jelenti, hogy tagja vagyunk a Nemzetközi Pax Romana-nak, annak munkájába a lehetőség szerint bekapcsolódunk. Ezzel azt a hagyományt folytatjuk, amelynek alapkövét a magyar katolikus ifjúsági szervezeteket egyesítő Katolikus Diákszövetség 1921-ben, a Pax Romana megalakításakor, mint az alapítók egyike, rakta le.

Harmincegyedik kongresszus. Minden évben más országban és merőben új környezetben. Hogy ez a gyakorlatban milyen erőfeszítést jelent, csak mi tudjuk. Ugyanez áll azokra, akik, Nyugat-Európa valamelyik pontján, a helyi csoport munkáját végzik. A kérdés, amely szükségszerűen újra meg újra felvetődik: arányban áll-e kevesek szívós törekvése az elért eredménnyel? Az emigráció is átalakulóban van, az idő múlása és generációs problémák, örvende-

tes hazai fejlemények nyomán az elhagyott országhoz való viszony, a belső beállítottság módosulása — mindez új kérdéseket vet fel, új helyzetvizsgálattal. Aki közülünk, hozzám hasonlóan, a kárpát-medencei szomszédállamok valamelyikéből, kisebbségből jön, tudja a legjobban, hogy csak a mondhatni mindennapos aprómunka hozhat tartós eredményt, biztosíthatja a fennmaradást. Ez áll az emigrációra is. Igazi problémánk — és nemcsak a miénk —, hogy sok az aratnivaló, de fájdalmasan kevés a feladatot megbízhatóan elvállaló munkás.

« Földindulás Magyarországon? » — ezt a címet adtuk idei kongresszusunknak. Témaválasztásainknál a múltban mindig kerültük a szorosabb értelemben vett politikát. Ezúttal ezt nem tehettük. Ami Magyarországon megindult, túl jelentős ahhoz, hogy kivonhassuk magunkat a felelősség ránk eső része alól. Igenis: osztozni akarunk ebben a felelősségben. Ez indított bennünket arra, hogy mindazokkal, akik eljöttek körünkbe, együtt keressük a választ a földindulás szélére sodródott Magyarország gondjaira és reményeire.

Dr. SKULTÉTY CSABA
a Mozgalom elnöke

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A 31. Kongresszus témája szorosan kapcsolódik a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom nevéhez és működési elvéhez. Harmincegy éven át figyeljük hazánk és népünk sorsának alakulását. Mozgalmunk struktúrájának létjogosultsága magyarságtudatunkban gyökerezik. Mint magyarok képviseljük és ápoljuk a katolikus értelmiségi eszméket, még akkor is, ha személyesen második hazánk kultúrájának szerves részévé lettünk.

A kettős életet megkönnyíti az, hogy intellektualitás és katolicitás ahhoz az egyetemes európai kultúrához tartozik amelynek részese a magyarság. Bár szellemi fájdalmaink egyik kiváltója az az évek folyamán erősödő félelem volt, hogy hazánk mind inkább kiesik az európai kultúra légköréből, és fokozatosan elveszti azon értékeit, amelyek Szent István óta Európához kapcsolták. Éppen ezért, ha nem is tudatosítottuk, mi, kinti magyarok egy kis « európai magyar szigetnek » éreztük magunkat, vállalva a feladatot, hogy személyes helytállással is bizonyítsuk a magyarság európaiságát. De aggódásunk nem szűnt meg, hogy hazánk fokozatosan kiszorul az európai fejlődés és haladás életteréből, és az útszélre kerül. Történelmünkben elégszer megéltük már ezt a sorsot. Valahogyan mindig talpra álltunk ugyan, de a török hódoltságot sohasem hevertük ki igazán.

Ha az elmúlt három évtized folyamán hazánkra néztünk, sok szemlélni valónk nem akadt. Foltozták, javítgatták a szocializmust. Az igaz, hogy a « gláznosztyot » és a « peresztrojkát » Magyarországon kezdték el, láttunk is fejlődést, valamelyes haladást, de mégha a remény lángjainál optikusan fel is nagyítottuk ezek jelentőségét, be kellett látnunk, hogy hazánk az európai civilizációs fejlődés mögött évről évre növekvő arányban visszamarad. A technológiai és gazdasági elmaradottság tényét csak részben ellensúlyozhatta az, hogy pl. a parasztságnak relatívan jól ment a sora, és hogy — ellentétben pl. Romániával — nálunk kifejezett nyomorról, éhinségről nem lehetett beszélni.

A viszonylagosan kedvező kép alapját azonban csupán a szocialista országokkal való összehasonlítás szolgáltatta. Ismerjük az epés megjegyzést: « a legvídámabb barakk a szocialista táborban ». Nyugati újságírók szívesen idézgették ezt a túristabenyomásokra alapuló nézetet, és mi is anekdótáztunk vele, nem egyszer elfelejtve, hogy a rózsa-

dombi villák és a váciutcai butikok árnyékában hárommillió szegény tengeti életét, és az abortusz, a korai elhalálozás és az öngyilkosság listáján mi vezetünk. Ugyanakkor a lakásviszonyok, a telefonhálózat, és a talajvíztisztaság kérdésében — hogy csak ezeket említsem — még a szerény szocialista átlagot se értük el, annak ellenére sem, hogy Magyarország vette fel a legtöbb nyugati valutát: fejenként, gyerekeket és a nyugdíjasokat is beleszámítva 100.000 Forint értékben — több mint egy szakmunkás vagy mérnök évi fizetése! Bár a 18 milliárd dollár egy része feltehetőleg tovább vándorolt...

Kezdetben csak szakemberek tudták, hogy az ország a dínom-dánomos látszat ellenére súlyos krízisbe került, de a « kádárizmus » utolsó évében ezt már a párt vezetői sem titkolták. A lesújtó tények szellőztetése, amit a pártideológia évtizedeken át « antikommunista propagandának » nyilvánított, hazai lapok vezércikkanyagává vált. És végeredményben ebben az eddig példa nélkül álló őszinteségben rejlett a megújulás lehetőségének a reménye. Kádár János szinte egyik napról a másikra vesztette el népszerűségét, és definitív eltávolítása után megindult a lavina... a földindulás.

A külföldre emigrált magyarok számára nyilvánvalóan nem érdektelen az, ami ma otthon történik, de mégis, mi csupán szemlélői lehetünk ennek a folyamatnak. A cselekvők az otthoniak. Groteszk lenne még a feltételezés is, hogy mi külföldről megfogalmazhatnánk az otthoniak cselekvési normáját és irányvonalát. Ehhez se jogunk, erre se kompetenciánk nincs, de ezen túl is józanabbnak tűnik az a felismerés, hogy az ország feladata ma nem az, hogy « lemásolja » mások, így például a nyugati világ struktúrális sémáját. Lenne ugyan átveendő, de nem minden, sem elvben sem gyakorlatban. Az országnak mindenek előtt saját és sajátos realitásaiból kiindulva kell megújulnia, hazánknak saját évszázados nemzeti és népi értékeire támaszkodva kell átformálódnia modern európai állammá. Ebben a mások tapasztalata, a mások életérzése, a mások mégannyira is sikeres útja aligha segít, és a « másokhoz », bármennyire is ellenszenvesnek tűnik, részben már mi is hozzátartozunk. A mi életterünk és realitásunk nem a reformszocializmus, és a mi hazánk, bármennyire is fáj, nem a mi otthonunk.

De persze azt a jogunkat nem veheti el senki, hogy hazánk sorsának alakulását érdeklődéssel figyeljük, és azt se, hogy véleményt alkossunk. Egy, vagy több véleményt a sok közül. Ez az otthoniak számára ugyan nem lehet mérvadó, de talán mégsem érdektelen. Olyan magyarok véleményéről van szó, akik magyarként « külföldiek », akik magyarként élnek a nyugateurópai demokratikus kultúrában, és akik lét-

formájukból kifolyólag is kapcsot képeznek az európai népek felé.

Kongresszusunk feladata így nem lehet más mint az empirikus felmérés, továbbá a nézetek gyűjtése és értéklése. A rendkívül komplex és lényegében ellentmondásos magyarországi helyzet megítélése alapos ismereteket és differenciáló körültekintést igényel. Szélsőséges nézetek mint « kutyából nem lesz szalonna » avagy « megbukott a szocializmus », nem nyúlnak mélyre, így nem adnak megismerési támpontot, és nem is visznek előbbre. Csak lobbantják a lelkesedést, de most szakértelemre és észre lenne szükség. Csak így ismerhető fel az is, hogy Magyarország jelenlegi problémája nem szűkíthető le a szocializmus gazdasági és technológiai krízisére. Az egyéni és társadalmi élet szinte összes területe megrázkódott. Éppen ezért végig kell pásztáznunk a társadalmi élet legalábbis főbb területeit: a szellemi, politikai, gazdasági, ökológiai, jogi, politikai, társadalomerkölcsi és vallási életet. Előadóink a nekik szánt témakör kiváló szakértői, akik a kútforrásból merítenek. Az értékelésben persze ők is « csak » nézetet, nézeteket képviselnek. A pluralista gondolkodás és a demokratikus kultúra serpenyőjében ez természetes. Ezért van a megbeszélés, a véleménycsere, a plenáris vita, vagyis a közös gondolkodás. Ebből talán kialakul az is, hogy mi, « külföldi magyarok » miben és hogyan segíthetünk ill. nem segíthetünk.

Hazánk, szinte teljesen váratlanul, sorsdöntő hónapok és évek előtt áll. A kérdések, remények és kételyek tömkelege zúdul ránk. Van-e esély arra, hogy most, a választó út felé közeledve, végre megvalósíthatjuk sajátos magyar létformánkat Nyugat és Kelet között? Ezt senki nem tudja. Hol az átalakulás határa, és ezt ki szabja meg? És megszabja-e és mikor? Kínzó, irritáló kérdések, egyelőre válasz nélkül. Népünknek válasz nélkül kell az idealizmus és realizmus határmesgyéjén próbálkoznia egy modern demokratikus európai színtű Magyarország megvalósításán.

Dr. HORVÁTH ÁRPÁD
a program szerkesztője

HORVÁTH ÁRPÁD

A MAI HELYZET MAGYARORSZÁGON ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

Amikor tavaly ősszel ezt a bevezető előadást elhatároztuk, szükségesnek tartottuk, hogy a kongresszusi program szerkesztője bevezetőként *speciális emigráns szemszögből* is reflektálja a jelenlegi magyarországi helyzetet. Hogy ez bonyodalmas azt tudtuk, az « emigráns szemszög » bonyodalmasságára az előkészület ideje alatt jöttem rá. Mégis megpróbáltam, persze személyes jelleggel. Én nyilván nem lehetek « emigráns szemszög », csak egy a sok közül, ha nem is egyedül. Alanti gondolataimat provizórikus vázlatnak tartom.

A témák kényesek is. El lehetne venni ugyan élüket, de ehhez túl általánosságban kellene beszélni, egészen a mindenre alkalmazható semmitmondásig. Politikusok szoktak így fecsegni a TV-ben, ha nem kívánnak nyilatkozni, de ennek nincs sok értelme, és én nem is vagyok politikus.

Részletekbe persze, így sem bocsájtkozom. A téma részekre felbontó elemzése és gyakorlati alkalmazása kongresszusi hetünk szakelőadásaira vár. Az előadásom első felében taglalt « magyarországi helyzet » csupán « átrepülés », mintegy bevezetés a szakelőadások « mélyrepüléséhez », a súlypontot a második részre helyezem, az *emigrációra.* Ezt a témát ugyanis előadótársaim, egy kivételével mind otthoniak, nem érintik.

A magyarországi helyzet

A magyarországi helyzet megítélése fokozatosan komplikálódik. Valamikor egyszer, *Rákosi Mátyás idejében,* a téma feltérképezése és értéklése aránylag egyszerű volt. A mindenható pártnak vérengző diktátorban összpontosult hatalma centralizálta a helyzetet. Egy zászló, egy szó, egy út, egy vonal. Mindenki tudta mit jelent *vonalasnak* lenni, csak el kellett olvasni a Szabad Nép vezércikkét, vagy valamilyen más újságot. Ezt ugyan kevesen tették, de egy bizonyos ideológiai rutinnal idővel ki is lehetett találni, hogy mi van bennük. A *szellemi szimplifikálódásnak* ezen fokán a kom-

munista ideológia beérte egy-két *fundamentalista szólammal*, hamar megtanulta őket betéve is az ember, és ha az élet rákényszerítette, szajkózta is utána. Ismerjük, csak szellemi idegenkedéssel gondolunk vissza rá, végeredményben kibírhatatlan volt.

Kádár János szelídebb és diszkrétebb diktatúrája alatt a helyzet fokozatosan differenciálódott. A *kis szabadságok automatikusan pluralizálták* a társadalmat, később még a pártot is, különböző nézetek kaptak lábra, és néha már gondolkozni kellett azon, hogy melyik a « helyes », pontosabban mi a kádárizmus tényleges vonala. Megnehezítette a helyzetet, hogy a vonal is kacskaringózott, és a zászló is igen csak lebegett már a különböző irányú szelekben. Az « igaz kommunista szó » elvesztette egyértelműségét és igényesebb *értelmezésre* szorult. Kádár híres jelszava « aki nincs ellenünk, velünk van », valamelyest kiszélesítette az addig szűk, *dogmatikus kategóriákban meggörcsösült centralizmus* cselekvési terét. Vezető pozícióhoz kellett ugyan « politikai feddhetetlenség » azaz pártkönyv (még ma is olvassuk az álláshirdetésekben!), de a főmérnöknél beérték már hallgatólagos lojalitással. Persze elhamarkodott lenne ezt a gyakorlatot demokratikus tudatébredéssel magyarázni. Reálisabbnak látszik az, hogy nem volt elég pártember az összes pozició betöltésére.

Mégis, így szükségszerűen elkezdődött egy *pluralizálódási folyamat*, amely Kádár János megkésett leváltása után rohamosan fokozódott, és időközben, úgy tűnik, *földindulássá* dagadt. Túlzás nélkül megállapíthatjuk: a magyarországi rendszer az elmúlt év folyamán többet változott mint előtte, negyven év alatt. A helyzetváltozás publicitása köztudott. Alig múlik el nap, hogy ne lenne újabb érdemleges hír Magyarországról. Még a svájci hegylakók falusi újságjai is beszámolnak a budapesti parlamenti vitákról, komótosan dicsérve a markánsabb hozzászólásokat. Magyarország ma, a *szocialista országok legmeglepőbb állama*. Legmeglepőbb, mert alig számolt valaki azzal, hogy egy szocialista állam *keretein belül* ilyen átalakulás lehetséges. Legalább is eddig.

Vannak akik ezt *Grósz Károly* személyes érdemének tekintik. Ez a pesszimista szemszög. Talán helyesebb az optimista nézet, miszerint a *folyamat törvényszerű*, azaz az *élet erősebbnek bizonyult mint az ideológia*, és a párt nem tud már gátat vetni annak a fejlődésnek amely *érdékkörével* feltehetőleg már most *ellentmondásba* került. Fegyverrel, munkásőrséggel nyilván tudna, a Münnich Ferenc Társaság célozgat is rá, de ez, most, Gorbacsov idejében irreálisnak látszik. De egyébként is, maga *a párt is pluralizálódott*, és többeknek

úgy tűnik, hogy vannak felelős pártemberek, akik valóban a fejlődés hordozóinak tekinthetők. Persze aki a « kutyából nem lesz szalonna » közkedvelt álláspontjára helyezkedik, az ezt a feltevést nem fogadhatja el. Én nem osztom ezt az álláspontot, bár megértem a bizalmatlanságot. Nagyon nagyon sokat kell tennie ma egy magyar kommunistának ahhoz, hogy a bizalom szikráját felélessze. Ez, 1956-ban Nagy Imrének és kommunista követőinek sikerült. Nemkommunista népünk mártirként tiszteli őket. Ez ösztönöz a meglehetősen intim kérdés feltevésére: hány tisztelője és követője van ma Nagy Imrének a pártban? Senki nem fogja megmondani, ne is mondja, elég a sejtetés az 56-os pártvita nyomán. Úgy tűnik, nagyon sok baja lesz még a Pártnak a kivégzett kommunista Nagy Imrével, akkor is ha rehabilitálja, akkor is ha nem. De ha már 56-nál vagyunk: az emigráció már majdnem egyetért Grósz Károly új « ellenforradalmi » értelmezésével. Örvendetesen közeledünk. Az « ellenforradalom » kezdetét illetőleg már csupán *egy pár napos* dátumeltolódás választ el bennünket...

A folyamatos magyarországi változásoknak ezen fázisában definitív megállapítások alig lehetségesek. Öles léptekkel halad az ország valami felé, de *senki nem tudja megmondani hová.* A kritikusan vonalas Hoffy is viccelődik rajta. A kérdésre, hogy ő « hol áll », anyósát válaszoltatja, « Géza, te csak ne mondd meg hol állsz addig, amíg ezek nem tudják merre mennek ». A gazdasági problémák vannak előtérben, de a Párt számára is világos, hogy ezek megoldása messzemenő *társadalmi és politikai átalakulás* nélkül nem lehetséges. Mégis, az eddigi párthatározatokból alig bontakozik ki jövőbe mutató koncepció. Az a bizonyos « kommunista Párt által vezetett többpártrendszerű demokratikus jóléti szocializmus », amelyről ma a Központi Bizottság beszél, nagyon fiktívnek tűnik. Egy kicsit a kecskére meg a káposztára emlékeztet. Nem csak azért, mert ez a struktúra példátlan a kommunizmus eddigi történetében, hanem azért is, mert nincs ideológiai megalapozása, és a jelenlegi európai demokratikus kultúrával összevetve *ellentmondást* takar. Egy olyan többpártrendszerű államrend, amelyet eleve egy Párt vezet, *kizárja* ugyanis a teljes demokratikus választás lehetőségét, és ezzel *leértékeli* a többpártrendszer gyakorlati jelentőségét.

Circulus vitiosusnak tűnik így a jövő, de mégis azt javallanám, ne keveredjünk apriórikus logikai elemzésbe, várjuk ki az idevonatkozó *alkotmányi törvényt,* és ami nyilván fontosabb, ennek *gyakorlati alkalmazását.* És ha a kisértés nagy is, ne epéskedjünk előre, fogadjuk el hipotetikusan hallatlan ténynek azt, hogy az eddig minden hatalom-

mal felruházott párt a többpártrendszer hangoztatásával ha nem is hatalomátadásról, de legalább is *hatalommegosztásról* beszél, és ezzel olyan tételt hirdet, amiért valamikor halálbüntetés vagy legalább is 10 év Recsk járt.

Hogy miért beszél így a Párt azt a nyugati lapok különbözőképpen magyarázzák, többnyire gazdasági okokkal, de feltehető az is, hogy a magyar kommunizmus számos vezető funkcionáriusa *belátta*, hogy az ország és a társadalom fejlődésének *elengedhetetlen feltétele* a pluralizmus, és ezzel az ellenvélemény és a kritika megnyilvánulásának, azaz a demokratikus ellenőrzésnek lehetősége. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ez a felismerés ellentmond ugyan az eddigi kommunista elméletnek és gyakorlatnak, de *beilleszthető* a marxi dialektikus gondolkozás struktúrájába.

Marx szerint ugyanis a fejlődés csak *dialektikus antitézisen* keresztül történhet, mert csupán ez biztosítja a *szintézis* felé törekvő kibontakozást. Másszóval: *tagadás és ellenzés nélkül nincs fejlődés.* Marx ezen tételét már Lenin deformálta, később pedig Sztálin teljes mértékben kiküszöbölte és visszájára fordította. Elképzelhető azonban, hogy több marxista ideológus vissza kíván térni ideológiájának *eredeti marxi alapjaihoz*, de még az is, hogy ezen túl menve, a 19. századbeli marxi elképzelést is modernizálni azaz revidiálni szándékozik. Ismétlem: *revidiálni és nem csupán másképpen értelmezni.*

A *revizionizmus* a baloldali ideológiákban nem új jelenség, egész történelmük ideológiai nézeteltérések harcos tisztázásából áll. Alig hogy Engels meghalt, már fel is tűnt az első revizionizmus Bernstein elgondolása alapján, és kemény ideológiai küzdelmek után ez a *revizionista marxizmus* lett a szociáldemokraták ideológiája, amíg az ötvenes években ezt is fokozatosan fel nem adták. Számtalan revizionista tétel kapott azonban lábra a *kommunizmuson belül* is. Képviselőik évtizedeken át életükkel fizettek « elhajlásukért », jóllehet az elhajlók elsősorban nem ők, hanem sztálinista gyilkosaik voltak.

Elképzelhető tehát, hogy a magyar kommunizmus (és részben persze Gorbacsov is) a *kommunizmus átfogó revízióját* vette tervbe, és a *marxismuson belül maradva* szakítani kíván nem csak a sztálinizmussal, hanem lényegében a leninizmussal is. Ez persze teljesen új perspektívákat nyitna meg, és hogy durván fogalmazzam, *szociáldemokratizálná a kommunizmust* és ezzel lehetővé tenné demokratizálását.

De nyilván óvakodjunk azért ezen ideológiai spekulációk nyomán kiváltható gyors lelkesedéstől. Amibe Gor-

bacsov és mindenekelőtt a Magyar Szocialista Munkáspárt belekezdett, az lehet ugyan a *neomarxismus* valamilyen változata, de az eddigi kommunista elmélet és gyakorlat terén *példátlan kísérlet*, egyuttal *súlyos bűnbeesés*, végeredményben egy nagy kaland, talán csak kokettálás egy elérhetetlen álommal. A szocializmus Marx Károly óta mindig tele volt eszkatologikus víziókkal, utópiákkal, de ezek az élet *vaskos realitásainak* sáros utcáin mindmáig ábránddá degradálódtak, és végül is csak a sáros utcák maradtak. A részigazságok abszolutizálása és az *emberi természet de facto félreismerése* eddig mindig megbosszulta magát. A marxizmus *mint osztályharcos ellenzéki ideológia* fontos pozitív szerepet játszott a történelemben, a belőle kinőtt kommunizmus *mint társadalom és államalkotó rendszer* viszont *csődöt mondott*. Hogy egy revidiált marxizmus mérsékelt szocializmusa képes -e az utóbbira, az nyitott kérdés. A kételkedők nyilván többségben vannak.

Ne felejtsük azonban el, hogy Bibó nyomán 56-ban mi is beszéltünk egy bár nem azonos, de összevethető, *harmadikutas* koncepcióról, « szocialista plattformról », és keményen leszögeztük, hogy « gyárat, földet vissza nem adunk ». Talán nem tapintatlanság ebben a kontextusban visszagondolni rá, függetlenül attól, hogy ez a szándék kivitelezhető lett volna-e avagy sem.

Persze, hogy a többpártrendszeren belül egy párt *eleve* vezetőszerepet kapjon anélkül, hogy a nép szabad választásban ezt *legitimálná*, az mint távlati terv, mint stratégia elfogadhatatlan. Ha csak egy NDK-ás többpártrendszerre gondolna a Párt, akkor ezért valóban fölösleges volt ilyen nagy zajt csapni a világban, a téma nevetségessége nem indokolja a publicitást. De tényleg csak erről lenne szó? Ki kell várnunk a választ. Jóllehet nem szabad reménykedni senkinek abban, hogy a privilégiumokban dúskálkodó vezető pártemberek, a vidéki vörös kiskirályok, a pártüdülők és vadásztanyák fényűző nagyurai csak úgy lemondanak hatalmukról. Igaza van Marxnak abban, hogy az *uralkodó osztály létfenntartási potenciáját* soha nem szabad alábecsülni. De bízni kell abban, hogy az *alternatív politikai nyomás*, az *élet realitásainak törvénye* rákényszeríti őket a visszavonulásra, még akkor is, ha a Párt *viszonylagos* vezetőszerepe megmaradna.

És mi ez a realitás? Egyszerűen az, hogy az ország fejlődésének, és egyáltalán a jelenlegi *gazdasági, ipari és technológiai csődből* való kijutásnak *emberi előfeltétele* a tehetség, a szaktudás, a szorgalom, a teljesítmény és az erkölcsi szubsztancia, és ezt *pártkönyvvel nem lehet helyettesíteni*. A Pártnak, ha tetszik ha nem, be kell ismer-

nie azt, hogy azok, akikre most az országnak égető szüksége van, akik nélkül a társadalom szélessíkú krízise megoldhatatlan, a *párton kívül vannak*, a nemkommunisták. Talán már felismerték. Talán ezért a nyitás azok felé, akiket eddig *az ország nagy kárára* lekezeltek, félretoltak, és mint nemkommunistákat vagy kereszténveket *másod és harmadrendű állampolgárrá degradáltak*. Logikus lenne, de lehet, hogy a szakadék szélén csak pánikszerű kapkodásról és nem átgondolt tervezési folyamatról van szó.

Tudom, hogy fenti gondolataimban sok az « igen-de », sok a fenntartás és disztingválás, és hogy ez nem ad profilt az elemzésnek. De az otthoni helyzet *jelenlegi megítélésének* eleve sarkalatos problémája az, hogy minden ésszerűnek és logikusnak látszó tétel lehetségessége vagy akár valószínűsége ugyan alátámasztható, de nem az igazsága. Majd mindenre mondhatunk egyszerre igent és nemet, egyértelműen bizonyítani viszont egyiket se lehet. Ez persze normális a földindulás idején. Ma még nem mérhető be, hogy kit temet maga alá a csuszamló föld, és kit hoz a felszínre. És nem utolsó sorban nyitott kérdés az is, hogy ma a szocialista rendszer *átformálódó kibontakozásáról* vagy *fokozatos felbomlásáról* van-e szó? Mindegyik alátámasztható, de nem bizonyítható. Sem a vágy, sem a hitvallás nem argumentum.

Az otthoniak számára azonban ez ma egyébként is irreleváns. Nekik ma nyilván az a feladatuk, hogy az *összes helyzetadotta lehetőséget* igénybe vegyék azzal a meggyőződéssel, hogy munkálkodásuk egy szabad, független és demokratikus Magyarország megteremtése felé vezet. Ők is a nagy történelmi kaland részesei, egy olyan átalakulás alkotói, amely Magyarországot ma Európa legizgalmasabb országává teszi. Az európai országokban már régóta kiosztottak minden szerepet, és már ezredszer játsszák ugyanazt a műsort. Tetszetős attraktív műsor, nem is játsszák rosszul, de már megszokott, sokakat nem is érdekel.

Nálunk, otthon, még minden új. A szokatlan adófizetés és anyagi aggódás ellenére is az érlelődés pezsgő frissessége hatja át az életet, most írják a forgatókönyvet, tervezgetik a díszleteket, saccolják a szereposztás sokféle lehetőségét. Izgalmas, érdekfeszítő munka ez, tele kreativitással, a várakozás szívdobogásával. Bár ne felejtsük el, az egyszerű népet, az életminimum határán vegetáló nyugdíjasokat a szellemi tervezgetés kevésbé érdekli mint a napról napra kisebbedő kenyér. És ilyen gondokkal küzd az ország egyharmada.

Az emigráció

Mi, emigránsok, azt mondanám, károgó varjúként ne rontsuk el a demokrácia sarkkutatóinak örömét, már csak azért se, mert a károgás esetleg leleplezhetné tudatalatti irigykedésünket, hogy mi kiestünk abból, amire 10, 20, 33, 41 éve vártunk. Mert bármennyire is húz bennünket szívünk és agyunk a hazai szellemi kohók felé, bármennyire is próbálunk hazalátogatva úgy tenni, mintha sose jöttünk volna el, *eljöttünk, kint maradtunk*, és nem vagyunk az otthoni átalakulás közvetlen részesei, aktív cselekvői. A mi hazánk nem a mi otthonunk, és csak kevesen fognak visszatérni, hogy hazájukat megint otthonná tegyék. Ez lett a mi sorsunk. Talán mégiscsak túl sok volt az a 20-33-41 év, amit idegenben töltöttünk, hogy hazánk megint otthonunk lehessen, bár lesz aki megpróbálja, Isten adja, hogy sikerüljön neki.

A dilemma mégis elkerülhetetlennek látszik. Az elhagyott otthon alakulása *kérdésessé* teheti itteni otthonunkat. Talán hamarosan érezni fogjuk, hogy évtizedeken át megszokott második hazánk megint *szokatlanná* válik, ha pechünk van még *idegenné* is. Lelki válságba is kerülhetünk, mert végeredményben megbarátkoztunk vele és hálásak vagyunk, hogy befogadott és hordozott, hogy új életet adott és *emberként élhettünk benne.* És mégis érezni fogjuk, hogy már kevésbé érdekel mint régen, hogy elhidegülünk tőle. Nem frusztráltsággal, nem is hálátlanságból. « Csupán » régi nagy szerelmünk tért vissza és csábítgat bennünket kalandos szívvel, és elsőbbségi jogával bizonyítgatja tisztességes érdekházasságunk érvénytelenségét. Megindulhat így alattunk is a föld, és elképzelhető, hogy némelyikünk most lesz igazán hazátlanná, tengerre sodort hajó kikötő nélkül.

Nem keseregve mondom ezeket, elértük második hazánkban azt, amire otthon sohase számíthattunk, de be kell látnunk, hogy mi már *nem hazánkban vetettünk*, és így *az aratás se* illet meg bennünket. Mondom ezt azoknak, akik nagy devizaküllöldi melldöngetéssel várják itt kint a nagy pillanatot, hogy megmutathassák az otthoniaknak, hogy « hogyan kell csinálni a dolgokat ». Erkölcsi joguk sincs hozzá, de szakértelmük se. Mert hiba lenne majmolni ma Magyarországon Nyugatot, (jóllehet a pénzéhes opportunista szocializmus épp ezt teszi), nem is kellene mindent átvenni a nyugatiaktól, van amit nem is szabad, van amit nem is lehet, (külön előadást érdemelne a téma!), de egyébként is, népünknek saját erejéből, *saját szubsztanciájából*, sajátos történelméből és történelmi helyzetéből kiindulva kell alakítania jövőjét. A saját erőből ugyan már nem fogja

telleni, de ki tudja, talán valóban most érkezett el népünk és nemzetünk számára az az egyedülálló, de *évszázadok óta várt* pillanat, hogy *sajátos kultúrájának gyökereiből* alakítson ki egy olyan társadalmi struktúrát, amely *Nyugat és Kelet között, egyiktől se függve,* de mind a kettővel *lojális barátsággal összekötve,* tartós lehessen. De ezt se tudjuk, bár reméljük, és várjuk az idők jeleit.

De félreértés ne essék. Az emigráns tartózkodással csak a pökhendi nyugatosság ellen emelek szót és nem azt akarom mondani, hogy fogjuk be a szánkat. Ezt eddig se tettük. Senki nem veheti el jogunkat, hogy hazánk sorsának *alakulását figyeljük,* azt se hogy a rendszert *kritikusan mérlegeljük* és *véleményünket nyilvánítsuk,* és azt se, hogy jó belátásunk szerint otthoni *barátaink mellé álljunk,* feltéve hogy ezt igénylik. Senkinek nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az emigráció közel egymillió nyugaton élő magyarja figyelemreméltó *szellemi és erkölcsi erő,* és valamelyes *anyagi potenciával is* rendelkezik ahhoz, hogy negligálható legyen. Ez a magyar emigráció *annak a nyugati világnak* részese és bizonyos fokig hordozója is, amely felé ma az ország közeledik, amely felé létszükségletből közelednie kell. Kézenfekvő az ilyenirányú *kapcsolatok* széleskörű felhasználási lehetősége és *hídalkotási szerepe* az ország fejlődése számára. Egymillió szakműveltségű, itteni minőségű munkára beállított, nyelvekben és az itteni világ gondolkozásában jártas, ha nem is gazdag, de polgári jólétben élő magyar *felmérhetetlen tőke lehet* egy újonnan felépítendő ország számára. Ezen előnyünket nem szabad aduként kijátszanunk az otthoniak ellen, de fel kell *használnunk az ország javára.* Még nem tudjuk hogyan, nem tudjuk hol és milyen módon, de ezt nem is mi fogjuk eldönteni, hanem az otthon alakuló élet, és végső soron az a nép amelyhez tartozunk. Talán patetikusan hangzik, de 20, 33, 41 év alatt *azért maradtunk meg magyarnak, hogy most segíthessünk, hogy most népünk rendelkezésére álljunk.* Ez a még beváltandó vallomás ad értelmet emigráns életünknek.

Persze legkésőbb itt beleütközünk a kérdésbe: mi az hogy emigráns, mi az hogy emigráció, mi az emigráns szemszög?

Az utóbbi időben sokan közülünk nem szerették már az « emigráns » jelzőt. Talán megalázónak, lekicsinyítőnek, szeparatistának, különcködésnek vagy hasonlónak tartották, vagy talán csak azért mert második hazájukkal azonosuló polgároknak tekintették magukat. Nem tudom. Én itt csak azok nevében beszélhetek, akik számára a « politikai emigráns » kifejezés *megtisztelő jelző* volt és maradt, mert ez *politikai hitvallást és lábbal szavazást* jelentett egy de-

mokratikus független Magyarország mellett. Én csak azoknak a nevében beszélek, akik öntudattal hordták és hordják a « magyar emigráns » címet, nem azért, hogy élő áldozatként tetszelegjenek maguknak és a nemkommunista világnak, hanem azért, hogy *sajátos életformájukkal is tanúságot tegyenek jogfosztott népük és hazájuk mellett.*

Ezek a politikai emigránsok nem szabad akarattal jöttek el otthonról, nem azért, hogy hazát, népet vagy kultúrát cseréljenek, hanem azért, mert a *népükre és személyükre rákényszerített* politikai és társadalmi rendszert nem fogadták el. A kádárrendszer ugyan már « külföldre szakadt honfitársnak » titulált bennünket, de ez túl korai cím volt, bagatellizálás, a tények elkendőzése. És még ma is az. Mi jelenleg is politikai emigráció vagyunk és mindaddig maradunk, amíg népünknek nincs lehetősége arra, hogy parlamentjét, kormányát azaz politikai, társadalmi és gazdasági struktúráját *szabadon megválaszthassa.*

Ha ez megtörténik akkor automatikusan megszűnünk létezni, és akik itt maradnak átalakulnak *külföldi magyar kolóniává.* Furcsán hangzik, mert a természetben és az emberalkotta világban a létfenntartás törvénye minden létezőt arra ösztönöz, hogy megmaradjon, fennmaradjon. Az emigráció talán az egyetlen valami, amelynek törekvési célja csak az lehet, hogy *megszűnjön.*

Ez még ugyan nem aktuális, de azzal már most számolnunk kell, hogy a magyarországi változások az emigrációt, először az elmúlt negyven év folyamán, az imént említett esetleges lelki krízisen túl politikailag is paradox helyzet elé állítják, sorait fellazítják, nézetét divergálják, jóllehet nem az *elvek,* hanem a *gyakorlat* terén.

Elvi-eszmei síkon lényegesen egységesebbek vagyunk, mint ahogy ezt papírforma szerint vélné az ember. A háború utáni szélsőséges, nemdemokratikus nézetek már akkor is éltes képviselői magtalanúl kihalnak, és ma a sarkalatos elvi-eszmei tételekben az emigráción belül közmegegyezés uralkodik. Elveink *az emberi jogok teljes képviseletére* összpontosulnak, és így megegyezünk abban, hogy csak egy olyan társadalmi rendszert, csak olyan kormányzatot tudunk Magyarországon meggyőződéssel elfogadni, amelyet a *magyar nép akarata legitimál.*

A *politikai gyakorlat* terén megoszlanak a vélemények. Ez érthető, hisz mindenkinek más az egyedi és politikai *kompromisszumkészsége,* más a *pragmatizmusra* való hajlama, és más a *kivitelezésről* alkotott nézete. Ezen utóbbiakról az évek folyamán egymás között alig beszéltünk. Éreztük, hogy széthúzáshoz vezet, fölösleges pártoskodásnak tartot-

tuk, és anakronisztikusnak tűnt emigráción belül pártokat alapítani és pártkategóriákban gondolkodni.

A magyarországi helyzetváltozás elvi álláspontunk egységét csak megerősíti és napról napra igazolja. Ugyanakkor azonban azzal, hogy az emigrációt a *gyakorlati politikai kérdések felé sodorja,* aktualizálja azokat a különbözőségeket, melyekről eddig, a realitás hiánya miatt, hallgattunk. Így számolnunk kell azzal, hogy az emigráció sorait a reális politikai gyakorlat *differenciálja,* mert ki-ki azonosul valamilyen már Magyarországon létező párttal vagy társadalmi szervezettel. *Az otthoni demokratikus differenciálódás így át fog terelődni az emigrációra is.* Ezek az azonosulások persze teljesen új perspektívákat nyitnak meg az otthoniak és az emigránsok számára, de erre nem akarok kitérni. Egy « Emigráns Párt », csak játékból említem, nyilván nevetséges lenne, még nevetségesebb mint a hazai szexpárt, amely legalább természetes ösztönökre alapul, az emigráns lét viszont nem-természetes.

A várható differenciálódás legnagyobb problémája azonban szerintem nem is a pártnézetek orientálódó politikai elmélet és gyakorlat különbözősége, hiszen ez logikus következménye a demokratikus kultúrának, hanem a magyarországi helyzetre való esetleges *visszautasító reagálás.* Nincs birtokomban idevonatkozó felmérés, de ha 33 éves személyes tapasztalatom nyomán az emigráció politikai-lélektani alapállását összegezném, azt mondanám, hogy ez többségében úgy körülbelül megfelel a nyugati világban is erős *polgári konzervativizmus* felfogásának. Ennek az önmagában véve szolíd, és a nyugati társadalmi rendszer fogható sikereire támaszkodó álláspontnak egyik ismérve egy bizonyos *politikai fundamentalizmusra* való hajlam. Az utóbbit növelni látszik magyar mentalitásunk is, amely a *politikai elveket* mindig többre becsülte mint a *politikai gyakorlatot.* Talán ezért van az, hogy nálunk a szellem és az elvek embereinek, pl. íróknak, művészeknek mindig nyomatékosabb szerepe volt a *közvetlen* politikában is, mint pl. a pragmatizmusra és realizmusra hajló nyugati világban. Ami nyugaton magától értetődő *politikai rugalmasság* volt, azt mi, magyarok, aránylag hamar köpönyegforgatásnak, megalkuvásnak, elvtelenségnek tituláltuk. Nekem úgy tűnik, hogy mi az *elvekből csináltunk gyakorlatot,* mert idealista módon, a realitás és a gyakorlat politikai erkölcsiségét eleve kétségbe vontuk. Ezért volt oly kevés politikusunk, és ezért aggaszt, hogy ma otthon se látok igazi politikai személyiséget a demokratikus ellenzék oldalán. Íróink, művészeink, szellemi embereink nemzetet ébresztő bátor tolla, magyar tisztessége, emberi erkölcse *nem pótolja* önmagában és egyedül a reális

politikai agy bölcsességét. Nagyon félek, hogy ha feltűnne egy Deák Ferenc, akkor otthon is, meg kint is, sokan árulónak tartanák. Pedig mi van akkor, ha a mindenre vágyó akarat a *nemzetközi realitások* betonfalába ütközik és megint csak eszmei álom marad? Ki fogja, kik fogják a politikai ész konok szorgalmával kicsavarni az életből azt a 60, 70 esetleg 80 %-ot, ami még akkor is elérhető lenne?

Fundamentalista alapállással és politikai lélektannal nem lesz könnyű a magyarországi rendszer változásainak tárgyilagos szemlélete és feldolgozása. A változás ugyanis szükségszerűen magával vonja a *szemlélő változását* is. A fundamentalizmus felé hajló elvember számára ez eléggé idegennek tűnik, lévén öntudatos alapzsánere az, hogy *ő nem változik*, mert őt az ide-oda fujdogáló szelek nem hajlítgathatják, lévén ő *megdönthetetlen elvekből kiindulva* argumentál. Számára a kommunizmus egyszer s mindenkorra elintézett és befejezett tény, és így annak sem változását, sem változási lehetőségét nem hajlandó elfogadni. Ha a jelenlegi változás a *rendszer felbomlásával* egyenlő akkor igaza lehet, de ha csupán a *rendszer « kibontakozásáról »* lehet szó, akkor zsákutcába kerül.

Az emigráció ezen része, attól tartok, nem jut majd tovább, és ezúttal ő fog vasfüggönyt, ő fog szellemi vasfüggönyt húzni a változások elé. Pedig a változások felismerésében és elismerésében *nem a pártállás*, nem a nemkommunista világnézet a domináló tényező, mint ahogy ezt a fundamentalizmus véli, hanem az *intellektualitás*. Nevezetesen, értelmi regisztrálása annak a ténynek, hogy valaki vagy valami változott, hogy valaki lopott de már nem lop, hogy iszákos volt de már nem iszik, hogy csalta a férjét de már nem csalja stb. Ezekben a megállapításokban *nem elvek alkalmazásáról* van szó, hanem *tények felismeréséről*, egyszerű *tudomásulvételéről*.

Én szeretném nagyon remélni, hogy ez a hét nem torkollik ezen mentalitás medrébe. Nem axiomatikus rendszerszidásra jöttünk össze, persze nem is annak dicséretére, hanem egyszerűen az otthoni *változás tényeinek elemzésére*, és az így kialakult *nézetek összevetésére*. A vizsgálódásnak ezt az *intellektuális*, ha úgy tetszik tudományos módszerét akarjuk végigvezetni a kongresszus témakörén.

De ezen túl, jobban mondva ezzel együtt, többségünkben *mint keresztények* vagyunk itt, ami, ha sokan nem is tartják be, nyitottságot jelent. Nyitottságot a jóra való változás elvi lehetősége felé. A keresztény erkölcsi magatartás soha *senkit nem ír le eleve és megdönthetetlenül*, az ördögön kívül. Mindenkinek van *joga*, van *sansza*, van *lehetősége*

másnak lenni ami volt, változni a jó, vagy legalább is a jobb felé. És keresztény tisztesség ezt *észrevenni.*

Ez csak akkor lenne naivitás, ha csak a változó jobbat látnánk, és azt ami nem változott, ami nem változik, nem. De erről sincs szó. Mindenki ismeri elveinket: az *emberi jogok* teljes érvényesítése Magyarországon, ami magába foglalja *népünk szabadságát, nemzetünk függetlenségét* és *hazánk szuverenitását.* Ezen a *constans*-on, ezen a *nemváltozó eszmei stratégián* mérjük a változást, *elismerve* azt ami már megtörtént, ami útban, folyamatban van, és *kifogásolva* azt, ami nem történt meg ill. ami még reményre se ad indokot.

Persze naivitás lenne azon feltételezés is, hogy a rendszer pozitív változása a mi érdekeink, a mi elveink érvényesítése érdekében történik. Tudjuk, hogy a rendszert saját létfenntartásának igénye ösztönzi a változásra, nevezetesen az *elmaradottság* nyomasztó felismeréséből kibugygyant akarás, hogy ez *így nem megy tovább.* De ez az igény más esetében, az Egyház esetében is normális.

Hogy ez a változás fokról-fokra megfelel népünk igényeinek és elveinkkel is lefedhető, az nem csupán szerencsés véletlen, hanem annak bizonyítéka, hogy a rendszer *immanens alternatívával* nem rendelkezik, és így kénytelen felzárkózni a jelenlegi egyetemes *európai kultúra és civilizáció* értékrendszeréhez. A mai magyar kommunizmus kétségtelen érdeme az, hogy ezt — ellentétben a csehszlovák, keletnémet és a patológikus román kommunizmussal — *belátta,* és *respektálandó szellemi frissességgel* gyorsabban kapcsolt mint ezek. Nyilván létérdekében teszi, *de teszi,* és szerintem ez a tény most számunkra döntőbb mint a mögötte meghúzódó szándék.

Ha fennakadunk a szándék, a mindenkori « agyafurt kommunista hátsó gondolat » spekulatív fejtegetésén — mint ahogy ezt a fundamentalista antikommunizmus erőlteti — akkor félő, hogy szem elöl veszítjük a tényeket, és *ideológiai érdekeltségből* bagatellizálunk egy történelmi helyzetet. Ha így teszünk, végső soron magunknak ártunk. A sztálinista korszakra érvényes felismeréseink átruházása a szocializmus *jelenlegi* állapotára lehetetlenné teszi a kádárkorszak és a mai helyzet valós problematikájának feltárását és értékelését. Konklúzióink így légüres térben puffannak el és ezúttal, ideológiailag becsavarodva, *mi esünk ki az életrealitás cselekvési köréből.*

Ez a szempont külön is alátámasztja a magyarországi változások *empirikus vizsgálatának* szükségességét. Hogy az így elért eredményeket a gyakorlatban ki, mire és hogyan al-

kalmazza, az persze a *szemlélő orientálódási rendszerétől* függ. Nem feladatunk az így felbukkanó differenciák megbékéltetése vagy elkendőzése, de persze provokatív kiélezése sem. A demokratikus pluralizmus természetessége kötelez bennünket azonban a *konfliktus elfogadására* is. A keresés időszakában ez magától értetődő. Éppen ezért az otthoni demokratikus fórumokon, de így az emigráns Pax Romana Kongresszus fórumán is létjogosultsága van minden véleménynek, már csak azért is, mert a vélemények nem minősíthetők azáltal, hogy eleve legitimáljuk illetve kizárjuk őket. Ebben rejlik a tolerancia, és nem abban, hogy mindenkinek igazat adunk. Az utóbbi csak a véleménytelenség laposságát szignalizálja.

Ebben a szellemben kívánok mindannyiunknak egy információkban, eszmecserében, és emberi kapcsolatok elmélyítésében gazdag tanulmányi hetet. Kedvelt témánkkal foglalkozunk egy héten át, Magyarországgal, örüljünk neki ott, ahol ez lehetséges.

Horváth Árpád ezzel a Szent Ferencnek tulajdonított imával zárta Bevezető gondolatait: « *Csak három dolgot kérek Tőled Uram: adj erőt, hogy azt ami lehetséges és a hatalmamban van megtegyem; adj alázatot, hogy arról, ami nem lehetséges és nincs hatalmamban lemondjak; és adj bölcsességet, hogy a kettő közötti különbséget mindig felismerjem.* »

KENDE PÉTER

A SZOCIALISTA ÁLLAMREND VÁLSÁGA — MIÉRT ÉS MERRE?

Az itt következő fejtegetés a szocialista rendszer magyarországi válságát politika-elméleti összefüggéseiben próbálja megragadni. Ehhez mindenekelőtt azt kell tisztázni, mit is értünk « szocialista államrend »-en.

A szocialista államrend

A hivatalos marxista-leninista önmeghatározás szerint « a » szocializmust mint társadalmi rendet három dolog jellemezné: 1. társadalmasított tulajdon, 2. valódi (azaz « nem formális ») néphatalom, 3. a fentebbiekre épülve olyan politika, amellyel « a népérdek » érvényesül. E három elem szorosan összefügg, ugyanis a marxista felfogás szerint a magántulajdon kiküszöbölése, a tulajdonlás « társadalmasítása » teremti meg a valódi néphatalom feltételeit, s ugyancsak ez hozza létre azt az — egységesnek elképzelt — össztársadalmi érdeket, amelyet a néphatalom letéteményese hűségesen meghall, ill, tudományosan felmér, hogy azt egyenesen és következetesen érvényesítse. Az érdekegységnek köszönhetően a szocialista néphatalomnak tehát nincsen szüksége érdek-egyeztetésre, sem olyan képviseleti rendszerre, amely tagolt és megosztott társadalmi érdekeknek felelne meg. A tulajdon társadalmasítása kiküszöböli az érdekek tagoltságát, s pontosan ezzel teszi lehetővé az egyenes és egységes képviseletet, vagy helyesebben « vezetést », azt, amelyet a leninista élcsapat « gyakorol ».

Ha mármost az elméleti építmény helyett a valóságot, vagyis a szovjet típusú szocializmusok tényleges államszervezési és hatalmi gyakorlatát vesszük szemügyre, akkor a rendszer lényegét a leninista élcsapat hatalmi monopóliumában találjuk meg. Az « élcsapat » elvben a kommunistákat jelenti, a gyakorlatban azonban egy ennél szűkebb vezető csoportra korlátozódik. E csoport ún. vezető szerepe nemcsak az állami intézményekre, hanem a társadalom minden megnyilvánulására kiterjed, az iskoláztatástól a sajtón át az egyesületi életig. Minden döntési folyamat a pártirodákból

indul el, s ezeknek megbízottai az állami, társadalmi és szellemi élet egésze felett rendelkezési, ill. ellenőrzési hatalommal rendelkeznek. Az engedélyezés és a tiltás joga teljes egészében az ő kezükben van. Működési elve szerint a (szovjet típusú) szocializmus tehát párthatalomként definiálható, s ebből a szempontból a Kádár-rendszer éppúgy « szocialista » volt, mint összes szomszédai.

A párthatalmat hosszan lehetne jellemezni, de itt csak három sajátosságára szeretném a figyelmet felhívni: *állam és párt összefonódása; a társadalmi és helyi autonómiák megszüntetése; az igazság államosítása.* Néhány szót e sajátosságokról.

Állam és párt összefonódása mindenekelőtt azt jelenti, hogy az állam teljes személyzetét a miniszterektől a legkisebb község tanácstitkáráig a kommunista párt nevezi ki, ill. hívja vissza. « A párt » ebben az összefüggésben egy illetékes szintű párttestületet jelent, pl. a Politikai Bizottságot vagy egy megyei titkárságot, s közismert, hogy minden szinthez tartozik egy ún. « hatásköri lista » (ezt a külföldi szakirodalomban « nomenklatura » néven emlegetik). A pártállamiság természetéből folyóan az állami vezető személyzet túlnyomó része párttag; a fegyveres szervezeteknél egyenesen ritkaság, hogy valaki ne legyen az. De ismeretes, hogy pl. az 1985-ben megválasztott magyar Országgyűlés tagjainak is 70 százaléka párttag. S mint ahogy a *Népszabadság* egy cikkírója nemrégiben feltárta — a budapesti rádió egy interjújából idézem (1989.IV.1) — « a magyar ipar vezetőinek kétharmada nem a szakképzettsége, hanem politikai végzettsége alapján lett területének első számú vezetője ». — Az összefonódás további következménye, hogy nincs más törvényhozó, mint « a párt ». A törvények, rendeletek és más — államinak mondott — szabályozások voltaképpen « a párt » rendelkezéseit közvetítik; országgyűlési jóváhagyásuk, már amikor erre sor kerül, merőben formális. Mint ahogyan a kormányelnök is csak látszólag felelős a népképviseletnek, a valóságban egyes-egyedül az uralkodó párt vezető testületének felelős.

Ezt az egyeduralmi helyzetet szolgálja a társadalmi-helyi autonómiák megszüntetése is. Egyesületek alig vannak, önálló egyesületek pedig egyáltalában nincsenek. Az ún. tömegszervezetek személyzetileg csakúgy mint tevékenységük tartalmát illetően a területük szerint illetékes pártszervek alá tartoznak (s az « alá » szó itt szigorú hierarchikus függőségre utal). Ugyanez a függőség jellemzi a sajtó és a könyvkiadás szervezetét is, úgyhogy a szerkesztők legalább annyira pártcenzorok, mint sajtóemberek és könyvgondozók. Az egyházak és más lelki közösségek a rendszer mélyebb elvei sze-

rint pusztulásra vannak ítélve; amennyiben átmenetileg fennmaradhatnak, csak a legszűkebb keretekben és a legszigorúbb pártállami ellenőrzés alatt működhetnek.

Az « igazság államosításán » — ez az én kifejezésem — három dolog értendő: 1) Más világnézetek vagy hitek, mint a hivatalos marxizmus, nem hangoztathatók nyilvánosan (s ez persze az iskolákat, egyetemeket is jelenti); akik mégis erre vetemednek, könnyen az államellenesség gyanújába keverednek, ennek esetleges munkaügyi és büntetőjogi következményével együtt. 2) A sajtó, rádió, stb. csak arról adhat hírt, amit a főhatalom jónak lát, s csak úgy, ahogy azt a főhatalom kívánja, vagyis — így vagy úgy — propagandisztikusan. 3) Az állampolgárok időről időre kötelesek ideológiai és politikai hűségüket kifejezésre juttatni (a Kádár-rendszer ezt a lojalitási kényszert nagyon lazára engedte, de teljesen nem szüntette meg). Valamilyen értelemben az egész államrend népnevelési célokat szolgál, s hogy milyen eszmékkel kell « a népnek » azonosulnia, azt megint csak a pártállam szabja meg.

Ennyit a működési elvekről és azok mikénti érvényesüléséről. Most pedig néhány szót a párthatalom *legitimációjáról*, tekintettel arra, hogy egy rendszer válsága többnyire legitimációs válság is.

A neves olasz történetíró, Guglielmo Ferrero hívta fel a figyelmet arra, hogy minden hatalomnak szüksége van mélyebb igazolásra, részben saját maga számára, részben az alattvalók engedelmességének elnyerésére; csakis a nyers erő révén egy hatalom tartósan nem maradhat fenn. Max Weber, a nagy német szociológus nevéhez fűződik a hatalmi legitimáció főbb típusainak (tradicionális, demokratikus, karizmatikus) a megvilágítása. Ha szabad a Max Weber-i fogalmakat a jelenre vonatkozóan interpretálnom, egészen röviden az alábbiakat mondanám: « hagyományalapú legitimitás » csak olyan hagyományra épülhet, mely a múlttal való szerves kontinuitásban és életképesen fennmaradt; a « karizmatikus » legitimitás rendkivüli helyzetekből előlépő kivételes személyiségek sajátja (úgy is mondhatnám: rejtelmes képessége); « demokratikus legitimitáshoz » olyan képviseleti rendszer kell, amelyben a hatalom országos vagy helyi tisztségviselői ellenőrizhetően « népi » (többségi) felhatalmazással rendelkeznek. Azt is megállapíthatjuk továbbá, hogy a modern világ uralkodó legitimitása demokratikus típusú. Miért? Mert a modern eszméken nevelkedett társadalmak előbb-utóbb lerázzák magukról az olyan hatalmi rendszereket, amelyeknek nincsen érvényes népi felhatalmazása.

A kommunista hatalom hivatkozási rendszere « demokratikus », de ennek egy egészen sajátos, ideológikus

értelmében. Ez a hatalmi rendszer egyfajta üdvtörténettel igazolja létét, amelynek sémájában a múlt = elnyomás, a hatalomátvétel = felszabadulás ennek *szükségszerű* következménye egy mind jobban « kiteljesedő » (boldogabb, gondtalanabb) jelen és jövő, s végül az utolsó építőkő: hogy a szabadságnak ezt a kiteljesülését *csak* a szocialista társadalmi rend képes produkálni, nélküle nyomor, elnyomás, zűrzavar és erkölcsi fertő uralkodnék. Marxista tudományossággal az előbbieket még azzal szokták megtámogatni, hogy a szocialista hatalom a népből jön, annak egyenes képviselete, másfelől, hogy a marxizmus-leninizmus e hatalom szolgálóit biztos iránytűvel látja el. Vagyis ez a hatalom az egyetlen, amely igazán a népért van, s ugyanakkor tudja is (iránytű!), hogy mit kell tennie, mi a társadalom érdeke.

A fenti ábrázolás csak látszólag karikatúra, tartalmát illetően pontosan fedi a hivatalos tanítást.

Mármost a mindennapi propagandában az ideológikus igazolást gyakran helyettesíti a — tényleges vagy fiktív — eredményekre való hivatkozás. Gazdasági növekedés, stabil életnivó, béke a szomszédokkal, kulturális-szociális vívmányok, a rendszer teljesítményeinek külföldi elismerése, stb. *Stricto sensu* a sikerpropaganda, még akkor is, amikor alapja van, nem tekinthető legitimációnak (a szó ferreroi vagy weberi értelmében): valamilyen gyakorlati teljesítmény ui. csak addig igazol, ameddig fennáll; ha eltűnik vagy visszájára fordul, akkor egyszeribe argumentummá válik a hatalom *ellen*. Az igazi legitimitás nincsen alkalmi sikerekhez kötve, a legitim uralkodó (kormányzat) nehéz helyzetben is számíthat az alattvalók lojalitására. Ezt azért említem, mert a válság, amelyről szó lesz, a gyakorlati « legitimálásnak » ezzel a problémájával is összefügg.

Még nem beszéltem a keleteurópai hatalmi rendszerek legitimációjának egy fontos eleméről, mely is *a nemzeti érdek*, ill. az erre való hivatkozás. Azért nem beszéltem róla, mert a magyarországi kommunista állam önigazolásában ez a hivatkozás szinte semmi szerepet nem játszott. Ebből a szempontból Magyarország eléggé kivételes helyet foglal el a kommunista államok között. 1945 óta a magyar kommunista vezetésnek úgyszólván soha nem volt módja arra, hogy cselekedeteit, vonzalmait, szövetségi kötelezettségeit stb. valamilyen *tényleges* magyar nemzeti érdekkel igazolja. Ilyen helyzetben a magyar kommunista pártvezetésen kívül még csak a keletnémet van, s mindkét esetben ugyanabból az okból: mert hogy az ország abszolut vesztesként került ki a második világháborúból. Ettől élesen eltérően a csehszlovák, román és jugoszláv kommunistáknak, de még a lengyeleknek és a bolgároknak is bőven volt alkalmuk arra,

hogy a szó hagyományos értelmében vett nemzeti sikereket mutassanak fel. A magyar kommunista hatalom nemcsak a nemzeti érdekekkel, de még a nemzeti panaszokkal sem akart (tudott) azonosulni.

A Kádár-rendszer legitimációjában két elem keveredett: egy politikai és egy gazdasági. A politikai szózat ez volt: « megmentettük a magyar népet az 56-os ellenforradalomtól, amely merénylet volt az 1945-ben elnyert szabadság és a szocializmus ellen, és visszavezettük az egyetlen lehetséges útra, amely egyszersmind a boldogulás útja is ». A gazdasági üzenet ennél árnyaltabb volt: « tudjuk, hogy 56 előtt nagy hibák és túlzások voltak; ezekhez nem kívánunk visszatérni, szerényebb és megalapozottabb szocializmust kínálunk, olyat, amely tekintetbe veszi a magyar nép hajlamait és tényleges igényeit ». A politikai igazolást a magyar társadalom nagyobb része elutasította, abból legfeljebb annyit fogadott el, a szovjet uralom alól kitörni Európának ebben a térségében úgy sem lehetséges, tehát valamilyen módon jobb megalkudni vele. A gazdasági üzenetet azonban alátámasztották a tényleges eredmények, s a Kádár-rendszernek az a képessége, hogy ezeket valamilyen közeli rosszal (Rákosi-korszak, Ceausescu-rendszer) hasonlítsa össze.

A Kádár-rendszer megszilárdulását azonban elsősorban az tette lehetővé, hogy végülis nem tálalta a levest olyan forrón, mint ahogy azt első korszakában meghirdette, sőt főzte is. A magánélet fölötti kényszerek jelentősen csökkentek; a gazdaságpolitika tényleg reálisabbá vált, ennélfogva lényegesen javultak az életkörülmények; a személyzeti szempontokban ugyan továbbra is a politikai megbízhatóság dominált, de azért helyet kapott a szakértelem is; az 56 előtti kultúrpolitika kíméletlen türelmetlenségét felváltotta egy — közömbösséggel vegyült — engedékenység; a gazdasági realizmus nevében polgárjogot nyert a kisvállalkozás, a tudományos kutatás szabadsága a (szakmai és helyi) szempontokat figyelembevevő érdek-pluralizmus, stb. Mindezek következtében a rendszer, ha « legitimmé » a szó mélyebb értelme szerint nem is, de élhetőbbé s ezáltal elfogadottabbá vált. Külön aláhúznám az érdek-pluralizmus jelentkezését, ugyanis a részérdekek különbözőségének elismerése némileg feloldotta a szocialista hatalom totális hivatás-érzetét, s működését egy hagyományosabb jellegű államiság felé tolta arrébb. Csak a totális állam képzeli, hogy egyszerre minden érdeket képviselni tud; egy liberális — vagy akár fél-liberális — kormányzat tudomásul veszi, hogy az érdekek tőle függetlenül keletkeznek, s az ő feladata az összehangolás. Ha ezt zökkenésmentesen ellátja, ez már magában véve is « legitimáció ».

Az államrend többrétű válsága

Ezekután lássuk a válságot magát. Felfogásom szerint (lásd a *Magyar Füzetek* 19/20. számában megjelent elemzésemet) a magyarországi szocializmus-válság legalábbis háromszoros, de talán ötrétűnek is mondható. Háromszoros, ha úgy tekintjük, hogy gazdasági, ideológiai és politikai válság van egyidőben. De az ideológiai válsághoz járul egy morális is, a politikai válság pedig kettős arcú: egyrészt a rendszer működését, másrészt a rendszernek a nemzettel való viszonyát érinti.

A gazdasági válság mint rendszercsőd

Hogy miért van csődben a magyar gazdaság, erről ezen a konferencián mások fognak beszélni. Engem inkább ennek a helyzetnek a kihatásai érdekelnek. Mindenekelőtt az, hogy a gazdasági helyzet megromlása, az életszínvonal visszaesése egy hallgatólagos paktumot bontott fel. Ez a paktum — amelyet ugyan senki sem írt alá, de mindenki tapasztalatból ismert — így hangzott: « Magyarok! ha abbahagyjátok értelmetlen hőzöngéseiteket és belenyugodtok a szovjet szocializmus uralmába, akkor mi is nyugton hagyunk benneteket és, meglátjátok, jól fogtok élni, jobban, mint bármely testvérország. Ehhez csak az kell, hogy dolgozzatok és kussoljatok. Hogy miért? Nézzetek a térképre és ne akarjátok a lehetetlent! » Ez a hallgatólagos paktum működött, talán húsz évnél is tovább. De azzal, hogy csődbe vezetett, szükségképpen érvényét vesztette, sőt visszamenőleg is gyanússá vált. Mindenesetre a kádárizmus legfőbb igazolása omlott össze. Nem csoda, hogy maga alá temette Kádár Jánost magát is.

A csőd hatása azonban még ennél is rombolóbb. Ugyanis a magyar válságban nem a konjunkturális elemek a döntők. Az életnívó csökkenését átmenetileg mindenki elfogadná (hiszen ki ne tudná, hogy gazdasági megtorpanás szinte mindenütt volt a 70-es évek közepe óta). Az eladósodás is áthidalható volna, ha csak az volna a baj, hogy — mint mondják — az ország túl sokáig fogyasztott adósságra. De mint köztudomású, az eladósodást a rossz struktúrák, a helytelen beruházási döntések és az életképtelen ágazatok túlsúlyba kerülése okozta, vagyis olyan körülmények, amelyek a szocializmus fejlesztési képességeivel függenek össze. Másszóval, a gazdasági csőd napvilágra hozta a szocializmus mint haladási recept alkalmatlanságát és vele az egész üdvtörténet kudarcát. A szocialista gazdaságfejlesztési modell — vagy ha úgy tetszik, a szovjet függőség — tragikus fejlődési

zsákutcába vezette a magyar gazdaságot. *Mint modell bukott meg.*

A magyar gazdasági válság ezenkívül reform-válság is. Itt abból a paradoxonból indulok ki, hogy fejlesztéspolitikailag Magyarország voltaképpen nem áll jobban, mint a szovjet tábor több más országa, holott már 1968-ban megváltoztatta a gazdaságirányítás mechanizmusait, a nyolcvanas évek eleje óta pedig a reform-szocializmus élharcosává lépett elő. Ezt a látszólagos ellentmondást a magyar közgazdászok azzal magyarázzák, hogy az 1968-as reform csak részleges volt, amely ugyan rehabilitálta a piaci szemléletet, de meghagyta az államosított gazdasági rendszer lényegét, a központi irányítást. Ez természetesen igaz, de azon nem változtat, hogy a magyar társadalom szemében az ún. reform-szocializmus mondott csődött. A reform-válság egy másik aspektusa, hogy a piaci elemek mégoly részleges bevezetése is aláásta a szocialista egyenlőség alapjait: a nivellált állami bérek mellett megjelent a vállalkozói jövedelem és a « második gazdaság » szabadon hullámzó kereseti lehetősége. Ezekután nem lehet a rendszert azzal igazolni, hogy gyengén fizet, de a szegénységben legalább mindenki osztozik. Sok egyéb mellett ez az érv is kiesett a rendszer fegyvertárából.

Ez átvezet egy másik rendszer-azonossági problémához, amelyet úgy neveznék, hogy « a modell-váltás csapdája ». Annyi évtized átnevelési igyekezete után nem lehet büntetlenül — mint ezt a mostani kormányzat próbálja — a tőkés piac-gazdaság elveit szocialista reformként meghirdetni. Ha sikerülne az áttérés ezekre az elvekre — ami magában véve kívánatos, sőt úgylátszik elkerülhetetlen is —, ezt mindenki úgy venné, mint a szocializmus öngyilkosságát. Hogy is mondja a Varsóból (vagy Moszkvából?) jött budapesti vicc: « A kommunizmus a leghosszabb út a kapitalizmusból a kapitalizmusba... » Az ellenmodellhez való visszasompolygást azzal szépíteni, hogy « a szociáldemokrácia is ezt teszi », megint csak kétélű fegyver, mert hiszen, ha ez így van, akkor miért kellett 1948-ban szétverni a magyar szociáldemokráciát?

Az ideológiai és morális válság

Ebben a vonatkozásban nem az alattvalók az érdekesek, hanem a hatalmi elit. A magyar nép tömegeinek világnézeti azonosulása a kommunizmussal mindig is kétséges volt, — amivel persze nem azt akarom mondani, hogy semmi azonosulás nem volt: részlegesen még 1956 után is volt. Ezzel

szemben a hatalmi elit — a párt belső magja, az apparátus — igenis hitt a kommunista rendszer erejében, sikerében, történelmi hivatásában. Ez a hit rendült meg az utolsó két-három évben. Erre vonatkozóan annyi szöveget lehetne a magyar sajtóból citálni, hogy az már maga is egy vaskos könyvet tenne ki. E szövegek helyett hadd idézzem Esterházy Péter szellemes megfigyelését (*Hitel*, 1989, 2.):

> « Mindenki meg van sértődve a rendszerre, szidja, mint a bokrot, a KB titkártól a rendes ellenzékiig, a simulékony vagy rezignált technokratától a Prágába diadalittasan bevonulókig; abszolút nem is lehet érteni, egyszerűen megfejthetetlen, mi is tartotta, tartja életben ezt a gonosz és stupid rezsimet, ha egyszer mindig mindenki jogállamot akart, demokráciát, piacgazdaságot, mimindent... »

Ugyancsak Esterházytól származik az a zseniális mondás, hogy « csúcsforgalom van a damaszkuszi uton »!

A kommunista önbizalom megrendülésének külső és belső komponensei vannak. A külsők között említeném a szovjet rendszer egészének látványos lemaradását a nyugati világ dinamikus gazdasági és technikai fejlődése mögött, s ennek lehangoló lelkihatását azok után, hogy a vereséget, a szovjet minta érvénytelenségét maga Gorbacsov is elismerte. A kommunista hivatás tudatot kezdi ki továbbá a lágeren belül uralkodó viszonyok áldatlansága: a szocialista államok együttműködéséhez fűződő remények közül (barátság, megértés, stb) úgyszólván egy sem vált be. Ezzel párhuzamosan megrendült a hagyományos ellenségkép is: nincs többé amerikai imperializmus és német « revansizmus », a tőkés megszűnt mumus lenni, sőt úgy tűnik, mintha mostanában a szocialista államvezetés senkit sem szeretne s becsülne jobban, mint a dollár- (márka-, frank- stb.) kapitalistát.

Az ideológiai válság belső komponenseiről már a gazdasági csőddel kapcsolatban is szó esett. Az elmúlt egy-két év hivatalos önvizsgálatai azonban nemcsak a gazdaságra, hanem a Kádár-korszak egész politikai gyakorlatára kiterjedtek. S a mérleg — még a legenyhébb tolmácsolásban is — megsemmisítő: hiba hiba hátán. Még az is szűkkeblűségnek, korlátoltságnak, tévedésnek bizonyul, amire a Kádár-rendszer a legbüszkébb volt, vagyis hogy az 1956-os felforgatási kísérlet után visszaállította a pártállamot. Egy vezető állásban lévő reformkommunista (Vitányi Iván) szavaiból idézem:

> « Az egypártrendszer történelmileg túlhaladott. Sosem volt jó, már bevezetésekor is zsákutcát jelentett » (*Reform*, 1988. dec. 2.).

A kommunisták ideológógiai biztonsága Magyarországon először az ötvenes évek közepén rendült meg. A Kádár-rendszernek azonban a kétkedők és lázadók jórészének kiiktatásával sikerült az egyetértést helyreállítania, sőt, valamennyire még a « hitet » is restaurálnia. A restauráció nem terjedt ki a dogmák teljességére, helyet adott némi újításnak, ill. az alapelvek rugalmasabb értelmezésének, abban a reményben, hogy ezzel « a szocializmus » tekintélye erősödni fog. De nem így történt.

> Mint ahogy erre már egy korábbi elemzésemben rámutattam (*Magyar Füzetek*, 19-20 14. old.), « a szabad kritikai gondolkodás lassú terjedése az elmúlt évtizedben aláásta a rendszer ideológiai alapzatát, pontosabban: a magasabb értelmiség közvetítésével behatolt a rendszer felsőbb személyzetébe és kikezdte a politikai hivatástudat belső biztonságát ».

Ebben az irányban hatott nemcsak a kulturális pluralizmus, hanem az érdektagoltság elismerése is. Ha más nézeteknek is van jogosultsága, ha a társadalom ellentétes törekvésekből áll össze, akkor mi indokolja a politikai képviselet monopóliumát? Miért csak egy ideológia híveinek van joga megszólalniok, illetve a társadalom ügyeit intézniök? Erre igazában véve már hosszú évek óta nem volt kielégítő — elméletileg elfogadhatóvá tehető — válasz, a kommunista hívőknek ehelyett be kellett érniök azzal, hogy « így van, mert történelmileg így alakult ». Ezt a mellébeszélést azonban sokáig nem lehetett folytatni. A kormányzó réteg önigazolási rendszere oly mértékben megingott, hogy a gátszakadás végülis elkerülhetetlen volt. Ami Kádár János alatt, tehát még 1987-ben is, elképzelhetetlen lett volna, az 1988 végén, 1989 elején bekövetkezett, az MSzMP nyilvánosan elismerte más politikai mozgalmak létjogosultságát, sőt még azt a lehetőséget is, hogy átadja a kormányzást más erőknek. Ez korszakos változás, amelynek lelki-felszabadító hatása még nem is bontakozott ki teljes egészében. Hadd idézzek ezzel kapcsolatban egy nagyon jellemző nyilatkozatot az 1989 március 15-én megjelent *Marczius tizenötödike* c. kiadványból. Egy Gyuricza László nevű megyei párttitkár ebben a következő vallomást teszi:

> « Érzem, hogy a párt sodródik. Ezt nemrég úgy példáztam, hogy míg a társadalmi folyamatok száz kilométeres sebességgel haladnak, a párt csak hatvannal. És ez a különbség nem csökkent az elmúlt időben, hanem nőtt. A párt most olyasmiket tűz a zászlajára, amelyekért a közelmúltban bizony még keményen büntetett. Ez a párttagságban is óriási meghasonlást okozott. »

Mint már említettem, van ebben a válságban egy *morális* elem is. Amely járulékos, de nem mellékes. Ahogy kinyílik

Pandora szelencéje, úgy kerülnek napvilágra az 1956 előtti és utáni törvénytelenségek: az az erőszak-sorozat, amely 1946-tól kezdve a demokratikus politikai erők kiszorítását lehetővé tette, s az ún. Magyar Közösség felszámolásától az 56-os forradalom törvényes miniszterelnökének meggyilkolásáig tartó, ma már hátborzongatóan képtelenül hangzó koncepciós perek. A diktatúra kommunista áldozatainak felmagasztalása után napirendre került a magyar társadalom és közélet minden más meghurcolt, kiüldözött vagy elpusztított nagyságának jogi-politikai-emberi rehabilitációja. Kell-e mondani, hogy ezzel a kommunista államrend saját jogszerűsége fölött mond ítéletet? S hogy ez az ítélet, ez a kényszerű önvallomás a kommunista államvezetés politikai *és erkölcsi* jogosultságát kérdőjelezi meg?

Az alkalmatlanságot, amelyre a gazdasági csőd világított rá, talán még ki lehetett volna magyarázni. A méltatlannak azonban már nincs többé mire hivatkoznia.

A politikai és nemzeti válság

Mint már mondottam, a politikai válságnak kettős arculata van. E két vonatkozás közül azt, amely az állampárt nemzeti szerepét illeti, ebben az előadásban nem tudom tárgyalni, arról egyébként is szó lesz más referátumokban. Hadd mondjak erről mégis annyit, hogy a nemzeti megmaradás kérdéseit a nyolcvanas évek szellemi ellenállói dobták be a köztudatba (Lakitelek, Monor), s a Kádár-rendszer válsága attól is fölerősödött, hogy ezek a kérdések válasz nélkül maradtak. A Pozsgay Imre vezette reformszárny politikai hitele jelentős részben abból származott, hogy azonosulni tudott az ellenzéki Magyarország nemzeti *credo*-jával.

Magáról a politikai válságról azért nehéz beszélni, mert a helyzet állandó mozgásban van, hozzátehetném: gyorsuló mozgásban.

A kormányzati válság a gazdaságpolitika szférájából indult el, s első látható jele a Lázár-kormány leváltása volt 1987 júliusában. Grósz Károly kormányelnöki kinevezésével megkezdődött ugyan a gazdaságpolitikai irányvonal helyesbítése, de nem elég radikálisan (ez ma már nyilvános titok Budapesten). Grósz kinevezésével ugyanakkor kiéleződött az « utódlási válság », amely csak Kádár János kibuktatásával (1988 május) jutott ideiglenes nyugvópontra. Az 1988-as rendkívüli pártkonferencián megválasztott új felső vezetés nemcsak gazdaságpolitikai fordulatot és mélyreható strukturális váltást hirdetett meg, hanem a politikai intézményrendszer reformját is. Az újítás elveinek kidolgozásával

megbízott pártvezetők egyenesen « modellváltásról » kezdtek beszélni (1. *Magyar Füzetek* 19-20, 30. old.).

Az 1988 májusa — Kádár leváltása — utáni periódust azonban nem annyira az MSzMP hangváltása, mint inkább az ellenzéki erők nyílt színrelépése és a hivatalos sajtóorgánumok (elsősorban a fővárosiak) valamint az országos hírközlési szervek (rádió, televízió) « elszabadulása » jellemzi. A magyar közéletbe olyan politikai viták robbantak be, amilyenekre negyven éve nem volt példa (vagy helyesebben: 1956 óta). Néhány országgyűlési képviselő felbátorodásának köszönhetően ezeknek a vitáknak még parlamenti visszhangja is kezdett lenni, miközben az is kiviláglott, milyen csekély e testület tényleges önállósága és képviseleti alkalmassága. A politikai viták több esetben a kormány meghátrálásával végződtek, ugyanakkor — államközi szerződésekre hivatkozva — a kormányzat megmakacsolta magát a leghangosabban kifogásolt nagyberuházási döntések (Nagymaros, Hainburg) mellett.

Az elmúlt év egyik legfontosabb fejleménye, hogy megkezdődött az 1948 óta uralkodó jogrend — a szót ezúttal idézőjelbe is tehetnénk! — általános felülvizsgálása. Ennek során egyebek között új egyesületi és sajtó-törvény született, de ezek bizonyos fokig csak az 1988-ban spontán kialakult gyakorlatot szentesítik. Készül egy új alkotmány is, de arról még nincs megegyezés, hogy ezt kinek van joga végleges formába önteni és megszavazni (az 1985-ben megválasztott országgyűlés ui.ehhez nem elég reprezentatív). Nyitva áll továbbá az a kérdés is, hogy milyen választások lesznek 1990-ben, vagyis hogy a tavaly óta színre lépett új — vagy régi — politikai mozgalmak hogyan állíthatnak majd képviselőjelölteket, s hogy a szavazás milyen mértékben vezethet a jelenlegi állampárt visszaszorításához. Az erre vonatkozó döntés alapvetően *nem jogi* természetű; erről a színre került politikai erőknek — kormánynak és ellenzéknek — *előzetesen* kell megállapodniok.

Magyarország politikai képletét egyelőre az jellemzi, hogy csak demokratikus pártalakulatok és programok jelentkeznek. Ezt a konszenzust jó volna kihasználni, mert egy szép napon meg is változhat. Mint tudjuk, vannak új alakulatok (Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége, FIDESZ), amelyeknek eredete a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaiba nyúlik vissza, s új életre ébredtek egyes régi pártok is (kisgazda, szociáldemokrata, keresztény-demokrata), amelyeknek jövője e pillanatban azon múlik, hogy a kezdeményező « nagy öregekhez » elégséges számban csatlakoznak-e a fiatalabb nemzedékek kép-

viselői. A legfontosabb fejlemény 1989 tavaszán, hogy létrejött egy « ellenzéki kerekasztal » az összes említett pártalakulat részvételével, s úgy döntött, hogy alkotóelemei az MSzMP-vel külön nem tárgyalnak, hanem csak együttesen.

Sokan felvetik a kérdést, hogy az MSzMP még egy párt-e? Azt gondolom, hogy igen, ugyanis az, hogy vezetésében széthúzó erők vannak, még nem tekinthető pártszakadásnak. Egyesek három pártot látnak az MSzMP-n belül: egy reformistát, egy mérsékelt kommunistát és egy sztalinistát. Határozott arcéle csak a reformszárnynak van, a mérsékeltek és a konokul kitartóak között a határvonal elmosódik (ámbár korántsem mellékes, hogy a kettő között ki van többségben, különösen a kulcsfontosságú helyeken, pl. a fegyveres erőkben). A jelek szerint az államapparátust a « reformpárt » tartja a kezében, s az egyszerű párttagság is mindinkább reformista, ezzel szemben a pártapparátusban a centristáké a túlsúly, a fegyveres erőkben pedig — valószínűleg — a hagyományőrző kommunistáké. A reformpárt két vezéregyénisége közül az egyik (Pozsgay) nemzeti-demokrata, a másik (Nyers Rezső) pedig szociáldemokrata szellemiségű, közös bennük a sztalinista diktatúra módszereinek teljes elvetése. Az MSzMP reformszárnya igen közel áll az olasz kommunizmus eszméihez, s ennyiben az « eurokommunista » irányzathoz sorolható.

Merre felé tartunk?

Utoljára hagytam azt a mindenkit izgató kérdést, hogy mi merre felé tartunk, hogy mik a kilátások?

Tulajdonképpen rendszerváltozás küszöbén állunk, s egy nagyon fontos dolog már meg is történt: a társadalmi kezdeményezés és a szólásszabadság visszahódítása. Pesszimista vélemények szerint ez a szabadság csak illuzió, én azonban ezt a véleményt nem osztom. A kommunista államrendet bevezetőben három pillérrel jellemeztem: állam és párt összefonódása, a társadalmi autonómia hiánya, az igazság államosítása. Ebből, mint látható, kettő már leomlott.

A pártállamiság — igaz — még tartja magát, de egyre nehezebben. A kiépülőben lévő jogállamiság, vagy pontosabban: az ezt igényelő közszellem, nem fér össze az állampárt kinevezési és egyéb előjogaival. A polgári-honpolgári egyenlőség eszméjének térhódítása máris egy sor előjog feladására kényszerítette az állampártot. Az « élcsapat » már nem tekinti magát a nép hivatott nevelőjének, sőt — mint ezt Berecz János egy *Népszabadság*-beli cikkéből (1989. márc. 25.) megtudhattuk — élcsapatnak sem. Jogforrási szerepéből is visszavonult, s elismeri, hogy nem helyezkedhetik

a törvények fölé. Hátra van még, hogy a tényleges hatalmat is megossza, nemcsak a törvényhozó szervekben, hanem a végrehajtás síkján: az államigazgatásban, a bírói karban és a fegyveres szervezetek tisztikarában.

Ezt azért nehéz elképzelni, mert nincs rá precedens. A Franco-diktatúra békés lebontása azért nem elégséges példa, mert az nem volt *totális* diktatúra. Mindamellett Spanyolországban is volt egy állampárt s egy neki hűséges államapparátus. Az a körülmény, hogy a fokozatosan létrejövő demokratikus kormányzatnak volt elég tekintélye ahhoz, hogy ezt az apparátust « párttalanítsa », némi optimizmusra jogosít fel. Ha nem is a szovjet világban, de legalább Európatörténetileg van egy precedens. S erről ma Magyarországon sok szó esik. Még pártkörökben is!

A demokratikus átmenet első lépése persze olyan szabad — vagy majdnem-szabad — népképviseleti választás, ahol a kommunista párt elveszti abszolút többségét. Ettől még maradhat kormánypárt, például egy kialkudott koalíció keretében, de megszűnik állampárt lenni. Ide vezethet-e az 1990. évi választás? Ez még nem bizonyos.

Egy fogas kérdés, amelyet eddig látszólag figyelmen kívül hagytam: mit szól mindehhez a szovjet főhatalom? Erről most is csak azt tudom mondani, amit 1988-ban írtam (MF 19-20, 20. old.).

> « Nem lehet teljesen kizárni, hogy a nyugati világgal való *igazi* békeállapot megteremtése érdekében a Gorbacsov-féle vezetés még olyan változást is hajlandó fontolóra venni a középeurópai térségben, amely szakítás volna a Sztálin-féle csatlósállam koncepcióval, s hosszabb távon lehetővé tenné, hogy e térség országai — vagy azoknak egy része — politikai értelemben 'köztes' területté váljanak. »

Mintha még arra is volnának jelek, hogy erre vonatkozólag valami dialógus-féle indult el a két szuper-hatalom között.

Ha mindez így van, s ha nem jön közbe valamilyen katasztrofális külső fejlemény, akkor Magyarország az adottságai által megszabott ütemben tovább fog fejlődni a demokrácia felé. Mely esetben már nem « a szocializmus » reformja lesz a megoldandó feladat, hanem egy olyan társadalmi és politikai rend megteremtése, amely összhangban van a magyarság igényeivel és a kor követelményeivel.

SÓLYOM LÁSZLÓ

A SZABADSÁG ÚJRAKODIFIKÁLÁSA — REMÉNYEK ÉS KÉTELYEK

Magyarországon lázas törvényhozás folyik. Készül az új alkotmány, sorra születnek a sarkalatos törvények (1), elkezdődött a joganyag megtisztítása azoktól a szabályoktól, amelyek nem egyeztethetők össze a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányával (2). Sőt, az 1945 és 1962 közötti büntetőügyek felülvizsgálatával a jogállamiság kritériumait visszamenőleg a joggyakorlatra is alkalmazzák. A jogalkotás is a régi rend és a progresszió harctere lett. Szinte kialakult már a menetrendje annak, hogy a második lépcsőben, a « társadalmi vita » után az utóbbi győz, néhány lényegtelen és az új törvény logikájától idegen engedménnyel jelezve, hogy « kompromisszumról » volt szó. Mégsem értékelhetjük a helyzetet egyértelműen pozitívan: túl sok a tisztázatlanság és az esetlegesség, s főképp nem világos, hogyan is illeszkedik a jogi reform a társadalmi átalakulás egészébe.

I.

Az előadás nem az egyes törvényeket és javaslatokat mutatja be, hanem a jogi reformfolyamat problémáit, ter-

(1) Az országgyűlés már meghozta az egyesülési és gyülekezési, valamint a sztrájkjogról szóló törvényt, törvényeket készítenek elő az alábbi témákban: választójog, pártok jogállása, népszavazás, egyházügy, sajtószabadság, katonai szolgálat megtagadása lelkiismereti okból. — Az alkotmányos törvények megjelölésére terjedőben van a régi magyar elnevezés, a sarkalatos törvény; az effajta archaizálás sajátos stílusjegye a reformnak: képviselők helyett követet választanak, aki voksol stb.

(2) Elsősorban a büntető eljárás (különösen az előzetes letartóztatás szabályozása) és a polgári és politikai jogok egyezségokmánya közötti összhang megteremtéséről van szó. Egyezségokmányhoz tartozó jegyzőkönyvhöz, ennek értelmében az emberi jogok megsértése esetén a genfi Emberi Jogi Bizottsághoz lehet fordulni. — Ugyancsak felülvizsgálják a büntető törvénykönyv politikai bűncselekményeinek tényállásait: itt elsősorban a határozatlan fogalmakat kell pontosítani és a büntethetőség küszöbét felemelni.

mészetesen az új jogalkotásból vett példákkal. Mielőtt azonban erre rátérnénk, három előkérdést kell tisztáznunk.

Elég-e az alkotmányjog?

Az új jogalkotás az alkotmányjogra koncentrál. De beérhetjük-e ezzel? Valóban későbbre halasztható-e a tulajdonjog reformja, a polgári jog, a családjog, a munkajog vagy akár az igazgatási eljárás modernizálása. Egy nagyon hasonló kérdést gyakran a változás alapproblémájaként vetnek fel: mennyire mehet előre a politikai átalakítás (valójában: a politikai átalakulásnak adott *formai* esély) a lényegében érintetlenül hagyott gazdasághoz képest?

Ha ez a kérdés a politikai változások lefékezésére irányul, felvetésével sem értek egyet. Valószínű, hogy nem is várható lényegi gazdasági változás, amíg a régi politikai mechanizmus működik. Ismeretes továbbá, hogy a politikai változások után milyen hosszú folyamatban áll fel az új gazdaságnak (és általában az új viszonyoknak) megfelelő jog.

Mindezzel számolva is túl nagynak tűnik a szakadék az alkotmányjog és a többi jogterület között. Mintha nem lenne a nem az államszervezetet és nem a szabadságjogokat érintő változásoknak olyan szimbolikus intézménye, amely a politikában reprezentálhatná őket. (Ilyen volt egykor pl. a klasszikus liberális « tulajdon ».) Ahogy a mai politikai küzdelemben a gazdasági programok vagy hiányoznak, vagy nem váltanak ki érdemi vitát, úgy született meg — csupán némi belterjes ideológiai disputával kísérve — a társasági törvény; úgy állt föl az új bankrendszer. Csak elvétve akadt elemzés, amely a gazdasági jogalkotással a régi rend túlélési kísérleteit, a pozíciók átmentését egyáltalán összefüggésbe hozta (3). Vagyis a « piac » emlegetése, az állami tulajdon privilégiumainak kimaradása az alkotmányból ma már nem elég; illetve nem jó jel a jövőre nézve, ha a jogász csak ennyit tud mondani.

Nem a sorrendiség aggaszt tehát, hanem a figyelem túlzott megosztottsága, és a különböző készültségi állapot. Jogunk modernizálása szinte kizárólag ott zajlott le, ahol pl. a tervgazdaság vagy a centralizált államapparátus kapcsán új intézményeket állítottak fel. Ám vagy azért, mert ez az út zsákutcának bizonyult, vagy mert óriási területek kimaradtak még ezekből a változásokból is, riasztó jogunk elhanyagoltsága és ósdisága. Itt nemcsak a gazdaságra gon-

---

(3) Lásd Hankiss Elemér nyilatkozatait és tanulmányait, legutóbb pl. a *Valóság* 1982/2 számában.

dolok. Ha gyökeresen megváltozik a rendszer, ha átalakul a gazdaság, ha másfajta emberi viszonyokra törekedünk, az egész jogrendszer megújítását nem halaszthatjuk a politikai intézmények megváltoztatása utánra. Amit hiányolok: hogy senki nem készül erre. Miért? Az a gyanúm, hogy klasszikus politikai intézmények restaurációja — a szabályozás első, legáltalánosabb szintjén — könnyebb.

Jogszabály és joggyakorlat

Az új törvény mindíg a változásra irányuló akarat leglátványosabb és egyben legolcsóbb kifejezése volt. A jogi változtatás igen könnyen az érdemi változás szimbolikus pótlékává válhat. Megrendítő, hogy a magyar közvélemény is milyen illúziókat táplál az új törvényekkel kapcsolatban, ugyanakkor, amikor állandóan fölemlegeti a joggal kapcsolatos rossz tapasztalatait. (A jogász tudja, hogy hasonló várakozásokkal a régi rendszer is gyakran áltatta magát; pl. amikor a KGST problémáit a Jogi Értekezlet felállításával vélték orvosolhatónak).

Amíg mindenki a jogalkotáson vitatkozik, nem kell arról beszélni, mi a feltétele a jog gyakorlati érvényesülésének. A fenti gazdasági példán belül maradva: világos, hogy a jogot alkalmazók gondolkodásmódját semmivel sem könnyebb megváltoztatni, mint a vállalatigazgatókét. A jogállamiság szemlélet is: hogyan vállaljon hirtelen felelősséget a szabadságjogok érvényrejuttatásáért az a jogász, aki még elméletileg is az ellenkezőjét tanulta? Környezetvédelmi mozgalmak ügyében rendőrségen vagy minisztériumban tárgyalva a helyzet azért (is) reménytelen volt, mert más nyelvet beszéltünk. Szó szerint is (az elhagyott erdei faluban letelepedett jógások nekem alternatív életmód-kísérlet — a rendőrségnek « külföldről irányított csoport »), de a jog alapfogalmait tekintve is (nem érti meg a jog alanyi jogként való felfogását az, akinek a jogszabály a parancs végrehajtásának eszköze).

Nincs értelme az új jogszabályoknak, ha a jogalkalmazók nem vizsgálják felül a jogról vallott nézeteiket. Az alapvető felfogásbeli, értelmezési különbségek az utóbbi években élesen felvetődtek és döntő gyakorlati szerepet játszottak. Például azzal a felfogással szemben, hogy a szabadság a fő szabály és bármely korlátozása törvényi alapot követel meg, vagyis hogy mindent megtehet a polgár, amit a törvény kifejezetten nem tilt, a fordítottját gyakorolta mindenki, akinek csak a legkisebb hatalma is volt rá: a minisztertől a portásig illegálisnak tekintettek mindent, amire nem volt engedély. Egy próbaperrel is csak speciális engedélyezésre

indítottuk a törvényhozót, de nem a szabadságelvű álláspont elismerésére (4).

A joggyakorlat szemléletváltását természetesen segíteni fogják a minél konkrétabb garanciális szabályok. Az apparátusok tanulnak abból is, ha egyre többen élnek öntudatosan szabadságaikkal, főképpen, ha a politikai helyzet változása is erre készteti őket. A legszebb példa erre, hogy korábban a nem egyesületként bejegyzett társadalmi mozgalmakat, majd később a független szakszervezeteket és társadalmi szervezeteket illegálisnak deklarálták, mert ezek a mozgalmak legalitásukat nem egyedi engedélyezésből, hanem az alkotmányból és a — külön nem szabályozott — egyesüléshez való jogból származtatták. Ahogy azonban a « mindent szabad, ami nem tilos » elve politikai súlyt nyert, többé nem tették kérdésessé sem a Fiatal Demokraták Szövetsége, sem a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete, sem később a pártok jogszerűségét. Sokunk tapasztalata az is, hogy a középszintű vezetők között sokan csak az alkalomra várnak, hogy a szabadságjogok eddigi titkos szolgálata helyett (pl. kiszivárogtatott információkkal, figyelmeztetésekkel) nyíltan gyakorolják e szellemben hivatásukat. Mindezek ellenére nem bízhatunk könnyű és gyors változásban. A bürokratikus apparátusok alapvető tulajdonsága a tehetetlenség, a régi rutin és gondolkodásmód túlélése minden felszíni változás ellenére. A jogalkalmazók szemléletének eddigi változását nem tudjuk becsülni sem; ugyanis önálló (jogászi és nem előzetes politikai) döntésre az új szabadságjogok kérdésében még nem került sor.

Eljárási garanciák és értékpluralizmus

Nagy karriert futott be mostanában « a demokrácia játékszabályai » kifejezés, kormányban és ellenzékben egyaránt. Szinte szimbolizálja azt, amiben, és azt is, amiért könnyű megegyezni: a szabadság igen általános eljárási garanciáiról van szó. A procedurális oldalra való koncentrálás semlegesít; az eljárás útját legitimált rend az átmenetben való együttműködés feltétele.

Az a régi követelés, hogy politikai értékítéletek ne lehessenek jogok korlátai, most döntésre kell hogy jusson az új alkotmányban: komoly esély van arra, hogy a « szocializmus » nem lesz többé jogi kritérium. A nem ideologikus, semlegesített alkotmány közös nevezője kell legyen a hatalom valóban változást akaró szárnyának és az ellenzék-

(4) Ld. Sólyom László: « Mit szabad és mit nem ». *Valóság*, 1985/8.

nek; enélkül ugyanis érdemi változás technikailag is kivihetetlen, ld. például pártok bejegyzése (5). A magyar helyzettől eltekintve is, a semleges, mert a különböző értékeken felülemelkedő, magát csak a béke fenntartására elkötelező hatalom már Hobbes óta egyetlen kiútja a nem homogén társadalmaknak a polgárháború fenyegetéséből.

Mégis hangsúlyozni kell, hogy szemben a tetszőleges « játékszabályokkal », a demokrácia eljárási garanciáit előzetes értékek kötik. Az értékpluralizmus határait az emberi jogok deklarációi vonják meg. Ezekkel természetesen kizárhatók a jogsértés szélső esetei: a faji vagy nemzetiségi diszkrimináció és hasonlók. Másrészt a bennük foglalt alapértékek, amelyekkel a belső jognak összhangban kell lennie, már meglehetősen nagy teret hagynak az értelmezésnek; ld. egyenlőség vagy az emberi méltóság tisztelete.

Az eljárási megközelítés tehát a magyarországi helyzetben korszerű, sőt korparancs. A jogok biztosítékait a konkretizálás során, amíg csak lehet, eljárási biztosítékként kell kialakítani. Fel kell azonban készülni arra, hogy a teljes formalizálás kivihetetlen. A « közérdek », vagy « mások szabadsága » fel fog tűnni jogszabályokban és bíróságokon. Ha a személyiségi jogok mostani térhódítása folytatódik, az « emberi méltóság » vagy « a személyiség kibontakozása » újabb és újabb jogok forrása lesz, kifejezetten érték-szempontú döntések alapján. Ahogy a jog egészének változása megkerülhetetlen, úgy a tartalmi, értékkérdéseket sem lehet valójában elhalasztani.

II.

A jelenlegi törvényalkotási kampány vívmányait és buktatóit három kérdés köré csoportosítva mutatjuk be. Az első a participáció problémája, vagyis az, hogy a megváltozott körülmények között mennyi érdemi befolyása van a társadalomnak az új jogi rend kialakítására. Másodszor az « elsőbbség » címszava alatt az új jogszabályokban tükröződő rend és a valóság viszonyát vesszük szemügyre: vajon úttörő törvényekről van-e szó, vagy csak a rohanó változásokat igyekeznek utólag jogilag szentesíteni? Végül az elvi alapok kérdését vizsgáljuk majd meg.

---

(5) Még a marxista-leninista párt vezető szerepét sem elég törölni az alkotmányból ahhoz, hogy valódi pluralizmus jöjjön létre a többpártrendszerrel; hiszen a « szocializmus elfogadása » mint egy párt alkotmányosságának kritériuma önkényesen értelmezhető, és törvényen kívül helyezhet bármely ellenzéki erőt.

Társadalmi részvétel a jogalkotásban

A participáció alapja az az 1988 őszén hozott törvény, amely az országgyűlés kizárólagos hatáskörébe vette az állampolgári jogokat érintő jogalkotást, megszüntetve ezzel azt az eddigi gyakorlatot, hogy szabadságjogokat miniszteri rendelettel lényegesen korlátoztak (6). Ugyanez a törvény kötelezővé tette az állampolgári jogokat érintő törvények társadalmi vitáját. A « társadalmi vita » korábban azt jelentette, hogy a törvénytervezetekhez alkalomszerűen kikérték néhány társadalmi szerv véleményét, elsősorban a Népfrontét. Ilymódon a vita nyilvánossága igen korlátozott maradt, másrészt az érintettek közvetlenül nem jutottak szóhoz. A megváltozott körülmények között, és nagyrészt a megnövekedett sajtószabadságnak és egyes értelmiségi körök aktivitásának köszönhetően, a társadalmi vita a törvények tartalmi alakításának hatékony eszköze lett; nem egyszer a (nagyon nehezen beinduló parlamenti vitákat pótolva, illetőleg — és egyre inkább — előkészítve.

A társadalmi viták tehát érdemivé váltak, s ez egyben azt is jelentette, hogy a közreműködés formálisan is az új társadalmi szervezetek feladatává lett. Ebben a folyamatban másrészt kialakult egy ismétlődő menetrend: a párt illetve a kormány által prezentált törvényjavaslatok korlátozó rendelkezéseit heves kritika éri, s a javaslattevők kénytelenek visszavonulni.

Az első áttörés a párt új választójogi tervezete kapcsán, még a Hazafias Népfront döntő közreműködésével, 1988 nyarán sikerült. Ez az elképzelés az 1985-ös választásokon történt állampolgári jelölések ellen védekezve, teljesen meg akarta vonni a választópolgároktól a közvetlen jelölés lehetőségét, különféle (jobban kontrollálható) testületekre bízva azt. Az általános társadalmi felháborodásnak a Népfront Közjogi Bizottsága adott hangot; a Népfront javaslatára a tervezetet levették a napirendről. Ezt követte az egyesülési és gyülekezési törvények vitája, amely közvetlen gyakorlati kihatásai miatt is sokkal izgatottabb légkörben és nagyobb részvétellel folyt a múlt év őszén. Ekkorra ugyanis a tüntetések rendszeressé váltak; a bős-nagymarosi vízerőmű elleni és a nyári erdélyi tüntetések után kiéleződött az ősszel betiltott (Brassóra és 56-ra emlékező) tüntetések jogszerűsége körüli vita, hasonlóképpen az éppen fel-

---

(6) Az utóbbi években a bűnözés hirtelen növekedésére hivatkozva belügyminiszteri rendelet tette lehetővé, hogy a rendőr átkutathassa bárki kézitáskáját vagy autója csomagtartóját. Az új törvény a törvényhozási hatásköröket rögzítette.

merülő pártalapítások jogossága. Ezek a törvényjavaslatok tették világossá, hogy a hatalom elvi alapállása konzervatív: a szabadságjogokat, mintegy felvilágosult abszolut uralkodó mójára, adománynak tekinti. Még rosszabb, hogy a szabályozás révén elsősorban önvédelmi korlátozások kiépítésére tör. A kritikai elemzések nagy terjedelemben megjelenhettek a sajtóban is; különösen a Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap és a Heti Világgazdaság tűnt ki ebben (7). Parlamenti képviselők egy csoportja meghívta a független kritikusokat, hogy szabadság-elvű módosító javaslataikhoz megfelelő szakmai érveket kapjanak. (Igaz, hogy a megbeszélésre a parlament titkársága nem volt hajlandó helyiséget adni, így azt a Parlamenti Könyvtárban tartottuk meg). A tét nagy volt: a többpártrendszer jogi lehetősége függött attól, vajon az egyesülési szabadságot általában garantáló törvény hatálya alól kiveszik-e a pártalapítást, (mint ahogy azt hivatalos részről javasolták). A kompromisszum szerint a pártalapítás e törvény szerint elvileg szabad; csak a részletek tartoznak egy későbbi párttörvényre.

Ma már ott tartunk, hogy a független csoportok ill. szakértők és egyes képviselők között a kapcsolat rendszeressé vált; van lehetősége az ellenzéknek közvetlenül is megszólalni az országgyűlésben. Másrészt a hatalom részéről is levonták a következtetést: intézményesülőben van a társadalmi szervezetek és pártok véleményének kikérése a törvényjavaslatokról. (Az igazságügyi miniszter tanácskozásra hívta meg az « alternatív szervezeteket » az alkotmánytervezetről; a sajtótörvény tervezetéről kikérték a Nyilvánosság Klub véleményét stb).

Ezek a fejlemények a tényleges társadalmi részvétel kiépülését mutatják. Látnunk kell azonban a folyamat hiányosságait is. Kezdjük az ellenzékkel: amint a közreműködés harci tettből hivatali kötelességgé alakul, hamar kiütközik a szakértelem hiánya és az érdektelenség. Most üt vissza negyven év értelmiségpolitikája: nincs elegendő politikus, és nincs elegendő közgazdász, sem jogász, aki koncepcionális kérdésekben véleményt tudna vagy akarna mondani. Alig van tehát, aki az új szervezetek számára az új jogszabályokat véleményezné; ráadásul mindegyik szervezet sajátosan egyéni véleményt szeretne prezentálni. Ezért jelentős fejlemény a Független Jogász Fórum megalakulása, amely szakmai szervezetként felül (vagy kívül) állva a hatalmi aspi-

(7) A parlamenti szavazás előestéjén élő televíziós adásban foglalhattuk össze Bihari Mihállyal a hivatalos tervezet ellen szóló érveket illetve a reformszárny követeléseit.

rációjú szervezeteken, megalapozott véleményével mindegyikük rendelkezésére áll, sőt komoly integrációs potenciállal rendelkezik. (1989 márciusában a Független Jogász Fórum keretében szerveződött meg a nyolc legnagyobb független szervezet együttműködése).

A negatív jelenségekhez tartozik, hogy valójában nem mérhető fel a független vélemények tényleges súlya. Az egyesülési és gyülekezési törvény sikereit még nem általánosíthatjuk. Az alkotmány koncepcióját pl. a parlament úgy hagyta jóvá 1989 március elején, hogy gyakorlatilag szabad kezet adott az Igazságügyi Minisztériumnak (8). Már folyik a — pártközponttal egyeztetett — szövegezés, miközben várják az « alternativok » és « minden állampolgár » javaslatait. (Az utóbbi nyilván illuzórikus részvételi lehetőség). Ugyanakkor semmi nyoma, hogy alapvető elvi előkérdésekben, mint pl. a köztársasági elnök jogállása, a « szocializmus » szerepe — egyáltalán előfordulása az alkotmányszövegben —, a tulajdoni rend kérdése, sőt maga az alkotmány meghozatala (9), figyelembe vették volna a független véleményeket.

Összefoglalva: a társadalom — és elsősorban az új, független szervezetek — formális részvételi lehetősége az új rendszert megalapozó törvények meghozatalában adva van, sőt még ezek a lehetőségek sincsenek eléggé kihasználva. Ugyanakkor tartalmilag az egyeztetett, közös fellépés vinne előbbre, mégpedig nemcsak a kormány által javasolt koncepciók és tervezetek kritikai észrevételezése útján, hanem sokkal inkább önálló teljes tervezetek kidolgozása és elfogadtatása révén.

Ki megy elől?

Az új társadalmi mozgalmak a jogi szabályozás réseiben kezdtek politizálni, a nem-szabályozottságban vetették meg lábukat. A « régi » (hatályos) alkotmány elnagyolt szabályai elvileg nagy teret engedtek a szabadságoknak — gyakorlá-

---

(8) A koncepció egészét hagyta jóvá, anélkül, hogy választott volna a szövegben gyakran megadott változatok közül!

(9) A Magyar Demokrata Fórum követelése, hogy az alkotmányt újonnan és immár demokratikusan választott Alkotmányozó Nemzetgyűlés hozza meg. Általános vélemény a független szervezetek között, hogy a jelenlegi országgyűlés nem alkalmas az alkotmányozásra, mert az elnöki és alkotmánybírósági intézményt is az eddigi rendszer átmentésére használná fel: ő választaná meg eme kulcspozíciók betöltőit.

sukat nem jogi eszközökkel tették lehetetlenné (10). Ahogy a társadalom a politikai korlátok ellenében a jogra — és közvetlenül az alkotmányra — kezdett hivatkozni, ahogy magáévá tette azt az elvet, hogy mindent megtehet, ami nincs kifejezetten tiltva, a hatalom a szabályozással védekezett. Ezt a taktikát azonban a társadalmi vita intézménye hatástalanná tette. Az időközben lejátszódott politikai változások is az előre menekülésben mutatták az egyetlen kiutat. Ha már a párt nem tudta lassítani a változásokat, akkor « élükre áll » — mint hirdeti is magáról.

Így vetődik fel a jogi átalakulás újabb kérdése: az elsőbbségé, mind szubjektív, mind objektív oldalról. A szubjektív kérdés: ki javasol valójában, kié az ötlet? Az ellenzék meglepetve látja, hogy korábbi javaslatait a párt sajátjaként tálalja. (Így volt ez március 15. nemzeti ünneppé nyilvánításával is, a valódi kezdeményezőt, a FIDESZ-t a parlamentben nem említették). A probléma azért több mint hiúsági kérdés, mert a tényleges kezdeményezők annakidején ugyanezekért a javaslatokért gyakran üldözést szenvedtek, most nevük említése lenne a minimális politikai elégtételadás.

Az elsőbbség kérdése összefügg a szakértőhiánnyal is. Gyakran ugyanazok a szakértők dolgoznak mindkét félnek, s mindenütt előadják, hogy az adott kérdésben mi a jogállamokban szokásos standard. Így pl. az alkotmányelőkészítésbe bevonták az ellenzék neves szakembereit is. Előfordul, hogy véletlen dönti el, ki kéri először a szakvéleményt (11).

Fontosabb azonban az objektív elsőbbség: előljár-e a jogalkotás a tényleges helyzethez képest? A további fejlődésnek teremt-e keretet, vagy csak behozza és utólag legalizálja azt, ami lejátszódott? Bonyolítja a helyzetet, hogy a párt

---

(10) Ismeretes, hogy Rákosi alatt volt a legliberálisabb az egyesületalapítási jog, amikor senkinek eszébe nem jutott élni vele, és a feltételek úgy szigorodtak, ahogy a társadalom kezdett magához térni és magát szervezni: 1981-ben már a rendőrség belátásától függött az egyesületek engedélyezése. Az egyesülési szabadságot az új törvény állította helyre.

(11) A lelkiismereti okból való szolgálatmegtagadást engedélyező törvény előkészítése során a Honvédelmi Minisztérium levélben megkérdezte több független szervezettől és szakértőtől, hogy ők mit értenek lelkiismereti ok alatt. Az erre a kérdésre adott válaszomat később a szolgálatmegtagadók rendelkezésére bocsátottam, a közeljövőben pedig a Magyar Demokrata Fórum e törvényjavaslattal kapcsolatos állásfoglalásának része lesz. — Megjegyzem, a HM nem reagált a válaszra, törvényjavaslatának indokolása azonban átveszi a gondolatmenet jellemző részeit.

tényleges és formális döntései és a törvényhozás nincsenek mindíg szinkronban: a többpártrendszer ügyében pl. a kommunista képviselők a külön párttörvény támogatására kaptak instrukciót, ugyanakkor az egyesülési törvény elvileg kimondta a pártalapítás szabadságát, közben több régi párt jogfolytonosság elve alapján már működött (tehát az MSZMP-vel jogilag azonos helyzetben), az MSZMP Központi Bizottsága viszont csak hónapokkal később határozott formálisan is a többpártrendszer elfogadásáról.

Az elsőbbség szubjektív és objektív problematikája a készülő sajtótörvény példáján mutatható be legjobban. 1988 elején újságírók, s néhány független társadalomtudós megkezdte a Nylvánosság Klub szervezését. A Klub feladata a sajtószabadság korlátainak feltárása és a szabad nyilvánosság megteremtése. A szervezőket fenyegetések és retorziók érték, az egyesületalakítást a hatóságok különféle ürügyekkel gátolták. A Klub kritikai tanulmányt készített a jelenlegi sajtótörvényről valamint a nyilvánosság pártirányításáról, és kidolgozta egy kívánatos sajtótörvény részletes koncepcióját. Mindezt folyóiratokban közzé is tették. 1989 februárjában az Igazságügyi Minisztérium megküldte véleményezésre a Nyilvánosság Klubnak (amely időközben formálisan is megalakulhatott) és több szerkesztőségnek az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának törvénykoncepcióját, amely a Nyilvánosság Klub egykori javaslatait tartalmazza: pl. bárki (magánszemély is!) egyszerű bejelentéssel alapíthat lapot, de nyomdát is; a nem időszaki kiadványok engedélyezési rendszere helyébe a kötelespéldányok beszolgáltatása lép; szabad kereskedelmi rádiót és televíziót alapítani stb. A Klub « előmunkálatairól » sehol nem történik említés. Ugyanakkor — miközben a szövegezés már folyik — a Központi Bizottság csak március végén hoz határozatot ugyanezekről, mint a párt sajtópolitikájának alapelveiről. Eközben a valóságban már 1988 közepe óta megjelennek független lapok, amelyeket ugyan még a régi rend szerint engedélyeztek, de amelyek tartalmi szerkesztésébe az eddig mindenütt jelenlévő informális sajtóirányításnak nincs beleszólása, illetve a formailag még « illegális » szamizdat lapok irodalmi esteken mutatkoznak be és nyíltan árusítják őket.

A független szervezetek számára nem a legalizálás, hanem az új helyzetet teremtő jogalkotás a cél. Itt a kérdés már úgy vetődik fel, hogy mennyire érdemes előremenni: óvatos reálpolitika, vagy radikális követelések a célszerűbbek? « Reálpolitikaként » gyakran a belénkivódott öncenzúra, a vérré vált óvatosság leplezi magát. A radikális követelések ugyanis csak ehhez képest merészek, valójában

a jogállamokban szokásos gyakorlatot kívánják bevezetni. Másrészt az a tapasztalat, hogy a jelenlegi, « előre menekülő » hatalom nem is áll ellen az ilyen követeléseknek, sőt esetenként rálicitál. (Akkor is, ha első szava — saját táborát megnyugtatandó — az ellenkezés. Jónéhány ilyen visszavonulást láthattunk).

A kérdés persze megmarad: hol a határ? « Kemény » határnak tetszhet, ahol már a hatalom szubsztanciáját érinti a változás. De hogy ez mikor van így, sem az ellenzék, és alighanem a fennálló hatalom sem tudja. Ha a változások egyszer megindultak, nehéz cezurát húzni: ha többpártrendszer van, némi ellenkezés után ki kell vonulni a pártoknak munkahelyekről, semlegesíteni kell a fegyveres erőket, beleértve még a munkásőrséget is. Természetesen kemény határ lehet a választási törvény, — de minden előzetesen biztosított hatalmi pozíció az egész változás logikájának mondana ellen — és a « hatalom » sem gondolkodik egységesen ebben a kérdésben. Másrészt kérdés, hogy van-e egyáltalán kemény határ. A kis változások is egy idő után irreverzibilissé rakódnak össze. A sajtószabadság először a lengyel tapasztalatot hozta: beszélhet bárki bármit, lényegében nem változik semmi. Csakhogy a nyilvánosság lassanként mégis megváltoztatja a közgondolkodást, a kormányozhatóság eddigi rutinját, s egyszercsak már a kialakult más intézményesítése lesz elkerülhetetlen.

Elvi alapok

A fentiekben leírt tapogatózó és próba-szerencse haladás is mutatja, hogy az átalakulásnak nincs igazán kidolgozott elvi programja — és ez nemcsak a jogi változásra jellemző. A jogi reformokat a pragmatizmus és esetlegesség jellemzi abból a szempontból, hogy a jogállami megoldások közül éppen melyik változat szolgál majd mintaként. Természetesen szerepet játszik a választásban a hatalom számára feltételezett célszerűség is. Szokásban van ugyanis, hogy a külföldi megoldások közül mindig azt a részletet emelik ki, összefüggéseiből kiragadva, ami egy éppen támogatott javaslatot alátámaszt. Ha pl. a mai parlament a párt jelöltjét egy erős elnöki pozícióba juttathatja, akkor — mint tapasztalhatjuk — a francia köztársasági elnöki intézmény a példakép (anélkül, hogy a francia államfejlődés körülményeiről szó esnék). Ha a személyi szám mellett kell érvelni, elégnek látszik, hogy a demokratikus Svédországban is van ilyen, ki sem térve a személyi szám veszélyeit is ellensúlyozó demokratikus jogintézményekre, nem is szólva a magánszféra eltérő társadalmi megítéléséről. Ellentétben

a régies szóhasználattal a régi magyar jog intézményei és tapasztalatai nem jutnak szóhoz. Csak az egyesülési és gyülekezési törvény vitájában fedezte fel a FIDESZ a Károlyi-kormány három paragrafusból álló néptörvényét 1919-ből, amely a teljes szabadságot a részletesebb szabályozás tilalmával is garantálja. Pedig pl. az egyházak jogállásával kapcsolatban is fordulhatnánk a régi jog autonóm testületeihez.

Az elvi megalapozás nehézségei csak részben magyarázhatók az elmúlt negyven évvel. 1960 után ugyanis lehetett volna szabadon tájékozódni. A magyar elmélet háromszor is nekirugaszkodott az emberi jogok témájának (12). S noha az apologetikus hang rendre visszaszorult, s egyes részkérdésekben kritizálták a fennálló helyzetet, igazi áttörés csak nem született. Ehhez az elméleti gyökerek újragondolása kell. Ezt a munkát Földesi Tamás vállalta, aki viszont az emberi jogok hagyományos marxista osztályelméletével leszámolva és a hangsúlyt a kontinuitásra helyezve a természetjogi megalapozáshoz jutott el (13). Mindez, mint « forradalmi ideológia » annyiban hat a követelésekre és a törvényalkotásra, hogy száműzik az emberi jogok etatista megközelítését: ezek a jogok « megilletnek mindenkit », és az állam csak a garanciákat adja, erre viszont köteles. Ennek az ideológiának gyakorlati hasznát az egyesülési jog társadalmi vitájában már láthattuk. Ugyanakkor részkérdések kidolgozásához ez kevés. Az egyházügyi és a lelkiismereti szolgálatmegtagadásról szóló törvény nem képes megkülönböztetni a lelkiismereti és a vallásszabadságot; nem választják szét a tájékoztatást, informatikát és sajtószabadságot (ezért adatvédelem és sajtótörvény keveredik); felveszik az alkotmánytervezetbe az « általános személyiségi jogot » (az emberi méltósághoz való jogot), de összemossák a hagyományos polgári jogi jóhírnév-védelemmel, noha valódi funkciója az lenne, hogy lehetőséget adjon a bíróságoknak eddig még nem nevesített szabadságjogok védelmére stb.

Kidolgozott elvi alapok helyett tehát ideológiák hatnak, s noha minden ideológia éppen arra jó, hogy a komplexitást kifejezze, ha nem a helyén használjuk, éppen a leegyszerűsítést segíti elő.

Ki nem fejtve a fogalmat használja mindenki a « piac »-ot, adottnak vélve tartalmát tették fő jelszóvá a « hatalom-

---

(12) *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei,* Szerk. Halász József, Bp. 1965; a *Jogtudományi Közlöny* 1984/12. tematikus száma, ill. *Az emberi jogok hazánkban,* Szerk. Katonáné Soltész Márta, Bp. 1988.

(13) Földesi Tamás: *Az emberi jogok,* Bp. Kossuth, 1989.

megosztást » mint a demokrácia legfőbb intézményes biztosítékát. Mivel a jogi oktatás is megált a klasszikusoknál, a hatalommegosztás alatt mindenki a Montesquieu-i képletet érti: a törvényhozó, a végrehajtó-igazgatási és a bírói hatalom elkülönítését és egymás kölcsönös korlátozását. Ezt ígéri az új jogalkotás is. A klasszikus hatalmi ágaknál ma sokkal több hatalmi központ van. A szocialista pártállam átalakítása jogállammá pedig elsősorban a párt és állam szétválasztását kívánja meg, ennek talaján van aztán értelme a klasszikus hatalommegosztásnak. Az első feladat nem is kifejezetten jogi, mivel a párt operatív hatalmának sosem volt jogi kerete: a kinevezési hatásköri listák nem szerepeltek semmilyen jogforrásban, vagy a pártbizottsági tagok mentelmi joga is legfőbb ügyészi belső utasításon nyugodott. Itt tehát először a hatalmi mechanizmust kell egyáltalán jogi alapokra helyeznünk.

A klasszikus hatalommegosztás azonban a jog világán belül sem működőképes eredeti formájában. Azóta ugyanis az igazgatási hatalom rendkívüli túlsúlyra tett szert; szakértelme és információs előnye alapján döntően befolyásolhatja a törvényhozót. Ennek a hatalmi többletnek a kiegyensúlyozására természetesen vannak intézmények: ezeket kell most behozni a magyar jogi köztudatba. Ez nem könnyű, hiszen a szabadságokat is mindenki liberalizmus-kori alakjukban képzeli el (ahogy a piaccal kapcsolatban is makacs liberális reminiszcenciák élnek). Az helyes, hogy nem akar senki engedni a negyvennyolcból, csak nem szabad megállni ott, még 1948-nál sem. Hiába hívtam fel a figyelmet arra, hogy a sajtószabadságot ma nem úgy lehet kivívni, hogy lefoglaljuk Landerer és Heckenast nyomdáját. Hiszen a kulcskérdés már régen az, hogy hozzá lehet-e jutni olyan információkhoz, amelyekkel érdemes megtölteni a szabad sajtót. A sajtószabadság előfeltétele tehát az « információszabadság », ez az új szabadságjog, amelyet aktanyilvánosságnak is hívnak, s amely valóban nyilvánossá, áttetszővé teszi az államapparátus működését (14). Hiába: március 15-én a Magyar Televíziót lefoglalni vonultak a független szervezetek. Az információszabadság követelését a Nyilvánosság Klubon keresztül csak a reformmozgalmak egy részében sikerült elterjeszteni.

A népszerű ideológiák mozgósító erejét és szükségességét le nem becsülve a bennük való megragadás még egy veszélyére kell felhívni a figyelmet. Van a jogalkotásnak

---

(14) Sólyom László: « Egy új szabadságjog: az információszabadság ». *Valóság*, 1988/9.

egy második vonala, amely technikai és szak-jellegénél fogva nem látszik kapcsolódni a fontos szabadság-követelésekhez. Nagyon alkalmas ugyanakkor arra, hogy adott esetben antidemokratikus módon előnyökhöz juttassa a fennálló hatalmat. A földtörvényben elrejtett időzített bomba éppen most robbant: a társadalmi tulajdon kezelője ugyanis eladhatja a kezelésében lévő ingatlant, és a vevő ezen tulajdonjogot szerez. A párt és a KISZ költségvetési támogatásának csökkenése idején fedezte fel ezt a lehetőséget, s megindult a közpénzen épült oktatási központok, székházak, üdülők átmentése, azaz konvertálása pártvagyonná: a helyi « kezelők » jelképes összegért, 100 forintért, eladják ezeket a központnak. Hasonlóan elvileg megengedhetetlen az a privilégium, amelyet az Állami Népességnyilvántartó Hivatal szerzett magának a népszámlálást elrendelő törvényben: a népszámlálási adatokból konkrét, egyedi adatokat kaphat saját nyilvántartása számára (15). Ezzel megsérti nemcsak a statisztikai titok hagyományos elvét, hanem az adatvédelmi törvényhozás alapjait is. Pedig az adatvédelmet és az információszabadságot bevezető törvény töretlen megvalósítása azért is fontos, mert ezek lennének az első, a klasszikus szabadságjogokon túlmenő, és azokat a modern életviszonyokra konkretizáló garanciális törvények. Az általános szabályok szintjén kiharcolt szabadságot tehát könnyű észrevétlenül visszavenni. A jogászok felelőssége, hogy ezekre a csakis a szakember számára látható csapdákra idejében felhívják a figyelmet.

(15) Pontosan ez az, amin az NSZK népszámlálási törvénye megbukott 1983-ban, s ami olyan ellenállást váltott ki, hogy maga a később mégis megtartott népszámlálás sem sikerült.

LUKÁCS LÁSZLÓ

AZ EGYHÁZ ÚTKERESÉSE A MAGYAR VÁLASZÚTON

Útkeresés

Szent Pálnak egyszer álmában megjelent egy makedon férfi és arra kérte, menjen el hozzájuk, segítsen rajtuk. Hasonló helyzetben érezheti magát az egyház ma Magyarországon. Egyre többen fordulnak a valláshoz, konkrétabban a kereszténységhez, választ, eligazítást kérve. Főleg fiatalok: értelmes életre, harmonikus közösségre, kívülbelül rendre vágyódnak.

Az egyházat ma megnövekedett várakozás, sőt tisztelet veszi körül hazánkban. Ennek a ténynek sokféle oka, indítéka lehet. Vannak, akiket a kíváncsiság vezérel — vonzza őket ez az ismeretlen, mégis kétségtelenül értékeket felcsillantó közösség. Vannak, akik az ötvenes évek egyik áldozatát látják benne, s ezért szimpatizálnak vele. Egyre többen — világszerte — az emberi szabadság támaszaként becsülik: olyan fórumnak tekintik, amely védelmébe veszi az egyéni szabadságot, az emberi jogokat az államhatalom túlkapásaival szemben. (Jellegzetes tünetnek érezhetjük, hogy Franciaországban nemrégen óriási tömegek keltek az iskolai oktatás szabadságának, tehát az egyházi iskoláknak is védelmére.) Sokan az erkölcsök megszilárdítását, értékvesztett társadalmunk megerősítését, az élet peremére szorult, testi-lelki nyomorultak felkarolását várják az egyháztól — mintha napjainkban újra felhangoznék a makedon férfi segélykérő szava itt, a mi hazánkban is.

Ha a realitásokhoz hűek akarunk maradni, akkor önkritikusan meg kell vallanunk, hogy egyházunk nemcsak külső intézményeiben, de belső vitalitásában is erősen megfogyatkozva áll a megnövekedett várakozások kihívásában. Négy évtizede már, hogy intézményeinek java részét elveszítette. Papoknak és civileknek több nemzedéke nőtt fel azóta, akik nem is ismerik már, milyen életmegnyilvánulásai, intézményei, szervezetei vannak annak az egyháznak, amelyik valóban otthont akar nyújtani a Krisztusban kiengesztelődött embereknek, s a szeretet és igazság építője akar lenni a társadalomban. A plébániahálózat megmaradt, és ma is

a pasztoráció szilárd talaját biztosítja. De a plébániákon folyó lelkipásztori munka is jóval erőteljesebbé, hatékonyabbá válhatna, ha belekapcsolódnának azokba az (egyelőre hazánkban még nem működő) tágasabb, országos és nemzetközi mozgásokba, mozgalmakba és szervezetekbe, amelyek szellemi-lelki-anyagi hátteret, ösztönzést, direktívákat adhatnak az egyházközség keretében folyó életnek.

Hogyan felelhet meg az egyház a megnövekedett elvárásoknak hazánkban? Milyen feladatok elé állít bennünket a mai történelmi óra? A gyógyítás két fő része a *diagnózis* és a *terápia.* Először tárgyilagos helyzetfelmérést kellene készítenünk. Aztán végiggondolni, milyen is az egyház, ha *egész*-séges, ha minden életfunkciója hibátlanul, az egész test javára organikusan működik. Ennek nyomán készíthetünk cselekvési tervet, határozhatjuk meg feladatainkat.

Legelső feladatunk tehát a leltár készítése. Mink maradt meg? A megszűnt intézmények, szervezetek közül melyek lehetnének ma is életképesek? Az egyházi életnek milyen formái alakultak ki a II. Vatikáni zsinat nyomán? Milyen új közösségek, mozgalmak, intézmények, szervezetek keletkeztek világszerte az elmúlt évtizedekben? Hogyan tudjuk ezeket meghonosítani hazánkban is? Melyekre volna a leginkább szükségünk, hogy valóban zsinativá, zsinatibbá alakuljon a mi egyházunk is? A különböző megújulási mozgalmakra éppúgy gondolhatunk itt, mint a nagy hagyományokkal rendelkező, régi szerzetesrendekre —, a történelem azt bizonyítja, hogy az egyházban folyó karitatív-szellemi-lelki-kulturális élet egyik fő tűzhelye mindig a szerzetesség volt. De gondolnunk kell a mai korban szinte nélkülözhetetlen új egyházi intézményekre is, mint a *lelkipásztori intézet, vallásszociológiai intézet, katolikus akadémia.* Vagy pedig az egyházi életnek, az egyházi közösségeknek új formáira, mint a *világiak magasabb teológiai képzése,* a *hívek aktív bekapcsolása* az egyházközség életébe, a *lelkigyakorlatok, ifjúsági találkozók.*

Leltároznunk kellene azonban a gondolatvilágunkat, az elmúlt években kialakult egyházi gyakorlatot is. Az egyházi élet beszűkülésének talán az intézmények elvesztésénél is súlyosabb következménye a gondolatvilágunk, az egyház életéről alkotott felfogásunk beszűkülése.

Ez az elsorvadás három területen a legszembetűnőbb.

Az első: a keresztény élet « *beszorult a templomba* », az istentiszteletekre, a szentségkiszolgáltatásra, és a hitoktatásra korlátozódott. A legfontosabbat: az Eucharisztia közös ünneplését, a szentmisét megőrizhettük. A templomban mindig össze lehetett jönni imádkozni, a szentségekben is lehe-

tett részesülni, s a kiesett iskolai hitoktatás pótlására kialakult a templomi hitoktatás is. A templom azonban kultuszhely, a keresztény élet pedig nem csupán kultikus cselekményekből áll. A hitéletet amúgy is fenyegetheti a ritualizálódás veszélye: sokan teljesíteni vélik Isten iránti kötelességüket azzal, hogy vasárnap (vagy hébe-hóba) elmennek templomba, a gyermeküket megkereszteltetik, templomban kötnek házasságot. Ha ezt a minimalista, leszűkített szemléletet a gyakorlat szentesíti, akkor sokan úgy gondolják, hogy a keresztény élet valóban csak ennyi: néhány rituális előírás teljesítése.

A második: egyházunk elveszítette missziós lendületét. A templomokban elvégzik az oda elmenők lelki gondozását, de kevesen érzik feladatuknak és felelősségüknek az egyház *missziós* küldetését. Egy-egy helység lelkipásztora nemcsak a hívek testi-lelki egészségéért tartozik felelősséggel, hanem mindazokért, akik ott élnek. Krisztustól kapott megbízást arra, hogy Isten szeretet-üzenetét eljuttassa minden emberhez, hogy a hívők közösségével együtt valóban *jel*-szerepet töltsön be a maga környezetében. Például avval, hogy Krisztus szolgáló szeretetével gondjába veszi az elhagyottakat, szegényeket, nyomorultakat, hogy fölemeli szavát a közélet tisztasága, az értékek, az erkölcs védelme érdekében.

A harmadik: a vallási élet visszahúzódott a magánéletbe, az egyének belső, lelkiéletének privilégiuma lett. Hosszú ideig sokan csak odahaza, esetleg titokban élhették keresztény hitüket. Ennek erdeményeképpen elmélyültebb, bensőségesebb lett a keresztény élet. De mindez hátrányokkal is járt. A keresztények kiszorultak a közéletből, nem szívesen vállalják a nyilvánosságot, a keresztény értékek és szempontok így nem tudják igazán gazdagítani a válságokból kiutat kereső társadalmunk életét. Fontos volna pedig, hogy az egyház a nemzet nyilvánossága előtt elmondja véleményét olyan, mindnyájunkat érintő kérdésekben, mint a gazdasági élet, az abortusz, a környezetvédelem, a nemzet testi-lelki egészségének romlása, a fiatal korosztályban riasztó méreteket öltő egzisztenciális vákuum.

A leltár számba veszi a meglévő készleteket, s megállapítja a hiányokat. Feladataink számbavételére ezután kerülhet sor.

Megnyíló utakon

A kereszténység történelmében voltak olyan korszakok, amikor az egyház a hatalom pozíciójában élt, de olyanok is, amikor üldözést és elnyomást szenvedett. Századunk magyar kereszténysége mindkét ellentétes végletet átélte: a *hatalmi*

egyház helyzetét éppen úgy ismerjük, mint az *üldözött* egyházét.

Arra az időre már csak az idősebbek emlékeznek, amikor az egyház hatalmi pozíciót élvezett (vagy talán annak rabja volt?). Hatalmas vagyonnal, kiterjedt intézményhálózattal rendelkezett, s részt vett a közélet formálásában, az ország életének irányításában. A II. világháború után ez az állapot egycsapásra megszűnt, ma már ki kell mondanunk: végérvényesen. A szekularizációs folyamat következtében ugyanis világszerte csökkent az egyházak közéleti-társadalmi szerepe. Az egyházak egyetlen országban sem diktálhatnak, parancsolhatnak többé a hatalom magasából. El kell vállalniuk a plurális társadalmakra jellemző versenyhelyzetet; szavuk más hangok között csendül fel, s a jó szándékú véleményeket nem egyszer elnyomja a közönyös vagy ellenséges lárma.

A hatalmi egyház modelljére nálunk már csak az idősebbek emlékeznek, az üldözöttség állapotából viszont a középkorosztály, egyes esetekben a fiatalabbak is kaptak kóstolót. Kemény, de hasznos történelmi lecke volt ez —, szomorú tény, hogy sokan rosszul vizsgáztak belőle: nagy tömegek szakadtak le az egyházról. A hűségesnek maradók viszont mintha az őskeresztény egyház életét tanulhatták volna a XX. században: hogyan lehet hátrányos megkülönböztetések, fenyegetések, akárhányszor üldöztetések közepette is kitartani Krisztus hitében, az egyház közösségében. Úgy, ahogyan az első keresztények: a társadalom peremére szorítva, mégis egyetemes küldetéstudattal; megvetetten és kigúnyoltan, mégis sértődés és harag nélkül; jogtipró intézkedésekkel sújtottan, mégis megőrizve reményüket, az igazságba és az emberek jóságába vetett bizalmukat.

Másképpen alakult a falu vallási élete ebben az időben, mint a városoké. A falvakban tovább él a hagyományos vallásosság, vidékenként erősen változó erővel. Találunk ma is hitüket szilárdan őrző falvakat és vidékeket, másutt azonban óriási a lemorzsolódás, s a hit iránti érdektelenség együtt jár a szellem és a kultúra iránti közönnyel. Az egyházi életnek a II. Vatikáni zsinat nyomán megújult formái azonban nemigen érintették még legvallásosabb egyházközségeinket sem. Ezért is kerülnek gyakran nehéz helyzetbe azok a fiatalok, akik továbbtanulásra a városba fölkerülve egy újtípusú vallásosságot ismernek meg, s próbálnának hazavinni magukkal.

A tradicionális falusi vallásossággal szemben a városokban egy egészen másfajta kereszténységet (is) találunk. Főleg diákok, egyetemisták, fiatal értelmiségiek, akik már

a zsinati egyházzal ismerkedtek meg, s mást várnak tőle, máshogyan akarnak élni benne, mint az előttük járó generációk. Sokan közülük nem vallásos családi környezetben nőttek fel, hanem már tudatos és egyéni döntéssel maguk csatlakoztak az egyházhoz. Igényük van a személyesebb lelkiéletre, a gyakoribb és személyesebb imádságra, az elmélkedésre, szívesen vesznek részt lelkigyakorlatokon, zarándoklatokon. Értelmiségiek, vagy annak készülnek, s ez meglátszik hitükön is: ismerni is akarják a kereszténységet, tudni akarják a kereszténységet, tudni akarják, miben hisznek. Közösségre vágynak — a velük egyívásúakkal szívesen vannak együtt hétköznapokon is, hogy kicseréljék gondolataikat. De szívesen töltik együtt szabadidejüket is, hogy együtt kiránduljanak, szórakozzanak. Ez a közösségi összetartozás terem itt-ott vadhajtásokat is: akadnak olyanok, akik jól érzik magukat együtt, s valami önkéntes gettóba zárva magukat, elhúzódnak a « világ » zajától, önmaguk vagy egymás lelkét ápolgatják a világ szolgálata helyett. Többségük elkötelezettsége azonban nemcsak fellengzős szó, hanem komoly tettrekészség: szívesen vállalnak társadalmi munkát az egyház közösségeiben, akár az egyházközségekben, de szívesen vállalnak karitatív szolgálatot, sietnek a nincstelenek, a bajbajutottak segítségére. Szám szerint kicsiny réteg ez — legföljebb néhány százaléka a fiatalok korcsoportjának. Jelentősége azonban igen nagy a magyar társadalom életében. Az egyház zsinati megújulása aligha képzelhető el az ő aktív részvételük, segítségük nélkül. De a nemzet sem nélkülözheti őket, hiszen a társadalom legmegbízhatóbb, leghumánusabb, legönzetlenebb rétegéhez tartoznak — nélkülük aligha építhető fel egy igazabb Magyarország.

A hetvenes években ilyen előzményekből indulhatott el a magyar egyház lassú éledezése. Az újrakezdést főleg négy területen figyelhetjük meg.

1. Megindult a templomok és plébániák épületének tatarozása, új templomok és plébániák építése. Az eredmény ma már valóban szemmel látható, hiszen számos új templom épült csaknem mindegyikben elkészült a II. Vatikáni zsinat előírásai szerint átformált belső térelrendezés, sok templomot felújítottak, modernizáltak (pl. hangosító berendezést, fűtést szereltek be). Miközben örülünk az elért eredményeknek, több kérdés is fölmerül bennünk. A nehézkes és hosszadalmas engedélyezési eljárások, az építkezéshez szükséges pénz és építőanyag beszerzése, aztán maga az építkezés az elmúlt két évtizedben sok lelkipásztor energiáját emésztette fel. Vajon nem jött-e el az ideje, hogy az egyházi *építkezésekre* is csupán az *általános jogszabályok legyenek* érvénye-

sek, külön *korlátozó* rendelkezések nélkül? Vajon — minden áldozatkészségük mellett — sok pap számára nem a menekülés egyik formája lett-e, hogy a falak restaurálásába hajszolta bele magát a hívek közösségének építése helyett? Az építkezési munkák vajon nem inkább az egyháztanács, az erre társadalmi munkában, önkéntesen vállalkozó elkötelezett világi hívek feladata-e, mint a sok más munkával terhelt lelkipásztoré?

2. Egyre szélesebb körben elterjedt az ifjúsági pasztoráció. Az ötvenes évek nyomán sokakban kialakult az a téves szemlélet, hogy a hitoktatás leszűkíthető a kisgyermekkorra, az elsőáldozási, bérmálási előkészítésre. A serdülők, a felnőttebb ifjúság pasztorációját egyesek veszélyesnek, tilosnak, mások fölöslegesnek bélyegezték. A hitre nevelés leszűkült a hitoktatásra, az ismeretek közlésére.

A bizonytalan, elszórt, sokszor elfojtott, mégis újrakezdett egyéni próbálkozások a hetvenes évek végére már országosan is mérhető mozgássá terebélyesedtek. Egyre több templomban szerveztek külön « ifjúsági hittant », « ifjúsági csoportot », a fiataloknak lelkigyakorlatokat, lelkinapokat, kirándulásokat rendeztek, megszülettek a különböző ifjúsági találkozók. A nyolcvanas évek derekára mindezek már rendszeres gyakorlattá lettek, de még mindig összefogás és irányítás nélkül. Így nem volt lehetőség arra, hogy az egyes csoportok erősödjenek egymás hitéből, hogy lehetőség nyíljék az egyéni kezdeményezések teológiai-pedagógiai felülvizsgálatára, ahol szükséges, a módszerek korrekciójára; hogy esetleg központi szellemi irányítást, a munkájukhoz szükséges írásos segédanyagokat kapjanak. Így alakulhattak ki ennek az ifjúsági pasztorációnak a gyermekbetegségei: néhol a szilárd és megalapozott hitbeli tudás, az erre épülő életgyakorlat háttérbe szorult a személyes és érzelmi szféra mögött, s az ifjonti lelkesedés így aztán nem folytatódott elkötelezett, felnőtt « talpig nehéz hűségben » — a családalapítással és munkábaállással a fiatalok egyrésze szétszóródott.

3. Igen fontos új kezdeményezése volt ennek az időszaknak az a felismerés, hogy minden kereszténynek legalább olyan hitbeli jártasságra kell szert tennie, amilyen szintű szakmai-emberi műveltségre eljutott. Napjainkban nehezen őrzi meg a hitét az, aki nem rendelkezik megfelelő hitbeli műveltséggel is. E felismerés nyomán indult el — eleinte csak elszórtan, egyéni kezdeményezésekkel — a felnőttek teológiai képzése. Jelentős eredménynek bizonyult aztán a *Hittudományi Akadémai Levelező Tagozatának* megindulása. Ez az intézmény *európai viszonylatban* is méltán válthatott ki elismerést, akár a jelentkezők nagy számát, akár

elkötelezettségüket, önzetlen lelkesedésüket vessszük tekintetbe. A felnőttek hitbeli képzését püspöki karunk jelenleg is a kiemelt feladatok között tartja számom. De nyilván itt sem állhatunk meg az elért eredményeknél. Bármilyen magas szinten folyik is a teológiai oktatás, a kívánt célt csak úgy érhetjük el, ha megfelelő neveléssel, személyiségformálással is párosul: ha olyanok kerülnek ki a kurzusról, akik személyiségükben eléggé érettek, elegendő felelősségtudattal és alázattal rendelkeznek ahhoz, hogy önzetlen segítőkészséggel jelentkezzenek az egyház közösségének szolgálatára. Értelmiségiek esetében pedig a teológiai továbbképzés nem merülhet ki a részükre tartott kurzusokban — olyan fórumokat, társaságokat kell számukra szervezni, vagy nekik szervezniük (külföldön akárhány országban működnek például katolikus akadémiák, értelmiségi körök), amelyben ők maguk kapnak lehetőséget a hitükkel kapcsolatos kérdések megtárgyalására. A képzés csak így válhat öntevékennyé és folyamatossá, tehát valóban felnőtté és értelmiségivé.

4. Néhány plébánián igen szép törekvéseket látunk arra, hogy az egyházközséget valóban közösséggé szervezzék. (A Vigiliában Kamarás István már több ilyen plébániát mutatott be az elmúlt esztendőben). A lelkipásztor itt nemcsak az ifjúságot gyűjti össze, hanem a házasultakat, a családokat, az öregeket is. Részben azért, hogy így valóban, a szó teljes értelmében közösséggé szerveződjenek (tehát egyházzá, testvérközösséggé, mint az apostoli időkben), részben azért, hogy a hívek részt vállaljanak a lelkipásztori munkának, pontosabban az egyház életének egy-egy területén: az öregek, betegek gondozásában, a gyermekek hitoktatásában, a jegyesek előkészítésében, az egyházközségi élet szervezésében, a templom és a plébánia gazdasági ügyeinek intézésében. Bármilyen szép példákat láthatunk is azonban, ezeket sajnos inkább egyedi eseteknek kell mondanunk, holott a plébánia lenne az egyház életének legfőbb alapsejtje. Legsürgősebb feladataink közé tartozik tehát az egyházközségek életének megújítása, olyan helyi egyházak megteremtése, ahol a hívek egymással és lelkipásztorukkal valóban testvéri közösséget alkotva élnek és dolgoznak élő hitben és tevékeny szeretetben.

Az elmúlt években megnyílt utak azonban további utak távlatait nyitják meg előttünk. Az utak pedig csak akkor töltik be rendeltetésüket, ha járnak is rajtuk.

Az egyház útban önmagához

« Légy az, aki vagy! » — gyakran buzdították így a keresztényeket az egyházatyák.

Az egyház is folytonosan útban van önmagához. Magyar egyházunknak is föl kell tennie a kérdést: milyen az egyház?; mire kell tehát törekednünk, hogy azzá legyünk, aminek Krisztus alkotott minket?

1. Imádkozó közösség az egyház. Közösség, amely azért gyűlik össze, hogy felidézze Jézus életét, halálát és feltámadását — emberi szavakkal, szimbolikus gesztusokkal, szertartásokkal. Istennek Krisztusban megtestesült szeretetét teszi így jelenvalóvá a szentmise és a szentségek ünneplésével. Az egyháznak elsősorban *ünneplő közösségnek* kell lennie.

A reformok útjára lépő egyház első feladata a *liturgikus megújulás* — ezzel kezdte munkáját a II. Vatikáni zsinat is. Ehhez azonban nemcsak a liturgikus szövegeket és énekeket, a liturgia végzésére szolgáló helyiségeket, tárgyakat kell felülvizsgálnunk teológiai és esztétikai szempontból — bár ezen a területen is rengeteg tennivalónk akad —, hanem ünneplésünk egész módját is. Mikor válik egy-egy szimbólum, gesztus, szertartás élővé, hogyan fejezheti ki a leghatékonyabban azt a tartalmat, ami benne rejlik? Ehhez emberi ízlés, beleérzés, találékonyság, szépérzék kell. Nem alakulhatna mindegyik egyházközségben, legalább alkalmilag, olyan « liturgikus tanács », amelyben a hívek közössége lelkipásztoraival megbeszélhetné, hogyan ünnepelhetnék átéltebben, a közösség minél teljesebb és aktívabb részvételével a szentmisét, a keresztelőket, az esküvőket? Hogyan lehetne igazán ünnepé tenni a templombúcsút, a bérmálást, a karácsonyt és a húsvétot, hogyan készülhetnének fel a legjobban rájuk? Kamaszgyerekektől hallottam nemegyszer a gyilkos, nyilvánvalóan túlzó, mégis igazságot is magában rejtő kritikát: « ennek a papnak nincs hite ». Indoklásuk: mert olyan lélektelenül, hanyagul, rutinszerűen végzi a szertartásokat, mondja a misét, hogy azt nem érzik imádságnak.

Az egyházi élet mindennapi gyakorlatában többnyire inkább a minimalizmus ellen folyik az — igen váltakozó — küzdelem. Sokan akadnak, akik csupán két szertartás kiszolgáltatására veszik igénybe az egyházat: a keresztséget és a temetést kívánják tőle. A lelkipásztorok sem egységesek. Van, aki engedékenyen tudomásul veszi mindezt, és lejjebb engedi a mércét. Van, aki keményen és elutasítóan ragaszkodik a magasabb követelményekhez. Pedig csak az a közösség vonz közelebb Krisztushoz, amelyik átélten, odaadottan, emberi szemmel nézve is kifejezően ünnepli Isten miszté-

riumait, elsősorban a szentmisében és a szentségekben. Az ilyen plébániákon lassan köztudottá válik, hogy csak az egyház élő közösségében, annak élő tagjaként lehet igazán részesülni a szentségekben.

2. A közösség megújulása természetesen következik a fentiekből. Századunkban az « egy falu = egy plébánia = egy közösség » struktúrája a legtöbb helyen felbomlott. Új közösségek születtek helyettük, mellettük: egyesületek, mozgalmak, szövetséges, önkéntes társulások, amelyek egyszerre biztosítják a kis helyi közösségek összetartó erejét és az országos vagy akár nemzetközi kapcsolatrendszer révén az egyetemes tágasság tudatát.

A közösségek szerveződése két irányban történhet hazánkban is, s a kettőnek erősítenie, nem rontania kell egymást. Először: *felülről lefelé* — a plébániáknak otthont kell adniuk az egyházközség egész népének nemcsak a közös liturgiával, hanem a mindenki számára meghirdetett nyilvános istentiszteletekkel, rendezvényekkel is. A plébániák a keresztény kultúra házai, a papok « népművelők » is, a szó teljes értelmében. Az a jó, ha a plébánián mindig « történik valami » — kulturális rendezvények, a hitet elmélyítő előadások, az egyház életéről hírt adó beszámolók, közösségi együttlétek. — Akiknek ennél többre van igényük, azok részt vehetnek a plébánia által szervezett különböző csoportokban, közösségekben.

A közösséggé szerveződés másik formája *alulról* indul el: arra ihletett egyének spontán kezdeményezéséből. Így születtek az egyházban a különböző szerzetek, megújulási mozgalmak — ma is számtalan új kezdeményezésnek vagyunk tanúi szerte a világon. Az intézményes egyház otthont ad ezeknek a « vállalkozásoknak », megfelelő irányítással gondoskodva arról, hogy megmaradjanak a hit és a szeretet kötelékében. Ugyanakkor viszont tanulékony szívvel is kell figyelnie őket, mert a Szentlélek gyakran ezeknek az egészen Istennek elkötelezett embereknek a buzgóságán, lendületén, « karizmáján » keresztül akarja megújítani az egyház életét.

Az alapvető emberi jogokhoz tartozik, hogy mindenki maga választja meg házastársát. Ugyanígy az is, hogy egészen elkötelezze magát Istennek, és hasonló célokra törekvő társaival életközösségre lépjen. Ha egy kormányzat jogállamot akar létrehozni, akkor aligha akadályozhatja meg, hogy keresztény állampolgárai éljenek evvel a jogukkal, és szerzetesközösségeket hozzanak létre. De a működésüket korlátozó rendelkezések a társadalom szempontjából is károsak, hiszen azok, akik életüket egészen Istennek akarják adni, ezt többnyire embertársaik szolgálatán keresztül valósítják meg. Utópia volna azt várnunk, hogy a szerzetesek egy csa-

pásra megoldanák szaporodó, súlyosbodó társadalmi gondjainkat. Munkájuk mégis sokat enyhíthetne elsősorban azokon a területeken, ahol emberek személyes, önzetlen, segítőkész ellátásáról van szó — az egészségügyben, a szociális gondozásban, az értelmes életből kiszorult alkoholisták, drogosok stb. segítésében. A társadalom érdeke követeli, hogy minden kormányzat segítse ezeknek az embereknek a tevékenységét, nem csupán engedélyek megadásával (alapvető emberi jogok gyakorlását jogállamban hogyan is lehet engedélyhez kötni?), hanem megfelelő anyagi és szervezeti segítséggel is, hiszen a közjóért tevékenykednek.

Az önzetlen felebaráti szolgálatra, az osztatlan istenszeretetre vállalkozó szerzetesek élete ezenfelül modellértékű lehet mind az egyház, mind a társadalom számára. Ők is esékeny, gyönge emberek — mégis minden erejükkel önmaguk és környezetük megjobbítására törekszenek, így példát adhatnak mindnyájunknak az eszményekre törekvő életre, a hatékonyabb szeretetre. Kontemplatív szerzetesközösségek az egyház imádságos ünneplésének, a lelkipásztori munkában tevékenykedők az egyházmegyei pasztorációnak, a karitatív munkával foglalkozók a szociális munkának lehetnek motorja, példaképei és segítőtársai.

3. A hit átadása és terjesztése is megújulásra vár. Az egyház megkereszteli az öntudatlan kisgyermekeket is, nemcsak azokat a felnőtteket, akik tudatos döntéssel, megfelelő előkészület után választják-vállalják a keresztény életet. A gyermekkeresztelés feltétele viszont az, hogy a környezete gondoskodik a hitbeli nevelésről: nemcsak hittani ismeretekre oktatja a gyereket, hanem bevezeti a keresztény élet gyakorlatába, s hozzásegíti ahhoz, hogy tudatos, személyes döntéssel is ratifikálja felvételét az egyházba. Ezt a környezetet elsősorban a keresztény család tudja biztosítani, főleg a nem keresztény társadalmakban. De a családok az egyházközségek támogatása nélkül aligha tölthetik be ezt a szerepüket. Mennyire sürgető volna esperesi kerületenként, egyházmegyénként, országos szinten közös önvizsgálatot tartanunk. Hogyan lehet továbbfejlesztenünk iskolai, templomi hitoktatásunkat, a ministránsokkal, gyerekekkel történő plébániai foglalkozásokat, az ifúsági hittanokat, hogy azok valóban az egész embert formálják, közösségi életre neveljenek? Hogyan folyik a hitbeli továbbképzése a felnőtteknek, a hitükben már előrehaladottaknak, hogyan vállalnak részt a fiatalokkal való foglalkozásból, saját és egymás hitének elmélyítéséből, az egyházközség életéből?

A hitre nevelés azonban nem maradhat belterjes. Keresztény tanúságtételünkkel ki kell lépnünk a nyilvánosság elé. Hogyan tudjuk a mai kor gondolatvilágában megfogal-

mazni az Örömhírt? A papság (és a szerzetesség) mellett elsősorban a keresztény értelmiség számára jelent ez kihívást. Ki vállalkozik arra közülünk, hogy önzetlenül, magakeresés nélkül, valóban Krisztus ügyének szolgálatában belefogjon ilyen vállalkozásokba? Milyen szemléletváltást vár ez el az egyház hierarchikus vezetőitől, hogy teret adjanak az ilyen próbálkozásoknak, támogassák őket, bizalmat szavazzanak nekik, ugyanakkor azonban higgadtan tudják megőrizni a hit egységét és a szeretet engedelmességét?

4. A diakonia, az emberek szolgálata tulajdonképpen már benne rejlik az eddig felsorolt tevékenységekben. Minden közösség életéhez, a keresztényekéhez különösen, hozzá tartozik az, hogy gondoskodik a rászorulókról, a nyomorultakról. Az egyház szent krisztusi örökségként folytatta ezt a szolgálatot a keresztény közösségen belül, de vállalta el mindig a többiek, a társadalom szolgálatát is. A szolgáló szeretet meggyöngülése mindig a hit meggyöngülésének tüneteként jelentkezett. A helyzetelemzés és a feladatterv elkészítése ezen a területen is sürgető. Kik az egyház nincstelenjei, korunk legnyomorultabbjai, kik szorulnak leginkább segítségre — itt, ma, nálunk? Melyikünk hogyan tudja kivenni a részét ebben a munkában?

Teréz anya alakja szimbólumává nőtt ennek a megújulásnak az egyházon belül — bár tucatnyi más hasonló áldozatos embert is felsorolhatnánk, akiknek vállalkozása szintén jelentős, bár személye kevésbé ismert. « Minden országnak megvan a maga Kalkuttája, csak rá kell találnunk » — szokta mondogatni Teréz anya. Évek óta kínálja fel szolgálatait Magyarország legszegényebbjeinek is. Mikor adunk neki lehetőséget arra, hogy segíthessen? S kik lesznek azok, akik a nyomába szegődve, az ő maradéktalan odaadásával vállalkoznak valamilyen területen a szegények szolgálatára?

Az egyház élete, megújulása két tényezőn fordul. Mi inkább az emberi tényezőt szoktuk vizsgálgatni: mennyire adottak a külső feltételek, s mekkora bennünk a belső elszánás, a vállalkozókészség? Pedig mindezeknél fontosabb az isteni tényező, az egyházat éltető Szentlélek. A történelmi óra, « az idők jelei » különös erővel sürgetnek bennünket az idei évben. Engedjük erejét érvényre jutni egyházunkban, hogy azzá lehessen, ami: Krisztus teste, « szeplő és ránc nélküli » jegyese.

NYÍRI TAMÁS

EGYHÁZ A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Nyomban ki kell ábrándítanom hallgatóimat. A megadott idő keretein belül nyilvánvalóan nem vállalkozhatom a mai magyar társadalom és az egyház bonyolult összefüggéseinek — a rendezők által megkívánt — tudományos és rendszeres elemzésére. A szűkre szabott terjedelem csak annyit tesz lehetővé, hogy nagyon vázlatosan, inkább csak ötletszerűen fejtsem ki véleményemet néhány — de nem az összes — olyan társadalmi-erkölcsi jelenségről, amely megoldását — méltán vagy indokolatlanul — az egyháztól, helyesebben az egyháztól *is* várja mind a társadalom, mind a jelenlegi magyar vezetés.

Meg tud-e felelni az egyház — megfosztva jóformán teljes infrastruktúrájától s nyomasztó paphiánnyal küzdve — az iránta támasztott jelenlegi igényeknek? Tud-e hatékony segítséget nyújtani a családoknak és keresztülvihetően fellépni az abortuszok ellen? Van-e vonzó alternatívája a fogyasztási szemlélettel szemben, képes-e pótolni nemzedékek sikertelen szocializálódásának a hiányait, hozzásegít-e a hiánygazdálkodás és az általános függés léleköl6 következményeinek csökkentéséhez, ráébreszti-e az Isten képére és hasonlatosságára teremtett ember személyi méltóságára és felelősségére, felvillantja-e a remény jeleit a lelkében is levert, feltartóztathatatlanul zülló, testben-lélekben lerongyolódott társadalomban? Ezekre a kérdésekre keresem a választ a következőkben.

A család « válsága »

Társadalmunk egyik legsúlyosabb problémájaként szokás említeni a család « válságát ». A számok csakugyan megdöbbentőek. 1970-ben 1 000 házasságkötésre 236,4 válás jutott, 1980-ban már 346, 1987-ben pedig 451,8, tehát csaknem minden második házasságkötésre esett egy válás (1). Az adatokhoz nem kell kommentár. Mégis nehezen látható be, hogy a házasság és a család került volna válságba ha-

(1) Baló Gy., Lipovecz I.: *Tények könyve '89*, Budapest 1988.

zánkban. Az utolsó negyven esztendőben szignifikánsan növekedett a házasságot kötő férfiak és nők aránya, társadalmunk még ma is nagyra becsüli a családot, a fiatalok túlnyomó többsége még ma is megházasodik és családban kíván élni. Igaz, hogy a házasságkötések száma újból csökkenő tendenciát mutat és tagadhatatlan, hogy a válások aránya folyamatosan emelkedik, de nem hagyható figyelmen kívül a házasságoknak mindmáig szilárd többsége, amely nem bomlik fel. Az ipari társadalom kialakulásával karöltve mindenhol megszűnt a « nagy ház », azaz különvált a háztartás és a termelés. Következésképpen csökken a társadalmi megtartó erő: mindinkább csakis a perszonális kapcsolatak, az érzelmi minőségek és értékek tartják össze a családot. A házasság és család ma már merőben « érzelemközösség »; ezt figyelembe véve inkább azon kellene csodálkoznunk, hogy még mindig mennyi a viszonylag ép és boldog család. Boldog is? Igen, a házasságkötések száma arra enged következtetni, hogy a magyarság értékképzetei között még mindig előkelő helyet foglal el a család: boldogságuk nélkülözhetetlen mozzanatának tartják az emberek.

A házassági krízisek okainak (két és fél keresős családmodell, lakáshiány és albérleti mizériák, a lakások rendkívül kicsiny átlagos alapterülete, a fogyasztói mentalitás stb.) kimutatásán kívül legalább ennyi energiát kellene fordítanunk a *megtartó erők* feltárására is, mert csak ezek megjelenítésével nyújtható hatékony segítség a házasságoknak és családoknak. A társadalmat és a családot féltők méltán fordulnak az egyházhoz. Csakhogy a különféle egyházi megnyilatkozásokban eleget hallunk a « bűn struktúráiról » (2), ám édeskeveset a « szeretet struktúráiról ». Az egyházi igehirdetés is beéri a bajok megállapításával és a megtérésre való felhívással, helyesen mutat rá a mentalitás és a struktúrák kapcsolatára, de csak negatív irányban. Az egyházi megnyilatkozások — akármilyen szinten — nem gondolnak arra, hogy az egyes emberek képtelenek megváltoztatni a közfelfogást, hogy legfeljebb csak a megtérés elméletét adhatják elő, vagy — ha csakugyan eszerint élnek is — vértanúk lehetnek. A gondolkodás hatékony átalakítása megfelelő tapasztalatokat tételez föl, amelyek össztársadalmi szinten nyilvánvalóan hiányoznak. Ámde a magyar egyházi vezetők semmiképpen sem tudatosították a tapasztalat fontosságát, azt, hogy az üdvösség, amit hir-

(2) J. Schasching: *In Sorge um Entwicklung und Frieden.* Kommentar zur Enzyklika « Sollicitudo rei socialis », Düsseldorf 1988, 101-103.

detniük kell « tapasztalati fogalom », hogy legalább részben, legalább időnként tapasztalnia is kellene az embernek azt az épséget, értelmességet és megváltottságot, amit Isten nevében és Jézus Krisztusban odaígérnek neki.

Látok, ismerek házaspárokat és családokat, baráti körök tagjait, akik reflektáltan választanak a szellemi és anyagi javak között, tudatosan értékelik többre az emberi kapcsolatok minőségét, a családi életet, magát az életet és a gyermekekkel való törődést a vagyoni gyarapodásnál vagy sikernél és előmenetelnél. A legtöbben közülük nagycsaládosok, négy, öt vagy még több gyermekkel: így tervezték családjukat. A legtöbb segítséget egymástól kapják. Összetartanak, kölcsönösen támogatják egymást (gyermekruhák cseréje, kisegítő felügyelet a gyermekekre stb.), kis csoportokba tömörülnek, ám ezért gyanússá válnak mind egyházi elöljáróik, mind a világi hatóságok előtt. Jellemző posztmateriális értékfelfogásuk nem egyszer maró gúny céltáblája: kiváltképpen a nők támadják őket bűnbakként, kivetítve rájuk saját szomorú életük és bűntudatuk összes fájdalmát. Az erőt az imából merítik s az elmélyült spiritualitásból, amihez édeskevés segítséget és útmutatást remélhetnek a papságtól.

A családtervezés

Persze a családtervezéshez sem. Nincs igazi házassági tanácsadási szervezet: sem állami, sem egyházi. Az emberi és orvosi felelőtlenség, a tudatlanság és közömbösség, a megfelelő módszerek nem ismerése következtében patakokban ömlik a vér. 1957 és 1987 között összesen 4 161 490 művi vetélést végeztek Magyarországon, az élveszületettek száma pedig 4 633 262 volt, azaz alig valamivel több, mint minden második terhesség végződött szüléssel. Az 1987. évi 84 547 abortusz közül csak 11 321 történt orvosi javallatra, a többi: házasságon kívüli kapcsolat, önálló lakás hiánya, három élő gyermek megléte, betöltött 35 éves anyai életkor s egyéb szociális indokból (3).

Az említett szociális indikációk társadalmi nyomorúságainkról árulkodnak. A fiatal házaspárok kilátása például saját lakásra a lehető legrosszabb, jóllehet szinte kivétel nélkül kereső foglalkozást űznek a feleségek is. A férjek pedig általában arra kényszerülnek, hogy szabad idejüket feláldozva különmunkát vállaljanak. E megterhelés egyik következménye a fiatal házaspárok döntése, hogy

(3) Baló Gy., Lipovecz I.: *i.m.*

gyermektelenül maradnak, legfeljebb egy, esetleg két gyermeket vállalnak. Legújabb keletű súlyos probléma a személyi jövedelemadó bevezetett rendszere is, mert nem vette tekintetbe az eltartott gyermekeket, így az anyagi terheket aránytalanul nagy mértékben a fiatal, gyermekes házaspárok vállára helyezte. A több gyermeket nevelő családok kizsákmányolása elviselhetetlenül kegyetlen formát öltött, és kiterjesztették az egy-két gyermeket nevelő szülőkre is. Jóllehet mi állunk utánpótlásban a legrosszabbul a világon, nagyon kemény és progresszív gyerekadót vezettünk be. Ha már a kétgyermekes családok is a szegénység peremére kerültek, akkor nagyon nehéz elvitatni döntésük racionalitását, hogy nem vállalnak több gyermeket.

Milyen segítséget nyújthatna az egyház? Milyen járható utat mutat, amelyen elkerülhetők az abortuszok? Gondol-e arra, hogy a Szentírás szerint a szerelmi vonzalom és a szexualitás a Teremtő ajándéka, hogy a szerelmi öröm az egyik leghathatósabb erő, aminek a segítségével az ember meg tudja állni a helyét egy zord és ellenséges világban (Gen 4,1)? Avagy még mindig naturalista módon értelmezi az embert s azt tekinti « természetesnek » szexuális viselkedésében, ami közös az emberben és az állatban, s nem azt, ami emberi sajátosság? A 19. század teli van téves, hamis s ma már fölöttébb kényelmetlen pápai megnyilatkozásokkal a demokráciáról, lelkiismereti szabadságról, sajtószabadságról és az emberi jogokról — még a himlőoltás tilalmáról is — úgyhogy nyilvánvalóan nem volna szabad a « lelkek üdve » fölé helyezni az ilyen fölöttébb kérdéses okfejtéseket. Nem fél a magyar egyház, hogy végképp elveszíti szavahihetőségét, ha fellép ugyan az abortusz ellen, de képtelen célravezető alternatívát felmutatni? Úgy tűnik, mintha a könyörtelen gyerekadót oldalról kísérő intézkedés volna az abortuszok további liberalizálása. Ha egyáltalán, akkor ebben a kérdésben valódi *pressure group* módjára kellene fellépnie az egyháznak: nem saját tanai védelmében, hanem az egész magyarság érdekében. A magyar társadalom közép- és hosszú távú érdekei kívánják meg, hogy a fiatal házaspároknak megkönnyítsük a gyermekvállalást — írja Andorka Rudolf (4).

Fogyasztói szemlélet

A gyermekvállalást nemcsak a valódi szegénység gátolja, hanem a fogyasztói szemlélet is — feltehetően a mai magyar társadalom uralkodó mentalitása. A lakosság tekin-

---

(4) *Hitel* 2 (1989. február 15.) 4. szám 10-11.o.

télyes részét csak a pénz érdekli, nem kevesen vannak, akiket teljesen leköt az anyagi szerzés vágya: a viszonylag magas anyagi életnívó megteremtése vagy — az elmúlt év óta egyre fokozódóan az elértek megőrzésének gondja. A fogyasztói szemlélet eluralkodásának megdöbbentő bizonyítéka, hogy a magyar állampolgárok az elmúlt esztendőben kétmilliárd dollárt költöttek el külföldi bevásárlásaikra, az állam egész nettó adósságának (tizenkétmilliárd dollár 1987-ben) egyhatodát (5).

Olyan társadalmakban, amelyek a *tömeg, a mennyiség uralma alatt* állnak, döntő szerepet játszik, hogy milyen helyet foglal el valaki a társadalomban, illetve, hogy miként vélekednek róla mások. Általában a tüntető konzum biztosítja a legnagyobb tekintélyt; feltűnő fogyasztói szokásokkal rendkívüli társadalmi elismerés vívható ki, ami csak növekszik, azóta, hogy a fogyasztói luxus vadházasságra lépett hazánkban a szegénységgel. Ez alól a mentalitás alól senki sem vonhatja ki magát: vagy behódol neki (ez a gyakoribb eset), vagy tudatosan ellenáll, mindenekelőtt keresztény-evangéliumi inspiráció hatására.

A fogyasztás diktátuma behatol a lélek legmélyebb struktúráiba is. Az emberek nem tudják megbecsülni a dolgokat, hanem csak használják, jobban mondva hihetetlenül hamar megunják és eldobják őket, s mindig újat vásárolnak. Nyilván összefügg ezzel a mentalitással külső és belső környezetünk önpusztító szennyezése is: nem túlzott aggodalom, hogy előbb-utóbb saját mocskunkba fulladunk bele. Az egyik legkeresettebb piaci áru a szex: a szerelmet szexualitásra redukálják, a nőt a nemiségre. A fogyasztói mentalitás még nehezebbé teszi az elkerülhetetlen frusztrációk elviselését. Egyre aggasztóbb méreteket ölt az alkoholizmus, a narkománia, a szükségletek megállíthatatlan növekedése és az ezt követő csömör. Valamennyi korosztályban megtalálhatók ezek a jelenségek s nemritkán a személyiség autodestrukcióját, az önpusztítás szomorú művészetét eredményezik. A májzsugorodás okozta halálozásra épülő *Jellinek*-modell alapján számított alkoholbetegek száma 1980-ban 299 800, 1986-ban 448 000. A kábítószer-fogyasztásra nézve hiányoznak a pontos adatok, a köztudat szerint 30-40 000 a kábítószer-fogyasztók száma.

A konzumgondolkodás gyakran vesz erőt a társadalom magukat kereszténynek valló tagjain is. Kiváltképpen taszító és bántóan nevetséges a kirívó konzum a papok eseté-

---

(5) Vass Cs.: « Adósságok tükrében », *Hitel* 2 (1989, február 15.) 4. sz. 29-31.

ben, bármi váltsa is ki: akár az önazonosság megrendülése és válsága, akár a tudatuk mélyén lappangó aggodalom azon, hogy életük alkonyán teljesen biztosítatlan az egzisztenciájuk — kivéve, ha püspökök lesznek. Ki segít ezeken az elbizonytalanodott, magányos és kiábrándult embereken?

A szocializáció hiányosságai

A fogyasztói gondolkodásmóddal szemben az eddigieknél jóval hatásosabban kellene védelmezni, illetve helyreállítani a posztmateriális, a szellemi és erkölcsi értékek becsületét. Ha nem csalnak a jelek, akkor a magyar társadalom a legjobb úton halad az igazi pluralizmus felé. Minden remény megvan arra, hogy az új alkotmány hathatósan biztosítsa a polgári és politikai szabadságjogokat. Mind a pluralizmusnak, mind az emberi jogok érvényesülésének alapföltétele az állam világnézeti semlegessége. A világnézetileg semleges állam és civil társadalom azonban nem lehet értéksemleges. A plurista társadalom egyszerűen életképtelenné és kormányozhatatlanná válnék az alapértékekre vonatkozó szilárd közmeggyőződés nélkül. Csak úgy engedhető meg a pluralizmus (egyébként bármennyire is nélkülözhetetlen) luxusa, ha biztosítjuk a közös alapot, amelyen lezajlik a pluralizmus. Nélkülözhetetlen tehát egy politikai etika kimunkálása — miközben Magyarországon az utóbbi negyven esztendőben mindössze két vagy három rendszeres etika jelent meg.

Az elméleti reflexió hiányánál is súlyosabb gond azonban az elsődleges szocializáció társadalmi méretű elégtelensége, ami nem korlátozódik csupán a felbomlott családokra. A mai magyar családok nagyon jelentős hányada nem tud eleget tenni a népesség reprodukálásával egyenlő fontosságú feladatának. A családok légköre — és ez már valóban válságtünet — csak elvétve teszi lehetővé, hogy a következő nemzedékben kialakuljon a « lelki egészség elsődleges tényezője », az « ép személyiség pillére », amit *E.H. Erikson* « eredendő bizalomnak » nevez. Ördögi körbe jutottunk: a rosszul szocializálódott, pszichológiailag éretlen fiatal felnőttek, a mai szülők jórészt alkalmatlanok az életben és önmagukban bízó, az elkerülhetetlen frusztrációkat jól tűrő, a lelki érettség mindenkori megfelelő szintjére eljutó utódokat nevelni.

Az iparosodás, az urbanizáció s a tradicionális értékrend több évtizeden át tartó kiméletlen rombolása megakasztotta és meggátolta a szocializálódás folyamatát, amely régebben főként vallási és erkölcsi értékek továbbadásában állt. Az állandó ideiglenességek világában, amelyben igaz-

ságok és értékek csak a mindenkori politikai döntések vagy legjobb esetben is a « tudomány mai állása » szerint érvényesek — mint az Odol szájvíz, amelyen száz év óta olvasható, hogy « a tudomány mai állása szerint különlegesen alkalmas kiváló szájápolásra » — a legtöbb szülő elveszítette bizalmát a hagyományos értékek iránt s ezzel ők maguk akadályozzák gyermekeik szocializálódását. Ilyen körülmények között a keresztény szocializáció sem teljesíthette feladatát: nem tudta biztosítani az egyház tagjainak megfelelő számát, sem pedig társadalmilag megvilágítani, a keresztény egzisztenciát. Mindez bensőleg érintette a marxizmust is: a keresztény értékek helyett nem tudtak hiteles újakat állítani, a szocialista értékek, normák és életértelmezések még hatástalanabbnak bizonyultak keresztény elődeiknél.

A gyorsuló ütemű romlás feltartóztatása társadalmunk létkérdése. Nyilvánvalóan nem oldható meg a probléma vezércikkekkel és kampányokkal, amelyek törvényszerűen visszafele sülnek el, de prédikációkkal sem. Társadalmunk sorsa nem — vagy nem *csak* — szavaktól függ, hanem a megfelelő hihetőségi rendszerek, plauzibilitás-struktúrák kialakulásától. Vannak-e, lesznek-e olyan, lehetőség szerint többgyermekes családok, amelyek megnyílva környezetük előtt, erőt, bizalmat, boldogságot sugároznak maguk körül, azonosulási modellként a fiatal házaspárok számára. A modern társadalmakban hihetetlen magányosság lepi meg az embereket. Egy fiatal pár, egy vagy két gyerekkel, közösség nélkül, háttér nélkül, tradíciók nélkül, magyarságtudat és vallási ismeretek nélkül aligha birkózik meg a mai élet monoton és sivár hétköznapjaival és követelményeivel. Közösségek kellenének. Olyan méretű csoportok, egyesületek, baráti körök, társaságok, amelyekben kölcsönösen megerősíthetik egymás valóságfelfogását és értékrendjét.

A politikai vezetés — úgy tűnik — belátta a különféle egyesületek és társaságok nélkülözhetetlenségét, a társadalom horizontális szerveződésének fontosságát: csak ez biztosítja az emberek azonosságát, megajándékozza őket létük értelmességének a tudatával és fogja egybe szilárdan a társadalmat. Az egyházi vezetés még nem jutott el eddig a felismerésig. Azt hiszi, hogy elégséges plauzibilitási struktúra az imádság, a szentmise s a jámbor gyakorlatok. Mindez nélkülözhetetlen a katolikus azonosság megőrzése végett. Csak nem elégséges. Ha nem frissítik föl személyes kapcsolatok a hívők katolikus « valóságát », ha nem erősítik meg azonosságukat hasonló azonosságú emberekkel folytatott társalgással, akkor nagyon hamar szétfolyik, elpárolog identitásuk. Az egyházi vezetés azonban ma még

mindent elkövet, hogy megakadályozza az egyházi jellegű egyesületek és társaságok létrejöttét. Sok egyházi vezető képtelen fenntartás és gyanúsítgatás nélkül elfogadni a különféle egyházi mozgalmakat és közösségeket. Legutóbbi « bemutatkozásuk » alkalmából is kicsengett ez az aggodalom a bíboros prímás szavaiból (6). A püspöki kar ebben a kérdésben is megosztott. *Dankó* érsek szerint egy részük nem tartja fontosnak, hogy a társadalom figyeljen az egyházra. A különféle társaságok és egyesületek csak aggodalmat keltenek bennük. « Vannak, akik azt mondják, a probléma nem érint bennünket, tartsuk távol magunkat » (7). Inkább lemond az egyházi vezetés a keresztény azonosságot éltető, az egészséges szocializálódást biztosító egyesületekről és kiscsoportokról, mintsem belássa a szószéki beszéd elégtelenségét.

Egy régebbi írásomban a pesti autóbuszhoz hasonlítottam egyházunkat. Úgy érezzük magunkat benne, mint az elinduló, majd hirtelen fékező járműben: hol előre, hol meg hátra esünk. A hasonlat nem érvényes többé. Nagyon sokáig álltunk a piros lámpa előtt: hiába vált át zöldre, már nem tudunk elindulni. De hasonlítható egyházunk egy olyan sakkszövetséghez is, amelyben serényen ügyködnek a funkcionáriusok — elnök, alelnök, titkárok stb. — csak éppen sakkozni nem engedik a tagokat.

Klérus és laikusok

Mi a magyarázata ennek az elzárkózásnak? A klérus páni félelme a laikusoktól. A laikusok és a klérus viszonya hovatovább egyházi életünk egyik legsúlyosabb tehertétele, amelyen a *Christifideles laici* című legutóbbi apostoli írás sem könnyített. A pápa arra figyelmeztette a híveket, hogy ne az « üdvösség szolgálatával » törődjenek, hanem a « világ szolgálatával », azaz ne az egyházzal, hanem a világgal, s óvta őket a « klerikalizálódás » veszélyétől. De mi védi meg az egyházat a klerikalizálódástól? Az első két században a keresztények Krisztusra való tekintettel definiálták magukat és nem egymás közötti kapcsolataik alapján; a pap (*hierusz*) kifejezés még a II. század végén is Krisztusnak és az egész keresztény népnek volt fenntartva. A milánói ediktum (313) előtt a hívek és a klérus egy irányba tekintettek: a világra, amellyel meg kell ismertetniük az evangéliumot. Miután azonban berendezkedtek ezen a világon,

---

(6) *Kathpress* 27. sz. (1989. II. 8.) 7.o.
(7) *Il Regno* (*Attualità* 20) 1988, 551-553.

egymásra tekintgettek s a klérus mindinkább úgy fordult szembe a « világiakkal », mint annak előtte a világgal. Az egyház klerikalizálódása folyamán mindjobban elmélyült az ellentét, s írott malaszt maradt a laikusok felértékelésére irányuló minden zsinati igyekezet — legalábbis a magyar egyházban. Az azonossági válsággal küzdő papság annál hevesebben védelmezi vélelmezett tekintélyét, minél inkább érzi, hogy hagyományos szerepfelfogását nem erősíti meg többé a társadalom, sőt annak egyháznak nevezett része sem. Még mindig a *Decretum Gratiani* (1142) formálja gondolkodásukat: két osztály van az egyházban, az elsőbe tartoznak a papok és a szerzetesek, a másodikba a « műveletlen » laikusok. A szemináriumi nevelés pedig mindent elkövet, hogy tartósítsa ezt a felfogást, nem is gondolva arra, hogy netán ez a szerepfelfogás is hozzájárul a hivatások elapadásához.

Hazánkban már jelenleg is katasztrofális a paphiány, tíz év múlva pedig kevesebb mint 1 500 aktív latin szertartású pap jut (Magyar Katolikus Almanach, Budapest 1988, II. 569.o.) a több, mint 2 200 plébániára. A papság már ma sem tud eleget tenni az egyházi életmegnyilvánulások legelemibb követelményeinek sem. Természetesen létezik hivatásgondozás, vannak áldozatos lelkipásztorok, akik szívüket teszik ki a hivatások ébresztéséért, a püspökkari konferenciák állandó témája a kérdés, csak arról nem hallottam, hogy igyekeztek volna-e feltárni a paphiány tényleges okait, például a sokgyermekes családok aránytalanul kis számát, a latin szertartású világi pap szerepének tarthatatlanságát, a fiatalabb nők egyre fokozódó ellenszenvét a klerikalizált papsággal szemben a familiarizmust, a családi élet ideológiai túlmagasztalását stb. Hazánkban nem a papi hivatás van válságban, hanem a constantinusi fordulat óta kialakult papi szerep, amit egyre kevésbé fogad el a mai magyar társadalom.

Felelősség és felelőtlenség

A felelősségtudat olyan hiánycikk lett társadalmunkban, amit tulajdonképpen már nem is keres senki. Ha egy jogi kari oktató fejében meg sem fordul a gondolat, hogy korrupt tetteiért felelősségre is vonhatják, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a szedőtől, nem kívánható meg a helyesírás szabályainak az ismerete, a kereskedőtől, hogy kereskedjék, a futballistától, hogy futballozzék vagy a tanácselnöktől, hogy küzdjön a korrupció ellen...

A felelősség előli menekülés nem csak magyar tulajdonság, az ipari társadalom, a szélsőséges munkamegosz-

tás és a technikai gondolkodás velejárója. A nagyipari termelés nemcsak mennyiségileg tömegesíti el az embereket, hanem minőségileg is, lévén működésének előfeltétele a lelki uniformizálódás, ami nem tűri az egyéni, eredeti, spontán emberi viselkedést. Ha valaki elszokott a vállalkozástól, az önálló kezdeményezéstől, ha mindig más gondolkodott, más tervezett, más döntött helyette, ha mindig más gondoskodott róla, akkor nehezen alakulhat ki benne a felelősségvállaláshoz nélkülözhetetlen autonóm gondolkodás és a narcisztikus önszereteten felülemelkedni tudó áldozatos szeretet.

Martin Heidegger (8) mesteri elemzésében *azember*nek (*Das Man*) nevezi azt a fórumot, amely leveszi az ember válláról a felelősséget és pótolja az önálló létezést. Mindenért *azember* felel, következésképpen sosincs egyvalaki, aki vállalja a felelősséget valamiért. Magyar nyelvünk jellemző leleményeként *azember* sohasem mondja, én, az ő személyes névmása a « mi », amely az egységes fellépés és közösségi döntés látszatát kelti ugyan, valójában azonban minden felelősséget elpalástoló fogalom. « Az én aktív azonosulását feltételező, befogható, áttekinthető közösségre vonatkozó mi lényegében különbözik a megfoghatatlan, azonosíthatatlan többes szám első személytől, amely mostanában csak úgy dől a tömegkommunikáció csatornáiból » (*Miszlivetz F.*).

Alexis de Tocqueville mutatott rá híres könyvében az amerikai demokráciáról az egyenlőség eszméjének ambivalenciájára. Az egyenlőség hirdetésének következtében annyira lebomlik az összetartozandóság és felelősség tudata, hogy vonatkozások nélkül élnek egymás mellett az emberek. Az *égalité des conditions* az állami bürokráciának kedvez, amellyel szemben a polgár elveszíti individualitását és szabadságát, s így a minimumra csökken az embertársáért érzett felelőssége. Az egyenlőség ilyenféle megvalósulása mindenképpen előmozdítja a nyers önzést, a másokkal való nem törődést, az okosakat és ostobákat, a humanistákat és barbárokat egybemosó « *mi* » elterjedését.

Többek között az egyház feladata volna szembefordulni a « *mi* » mindent elegyengető és kiegyenlítő, az általános imádatát hirdető és terrorját kiszolgáló eluralkodásával, és ráébreszteni az egyént, « hogy nem vagyok *mi* ».

---

(8) *Sein und Zeit*, Tübingen 1984, § 27.

Hiány és függés

Az *én*, a *te*, az *ő*, a *ti*, az *ők* nélkül a *mi* sem jelenti azt, amit jelent: együvé tartozást, szolidaritást és szeretetet, hanem csak a személyesség és a felelősség hiányát. A hiány egyébként is meghatározza életünket. Sokan a hiánygazdálkodást teszik felelőssé a társadalmunkat jellemző agresszivitásért, a minimális önfegyelem hiányáért, a farkastörvényért.

A hiánygazdálkodás kétségtelenül gazdasági jelenség, ám a hiánygazdálkodás fenntartásában — bármennyit panaszkodunk is rá — valamilyen furcsa módon mindannyian érdekeltek is vagyunk. A paternalista rendszerű társadalmak egyik központi kategóriája a *függés*, amely nemcsak a dél-amerikai társadalmak sajátja. A magyar társadalomban « mindenki szem a láncban », kivétel nélkül mindenki függ valaki mástól, akár formálisan, akár informálisan valamely felsőbb fórumtól, irányvonaltól, elosztástól, különféle privilégiumoktól. Ennek a függésnek számtalan hátrányán, megalázó voltán kívül jó néhány vélt előnye is van: az ember duzzoghat, panaszkodhat mint egy kiskorú, de soha semmit sem kell önállóan vállalnia vagy tennie. Mindig van egy felsőbb instancia, amelynek legfőbb kötelessége, hogy megóvja alárendeltjeit a rossztól, amit maguktól felismerni nyilván nem tudnának. Ezt értem azon, hogy mindannyian érdekeltek is vagyunk a függés fenntartásában. De nemcsak ezt. Mert ha mindenki függ mindenkitől, akkor mindenki kompenzálódhat azzal a tudattal, hogy tőle is függ valaki, tőle is függnek mások: a tanácsi adminisztrátortól, a postáskisasszonytól vagy az eladótól. Amíg hiány van — akár szellemi, akár anyagi —, addig mindenkinek van valamije, ami nincs meg a másiknak, ha mindenkin uralkodnak, akkor mindenki uralkodhat valaki máson. Ugyan miért ellenzi és bírálja a papság tekintélyes része a világiak teológiai tanulmányait, ha nem azért, mert attól félnek, hogy megszűnik a világiak függése a klérus « tudásától ».

Az egyházi struktúrákat beláthatatlan ideje a függés jellemzi: mindenki függ az eggyel magasabban levőtől. A lelkipásztorok gyakran azért tekintik alattvalóknak a laikusokat, mert ők is annak értelmezik magukat. A magyar egyházban jóval erőteljesebben érvényesül a tekintélyi elv, mint más egyházakban; éppen ezért a magyar hívek jóval érzékenyebbek sok más országbelieknél; egyre nehezebben viselik el a tekintélyelvű szemlélet megnyilvánulásait. Amint már szó volt róla, egyre kevésbé fogadják el a klérus által rájuk kiosztott szerepet, hogy merőben a lelkipásztorkodás objektumai legyenek. Hazánkban érthetően jóval kényesebbek az emberek erre a megkülönböztetésre, s fogékony-

ságuk csak fokozódni fog, ha a kialakulófélben levő civil társadalomban majd megszűnik a paternalizmus, ha az alá-fölérendeltségi viszonyokat felváltják a társadalom önszerveződésének horizontális kapcsolatai. Az egyházon belüli valamennyi konfliktus, az értelmiségiek összeütközése az egyházi vezetőkkel, a konzervatívok és progresszívak, a radikális keresztények és rendszerkonformisták ellentéte visszavezethető a kontraproduktív egyházi struktúrákra, a hatalmi struktúrákra és az alattvalói függésre a világegyházban, ami különlegesen is megnehezíti a magyar egyház életének egészséges bontakozását.

A remény jelei

Történelmünk folyamán még soha nem érte a magyar egyházat akkora kihívás, mint a legutóbbi időkben: az elmúlt tíz esztendőben ötven százalékkal növekedett azoknak száma, akik vallásosnak mondják magukat, jelenleg körülbelül az össznépesség hatvan százaléka (9). Most mindenesetre arról van szó, hogy képesek vagyunk-e adekvát választ adni azoknak a keresőknek, akik a jelenlegi eszmei zűrzavarban arra gondolnak, talán az egyháztól kaphatnak eligazítást az élet értelmét kutató, élhető erkölcsi értékeket kereső kérdéseikre. Az új vallási tudathoz társul a közösség igénye, bár elgondolható ennek ellentéte is: hogy a közösségi igény termeli újra a vallásosságot.

Bőven volt már szó a hiányos szocializálódás hátrányairól, itt az ideje, hogy szót kerítsünk pozitív oldalára is. Feltevésem szerint éppen ennek az elégtelen szocializálódásnak köszönhető — legalábbis részben — a fiatalok és fiatal értelmiségiek növekvő érdeklődése a vallás és az egyház iránt. Sokan közülük a nem intézményesült vallásosság intézményesülésére törekszenek s bizonyos szempontból szellemi otthonnak tekintik az egyházat. A mozgalom éllovasai a létező szocializmus második és harmadik nemzedékéhez tartoznak, akik a tradicionális népegyházon kívül már egy másik egyházmodellt is ismernek. Saját elégtelen szocializálódásuk átélésében egyéni és társadalmi problémák kapcsolódnak össze. Ezekben a csoportokban olyan szocializálódási folyamatok mennek végbe, amelyek meszszemenően függetlenek a hivatalos állami és egyházi szocializálódási intézményektől. Az ismert teológiai adagium modern változata: nincs üdvösség a csoporton kívül. A fiataloknak lehetőség szerint szilárd, élő és meleg emberi kör-

(9) Tomka M.: « Vallási változások », *Élet és tudomány*, 1986. nov. 14. 1446-1448.o.

nyezetre van szükségük, amely megajándékozza őket biztonságérzettel, elismeréssel és értékeléssel. Minthogy ez nem adatik meg nagyon sok családban, iskolában, ifjúsági szervezetekben és más közösségekben, nagyon sok fiatal valósággal föllélegzik, ha valódi közösséggel kerül kapcsolatba. Mivel pedig ezek a közösségek szimbólumok, hitvallások, rítusok és viselkedési normák nélkül nem találják meg azonosságukat, önként kínálkozik, hogy vallásosságot produkálnak.

Ez a mozgalom vendégszerető egyházat igényel, olyan egyházat, amely összegyűjti a különféle csoportokat, amely otthont nyújt az eszmecserének, a közös ünneplésnek és szociális aktivitásnak, s amelyben átélhetővé válik a vallási tapasztalat közösségi dimenziója. Minél többet veszít kifejező erejéből a népegyházi struktúrák maradványain nyugvó egyházi tevékenység, annál erőteljesebben fogalmazódik meg a teljesebb keresztény élet realizálásának az igénye. Meggyőződésem, hogy aligha odázható el tovább a választás, a magyar egyház lelkipásztori koncepciójának új, világos megfogalmazása. A kérdés az, hogy a magyar egyházi vezetés továbbra is a területet beborító egyházi-pasztorális ellátottság prioritására helyezi-e a hangsúlyt, vagy a közösen élt keresztény élet oázisaira a modern ipari életvilág sivatagában.

Jóformán a teljes egyházi infrastruktúrától megfosztva, a plébániákon és néhány katolikus iskolán kívül nem támaszkodhat semmi másra a pasztoráció és az igehirdetés. *Ma* még van *néhány* pap, van néhány egyházi intézmény, amely tiszta forrásból merítve felüdülést tud nyújtani a modern élet iszonyatos profanitásától eltikkadt lelkeknek. Nemcsak hazánkban, Európában sem tartható fenn tovább a területet beborító plébániarendszer szervezete. Józanul csak azzal számolhatunk, hogy a keresztények mindenütt kisebbségbe kerülnek, hogy kis egyházközségeink lesznek talán még kevesebb pappal. De ezt nem kell tragédiának tekinteni. Az egyház nem azért van, hogy szolgáltató vállalatként gondoskodjék egy terület egész lakosságáról, vagy valami rendőrörsként vállalja a felelősséget valamennyi polgárért. Az egyház azért van, hogy rávezesse az embereket Isten titkára, hogy megsejtesse az emberekkel az egész világot és emberiséget magába ölelő, s minden emberi szív mélyén rejtőző Szent Titkot. Egy vendégszerető egyháznak nem az a dolga, hogy tekintélyi módon belekényszerítse az embereket az üdvösségbe, hanem hogy elvezesse őket életüknek ahhoz a pontjához, ahol mindig jelen van az ember életében, hihetetlenül profán életünkben is a titok: Isten és az ember, Isten és az emberiség szerelmi történetének a titka.

A kiengesztelődés szolgálata

Hogyan tanúsíthatja az egyház a mai magyar társadalomban hitelesen Isten szeretettörténetének a titkát?

Mindenekelőtt a kiengesztelés szolgálatával. Azt hiszem erre van jelenleg a legnagyobb szüksége társadalmunknak, amelyet teljesen szétzilált a minden emberi kapcsolatot megmételyező bizalmatlanság, nyers önzés, mohó anyagiasság, rideg szeretetlenség, kímélet nélküli kegyetlenség. Jóság, jóindulat, nagylelkűség, tapintat, gyöngédség, gondosság — elavultan csengenek már a szavak is. Cigányutálat, antiszemitizmus, a politikai ellenféllel szemben a fizikai megsemmisítést felidéző vak gyűlölet, a « tankot nekik » az egyik oldalon, « az addig mondják, amig ki nem nyírjuk őket » a másikon — egy beteg társadalmi lelkület lassan megszokott, mindennapi megnyilvánulásai. Kiengesztelhetetlen házasságok, ki nem engesztelődött családok, ki nem engesztelődött egyházközségek, plébániák, tanári karok, szemináriumok, teológiai irányzatok, püspökkari konferenciák.

Merőben utópia volna a kiengesztelődött, békés, megbocsájtó, erőszak és félelem nélküli élet lehetősége hazánkban? De még ha utópiának látszik is bizonyos szempontból, éppen ennek az utópiának a realizálása az egyház küldetése. Az egyháznak kellene megvalósítania társadalmunkban azt, ami már nem várható el a társadalom tagjaitól, de ami teljességgel nélkülözhetetlen mai léthelyzetünkben: felrovás helyett a bűnök őszinte megbocsátását, a hatalmi helyzet konzerválása helyett az erőszakról való lemondást, a teljes széteséssel fenyegető társadalmi anarchia helyett a kiengesztelődést és megbékélést. Természetesen nemcsak hirdetnie kell, nyilvánvalóan azt is, világos és félre nem érthető hangon, hanem mindenekelőtt felmutatni: ebben a konkrét, kifosztott, kishitű és szétesőfélben levő magyar egyházban. Elsősorban önmagában kell kiengesztelnie az ellentéteket, a kereszténveknek kell egymást megkövetniük, a híveknek a papokat, a papoknak a püspököket, a püspököknek pedig az egész keresztény népet. A hit próbája nálunk most a kiengesztelődés képessége. Csak akkor bízhatunk az életben, azaz a társadalmi megbékélésben, ha a társadalom megbizonyosodhat a kiengesztelődés lehetőségéről a társadalom egyháznak nevezett részében. Vagy talán nem bízunk abban, aki « megbízott a kiengesztelés szolgálatával » és « nekünk adta a kiengesztelődés igéjét » (2 Kor 5,14-21)?

Csak cégtáblát árulunk?

Értelemnyújtó rendszer nélkül fölbomlással fenyeget az életvilág. A legalapvetőbb értelemnyújtó rendszer a vallás. Jobban mondva végtelenül több valamennyi értelemnyújtó rendszernél. A vallás az emberi létezés olyan módozata, amely az értelmesség legvégső, túlszárnyalhatatlan és személyes alapjára támaszkodik. Nem úgy, hogy elsajátítja, birtokba veszi, uralkodik rajta, hanem úgy, hogy meghajol előtte, mert föltétlenül érinti. Ez a föltétlen meghajlás, teológiai nyelven imádás a legmélye annak a titoknak, amit embernek nevezünk. Csak akkor kerül összhangba önmagával, ha fenntartás nélkül elfogadja önmagát, vagy ami ezzel egyremegy, fenntartás nélkül odaadja, rábízza, kiszolgáltatja magát a saját titkát megalapozó titoknak. Ha elismeri, megvallja, tiszteli, imádja Istent. Ez az imádás az ember legbenső szükséglete, és csak az imádás és imádat következményeként találja meg élete értelmét.

Egyházunk sorsa az Istenről való beszéden fordul meg. Az ateizmusnak (természetesen a nihilizmusnak és agnoszticizmusnak is) legmélyebb oka a funkcionális istenkép, a « hiánypótló Isten » uralmának bealkonyulása. Az ilyen hiánypótló istennek meg kell halnia, el kell tűnnie. Ez a folyamat visszafordíthatatlan. De akkor is hiánypótlónak tekintjük Istent, akkor is funkcionálisan gondolkodunk róla, ha arra hivatkozunk, hogy nélküle nincs értelme életünknek. Ez természetesen igaz, de Isten csak akkor ad értelmet létünknek, ha önmagáért, Istenért közeledünk hozzá és nem magunkért, nem a mi létünk értelméért, ha képesek vagyunk realizálni a Glória csodálatos mondatát: « hálát adunk Neked nagy dicsőséged miatt ».

Sosem volt könnyű az isteni Istenről beszélni, még kevésbé valóban hinni és remélni Benne, igazán szeretni Őt. Mindig ár ellen kellett úszni, kitörni célracionális gondolkodási rendszerünkből, amellyel már a bölcsőben megajándékoztak. De ha igaza van *Goethe*nek, hogy az emberszív legmélyebb igénye « a hálás odaadás valaki nagyobbnak, tisztábbnak, az Ismeretlennek » akkor bátran hirdethetjük a nem hiánypótló Istent, hirdethetjük, hogy nem Isten van érettünk, hanem mi vagyunk Istenért. Ha pedig nemcsak mondjuk és deklaráljuk, hanem éljük és tesszük is, akkor újra elfogadható lesz intellektuális becsületességgel azoknak « akik keresik Istent, hátha rátalálnak » (ApCsel 17,27).

Nem tudok szabadulni *Sören Kierkegaard* (10) egyik példázatától. Egy kosár mosnivalóval járta Koppenhága

(10) « Einübung im Christentum », in: *Werkausgabe* Bd. 2, 53.o.

utcáit, mígnem talált egy üzletet, amelyre ki volt írva: « Fehérnemű mosását és vasalását vállaljuk ». Boldogan belépett, s amikor a pultra tette kosarát, nevetve mondta a fiatal kiszolgálónő: « Ön téved Uram! Ez nem mosoda, ez cégtáblagyár, mi nem vállalunk mosást és vasalást, mi cégtáblákat gyártunk, amelyen ez áll: « Fehérnemű mosását és vasalását vállaljuk ». Hasonló a helyzet az egyház küldetésével is. Csak akkor teljesítheti hivatását a mai magyar társadalomban, ha nem csupán cégtáblákat gyárt s tesz a kirakatba, hanem csakugyan « vállalja a mosást és a vasalást ».

BÉKÉS GELLÉRT

HÚSVÉT

Nagy volt a kő — a szikla száját
elfogta durva két marokkal
s az emberré vált Ige testét
a szikla torka zárta holtan.

A Golgotán még ott borongott
holdfényben a három bitófa,
de a tanítvány elrejtőzött
és Máriát gyötrelme fogta.

Nagy volt a kő — eszmét és lelket
megült mint sátán néma árnya
s a látásra nyílt emberarcon
kihúnyt a fény piros virága.

Éjszaka volt — rémekkel terhes,
mikor a lélek borzong s hallgat
s magányának védetlen vackán
rárontanak sötét hatalmak.

Nagy volt a kő — de elseperte
az élő Szó, mely újra támadt
a megölt Ige teteméből,
hogy legyen megváltó bocsánat.

JOÓ RUDOLF

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS — ORSZÁGHATÁRON INNEN ÉS TÚL

A kisebbségi kérdéshez való viszony: egyfajta mérőeszköz. Valamely társadalom fejlettségének, öntudatának és politikai kultúrájának igen érzékeny barométere. Ez a megállapítás érvényes a nemzetiségi probléma társadalmon belüli és társadalmak közötti jelentkezésére egyaránt.

A cím kijelentő módban fogalmaz meg egy kérdést, amely így hangzik: Miként jelenik meg a határontúli magyarság és a magyarországi kisebbségek ügye a mai hazai társadalmi és politikai folyamatokban és gondolkodásban?

A tárgykör igen tág és sokféleképpen értelmezhető, szükség van tehát némi szűkítésre és pontosításra. Nem lehet feladatunk, hogy a határontúli magyarok és a magyarországi kisebbségek helyzetét részletesen ismertessük. Nem vállalkozhatunk Magyarország és a környező államok nemzetiségpolitikájának átfogó elemzésére, és nem fér e dolgozat keretébe a magyar nemzeti tudat állapotának vizsgálata sem.

Áttekintésünk ugyanakkor a kisebbségi lét, a nemzetiségpolitika és a köznapi tudat alakulása néhány fő jellemzőjét szükségszerűen érinteni fogja. Figyelme középpontjában azonban az a kérdés áll, hogy a mai magyar társadalom *politikai értelemben* hogyan veszi tudomásul és hogyan válaszolja meg a határ két oldalán jelentkező — de végsősoron mégiscsak összefüggő — nemzetiségi problémát. Egyes csoportjai — így a politikai színtéren megjelenő független szerveződések — programjaikban, állásfoglalásaikban és egyéb megnyilvánulásaikban hogyan tekintenek a kisebbségi jelenségvilágra.

Népességi adatok

A probléma társadalmi súlyát nem utolsósorban a népességi adatok jelzik. A 20. századi Európa közel hét évtizedes politikai ténye, hogy a magyar etnikum egyharmada a környező országokban él kisebbségi helyzetben. A legutóbbi népszámlálások hivatalos adatai szerint összesen 2.940.000; a becslések szerint több mint három és félmillió

magyar lakosa van a hazánkkal sszomszédos öt országnak. Ha a csekélyszámú ausztriai őrvidéki magyaroktól eltekintünk, a kisebbségi magyarság négy ország között oszlik meg. Romániában körülbelül 2.2 millió, Csehszlovákiában hétszázezer, Jugoszláviában közel félmillió, a Szovjetunióban több mint kétszázezer a magyar nemzetiségűek becsült száma.

Mind a létszám, mind a földajzi-politikai tagoltság a probléma súlyára utal: Európában kevés nemzetet jellemez hasonló mértékű megosztottság. Az elmúlt hetven év, de különösen a legutóbbi negyven esztendő magyarországi politikája csaknem lehetetlenné tette, hogy a magyar társadalom reálisan és korszerűen felmérje-szemlélje Trianon következményeit. Csak az utóbbi pár évben mutatkoznak biztató jelek, főként fiatal értelmiségiek körében egy új politikai kultúra kialakulására. Ez az irányzat egyidejűleg gondolkodik nyelvi-kulturális nemzetben, mai területi realitásokban és az egységesülő Nyugat-Európa korszerű határszemléletének remélt földrajzi kisugárzásában. A hazai társadalom ennek segítségével válhat alkalmassá arra, hogy azt a jelentős eltérést, amely a területileg összeszűkült *magyar államiság* és a korábban történelmi egységként megállapodott *magyar nemzetiség* ténye között feszül, a 20. század végéhez méltó módon lássa és kezelje.

A magyarországi nem magyar népesség számát az első, majd a második világháború utáni békeszerződések, a háború alatti és utáni népességmozgások, lakosságcserék, kitelepülések és kitelepítések, drasztikus módon lecsökkentették. Sokak számára úgy tűnt, hogy 1945 után a magyarországi társadalom etnikailag csaknem teljesen egyneművé vált. A hivatalos népességstatisztikák is *ezt* látszanak megerősíteni. A legutóbbi, 1980. évi népszámlálás anyanyelvi adatai szerint 31.000 német, 27.000 délszláv (horvát, szerb és szlovén), 16.000 szlovák és 10.000 román, összesen 84.000 nemzetiségi élt Magyarországon. Ez az ország összlakosságának kevesebb mint 1 %-a. A magyarországi nemzetiségi szövetségek létszámbecslése ennél lényegesen több, körülbelül 4 %-os nemzetiségi arányt mutat ki.

Az iménti adatokkal szemben reálisabbnak tűnik egy hazai statisztikus-demográfus kutatócsoport reprezentatív felmérésre épülő becslése. Eszerint az 1980-as években a magyarországi nemzeti kisebbségek száma kb 250.000 fő volt; vagyis 130 ezer német, 70 ezer szlovák, 40 ezer délszláv és 10 ezer román élt az országban. (A népszámlálások és a becslések adatainak különbségét csupán megállapítjuk; itt nincs mód az egyébként igen változatos okok elemzésére).

A magyarországi nemzetiségi statisztikák nem tartalmaznak adatokat a cigányokra és a zsidókra vonatkozóan.

A cigány vagy cigány származású lakosság számát jelző leggyakoribb becsült adat a 400 ezer fő. A magyarországi zsidók, illetve a zsidó kulturális hátterű magyarok száma a becslések szerint 80 ezer fő. Ha ezt az adatot fogadjuk el alapul, Közép-Kelet Európa legnagyobb zsidó közössége Magyarországon él.

Ám a kívülálló személyek becslése — még ha a csoporthoz tartoznak is — egy dolog; döntőnek az érintett egyének korlátozásmentes önmeghatározását kell elfogadnunk. A kollektív önmeghatározás bizonytalanságaira a két közösség esetében még visszatérünk.

Az 1980-as évek végén a magyarországi társadalom és politikai rendszer — a kelet európai térség egészéhez hasonlóan — mély válságot él át. Hangsúlyozni kell, hogy a *rendszer* válságáról van szó, amely azonban természeténél fogva nem lehet más csak *totális*; vagyis, amely a politikai szerkezet és a társadalmi lét csaknem minden szféráját átfogja.

A zsákutcás fejlődés problémái ömlesztve jelentek meg napjaink Magyarországán. A nem hatékony gazdaság, az elszegényedett társadalom, a hitelét veszített politikai intézmény-rendszer, a megroppant társadalmi és nemzeti kohézió együtt alkot, egy — csak elméletileg szétválasztható — egészet.

A kisebbségek romló közérzete, az etnikai kérdés éleződése, a határon kívül és belül, az általánosan romló közérzet része; vagyis nagyrészt rendszer-specifikus jelenség. A nemzetiségi viszonyok alakulásának azonban viszonylagos önmozgása, önállósága is van, a mindenkori társadalmi-politikai környezettel szemben. Így erre az autonómiára is ki kell térnünk majd a következő áttekintésben.

Nemzetiségi politika a szocialista államokban

A marxizmus 19. századi megteremtői néhány írásukban állást foglaltak a korabeli nemzeti függetlenségi harcok kérdésében; elméletükben azonban a nemzetiségi probléma iránti figyelem mindvégig periférikus maradt. Az általuk leírt és elemzett kapitalista társadalom fő törésvonala az osztályok mentén húzódott. Ebbe a képbe egy lényegében ellenkező irányú törésvonal — a nemzeti — vagy nem fért bele, vagy teljesen másodlagossá vált. A nemzeti egyenlőtlenségek megoldása végsősoron az osztályharc kimenetelének lett alárendelve a marxi jövőképben.

Lenin és követői ugyancsak funkcionálisan — vagyis az osztályharcok függvényében — szemlélték a nemzeti kérdést.

Ennek valódi súlyát azonban a tényleges oroszországi és kelet-európai helyzetnek megfelelően igyekeztek elméletükben és gyakorlatukban kifejezni.

A cári birodalom kereteit feszítő nemzeti törekvéseket nyilvánvalóan nem elégítette ki az osztálynélküli társadalom messianisztikus távlati képe, amely mindenféle nemzeti sérelemre is gyógyírt igért. Gyakorlatiasabb és közvetlenül ható programra volt szükség. Ennek két eleme: a nemzeti önrendelkezés és a nemzeti alapu föderáció gondolata az 1917-es oroszországi forradalom előtt és alatt fogalmazódott meg. Mindkettő bizonyos mértékű eszmei leszámolást is jelentett korábbi tételekkel. Olyanokkal mint a nagy, integrált állami egységek feltétlen előnye a kisebbekkel szemben; vagy a jakobinus örökségű « egy és oszthatatlan » köztársaság fölénye, a megosztottságot rejtő helyi sajátságokkal és érdekekkel szemben.

Mindez a korábbi centralisztikus szocialista felfogásokkal való szakítás volt, amely azonban soha nem vált teljessé. Különösen nem a gyakorlatban, ahol a sztálinista Párt-Állam fokozatos kiépülése az 1920-as években teljesen fiktivvé tette a területi önkormányzati elvet; a felújuló impérium-törekvések pedig, a nemzeti önrendelkezés tételét.

Mindehhez járult egy több évtizedes intézményrendszeri mozdulatlanság és ideológiai megmerevedés, amely a nemzetiségi kérdés megoldottságát szuggerálta a külvilág felé. Ez az időszak — amely lényegében a legutóbbi egy-két évig terjed — a hivatalos eszmerendszerbe olyan jelszószerűen idézett elemeket épített bele, mint a « tartalmában szocialista, formájában nemzeti », vagy « a nemzetek egyidejű közeledése és felvirágzása » típusú megfogalmazás. Nincs értelme, hogy ezeknek a tételeknek a valóságtartalmát itt megvitassuk; leghitelesebb kritikájukat a jelenlegi szovjetunióbeli és közép-kelet európai események adják meg.

Ennek a jelenségnek a vizsgálatában regionális szemléletre van szükség. Miként a monolitikus Párt-Állam rendszere a második világháború után túllépett a szovjet határokon, ugyanez történt a sztálini nemzetiségpolitikával. 1945 után e politika több intézményi és ideológiai elemét megtaláljuk nemcsak Románia, Csehszlovákia és Magyarország, de még a számos sajátosságot mutató Jugoszlávia belső fejlődésében is. Magyarország kivételével a felsorolt országok jellegzetesen többnemzetiségűek: nagylétszámú, kompakt településű etnikumokat foglalnak magukba. Ebből következően, mindhármójukban a nemzetiségi kérdés politikai súlya a magyarországinál lényegesen nagyobb.

Az 1960-70-es évek fordulóján Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában, eltérő feltételek között és külön-

böző formában — de figyelemre méltó egyidejűséggel — kisebb vagy nagyobb liberalizálódás következett be a nemzetiségi politikában. Ez az egy-két évig tartó jelenség hol újabb mozdulatlanságnak adta át helyét, hol csendes visszalépés következett be, hol pedig drasztikus fordulattal romlott a kisebbségek helyzete. A visszarendeződés folyamata számunkra azért is figyelemre méltó, mert a három volt Kisantant ország közvetlen szomszédunk és területükön él a kisebbségi magyarság több, mint kilencven százaléka. Jelentős részük közvetlenül határaink mentén települ. Ha az említett húsz éve tartó nemzetiségpolitikai visszaesést nemcsak ezen az országcsoporton belül, hanem szélesebb nemzetközi kitekintésben is vizsgáljuk, a tény még elszomorítóbbá válik. Az 1970-es évek elejétől több nyugat-európai országban: így Spanyolországban, Belgiumban, Nagy-Britanniában és Franciaországban jelentős előrelépés történt a regionalizálás terén, és a tájegységi nyelvek-kultúrák védelmében. Ez a folyamat — amely természetesen nem volt problémák híján — Nyugat-Európát olyan övezetté tette a világban, amely *összességében* rugalmasan és korszerűen volt képes válaszolni a 20. századvég etnopolitikai kihívásaira.

A megújulás-készség és képesség Kelet-Európát általában e téren sem jellemezte. Kivételek ugyanakkor voltak. Ha a legeslegutóbbi időszak szovjetunióbeli fejleményeitől eltekintünk, az engedékenyebb nemzetiségpolitika olyan országokat jellemzett a térségben, amelyekben a nemzetiségi lakosság viszonylag csekélyszámú. Ilyen Magyarország, az NDK, valamint Jugoszlávián belül Szlovénia és Horvátország. Az NDK-n belüli közel százezres szorb nemzetiség kivételezett helyzete egyik példája lehet annak, hogy a nemzetiségi kérdés alakulása néha viszonylag önálló utat jár be általános rendszerfejlődéshez képest.

Magyar nemzetiségi politika

Magyarországon 1968 olyan határszakaszt jelöl a nemzetiségpolitikában, amikor új szemléletek és intézményes megoldások is kezdenek érvényesülni. Hatásuk azonban szűk körre korlátozódik. Egyrészt a reform csak a négy bevett nemzetiségre vonatkozik, másrészt az ő gondjaikra is gyakran csupán felületi kezelést nyújt. Csekély érdemi előrelépés történt az anyanyelvi oktatásban; továbbra is többnyire formális a nemzetiségi szövetségek szerepe; nemegyszer a folklorizálás helyettesíti mélyebben fekvő problémákkal való szembenézést.

Így nem meglepő, hogy a tömeghírközlésben és az általa befolyásolt társadalmi tudatban, meglehetősen egyol-

dalú kép alakult ki a magyarországi nemzeti kisebbségekről, mint táncoló-bálozó vidám népségről. Ez a kép egyébként nemcsak a valóságnak mond ellen, hanem a hazai gazdasági-társadalmi bajok közepette és a határontúli magyarok jelentős részének intézményesített *kultúra-pusztulását* tapasztalva, mindinkább közvélemény-irritálóvá is válik.

A magyar társadalom és a kisebbségi probléma

Az 1980-as évek második felében a magyarországi társadalom számára nem az okozott csalódást, hogy « a szocializmus nem oldotta meg automatikusan a nemzetiségi kérdést ». E tétel képtelensége már jóval megelőzően nyilvánvalóvá lett; ezt a fikciót az 1970-es évektől, több hazai szerző, publikusan is támadta. A magyar társadalom számára főként az okozott megrázkódtatást, hogy a tájékoztatástól való csaknem teljes elzártság évtizedei után, hirtelen kedvezőtlen tények tömegével kellett szembesülnie. A hatalom ugyanis a zárt politikai rendszerek jellemző módszerével — társadalmi ellenőrzés híján — vagy elfedte a gondokat, vagy elnapolta a cselekvést; mindkét esetben ezzel a magatartással is súlyosbítva a bajt. Példa erre a határontúli magyarok helyzetéhez való viszony.

1949 után a magyarországi politikai vezetés egyszer s mindenkorra tabunak nyilvánította a szomszédos országokban élő magyarok kérdését. Létük puszta említése is nacionalista megnyilvánulásnak minősült a Rákosi-féle hatalom értékrendjében. 1956 után is változatlanul, hosszú ideig, a hivatalos álláspont lényege az volt, hogy a kisebbségi kérdés « a szomszédos baráti országok belső ügye », és ehhez Magyarországnak semmi köze sincs.

Évtizedeken át a hazai politikai nyelvezetből és fogalomkészletből egyszerűen hiányoztak a nemzetiségi problémával kapcsolatos kifejezések. Kelet-Közép Európában egyedülálló módon a nacionalizmus bírálata csak a magyar nacionalizmusra vonatkozott. A nemzeti érdekeket és érzelmeket sértő kurzus egyebek között azzal a következménnyel járt, hogy Magyarországon megnehezítette az egészséges nemzeti önkritika kialakulását; téveszméket, torz magatartásokat konzervált. Néhány szomszédországban pedig az ottani uralkodó nacionalizmusnak adott felmentést, sőt közvetett bíztatást.

Ez a kormányzati magatartás nemcsak elvekben nyilvánult meg, hanem tettekben is. A korszakra vonatkozóan jelképes is lehet az az eset, amely 1959 és 1962 között Magyarországon, tehát az anyanemzet államában történt. Kevéssel a kolozsvári magyar és román egyetem egyesítése után, né-

hány hazai értelmiségi nemzetközi fórumokhoz juttatta el tiltakozását a romániai magyar kisebbség romló helyzete miatt. Ezért 1962-ben, Budapesten, több éves börtönbüntetésre ítélték őket.

Az 1960-as évek közepétől először a magyar irodalmi élet, neves magyar írók követelték a határontúli magyar kultúra tudomásulvételét és megismerését Magyarországon. Az első változások is az irodalmi folyóiratokban voltak észlelhetők. A hetvenes évektől lassan növekedett a kisebbségi magyarokra vonatkozó társadalomtudományi közlemények száma. Kezdetben ezek kizárólag egyéni és nem intézményesített kutatói vállalkozások eredményei voltak. A tájékoztatásból, ha korlátozottan is, de mégis hatásosan vették ki részüket az ún. második nyilvánosság fórumai, így a földalatti sajtó, valamint az egyetemi klubok, vitakörök hálózata. A nyugati magyar könyvkiadás és sajtó, valamint a rádióműsorok hazai hatása ugyancsak jelentős volt, az elszigetelés nyilvánvaló tényei ellenére.

Az elmúlt évtizedben történtek meg az első lépések az egész nemzeti-nemzetiségi kérdéskör hivatalos átértékelésében is. Fokozatosan beépült a külpolitikai érvkészletbe a nemzetiségek « híd » szerepe, és a « kettős kötődés » gondolata. Mindemellett a hetvenes-nyolcvanas években is sok volt a bizonytalanság és a félmegoldás a hivatalos magyar politikában. Hiányzott — és máig hiányzik — egy összefüggő stratégia és cselekvési program kidolgozása. Még a legutóbbi években is az intézkedések gyakran *ad hoc* jellegűek voltak. Nemegyszer gyanakvás vagy megbélyegzés fogadta azokat, akik tevékenyebb politikát sürgettek. Alkalmanként hatósági zaklatásnak voltak kitéve a rendszeresen Erdélybe járó fiatalok.

A magyar diplomácia határozottabb elképzelései a kisebbségi magyarok kérdésében az évtized végére kezdtek körvonalazódni. Ezt a változást — amelynek néhány jelét nemzetközi fórumokon is tapasztaljuk — főként három tényező váltotta ki. Az első: a határontúli magyarok jelentős többségét alkotó erdélyi magyarság helyzetének drámai mértékű romlása. Ez a megelőző időszak román megszorító politikájának kiteljesedése ugyan, de mégis minőségileg új jelenség, amely a romániai általános közállapotokkal és a menekült-kérdéssel összekötve új, nemzetközi dimenziót is kapott. A második: a szovjetunióbeli változások, amelyek a nemzetiségi kérdésben és a külpolitika terén is, nagyobb mozgáslehetőséget teremtettek Magyarország számára. A harmadik tényező, amelyről bővebben szeretnék itt szólni, a független szervezetek befolyást gyakorló csoportként, *pressure group*-ként való megjelenése a hazai politikában.

Az alapvető információktól elzárt magyar társadalmat nagyrészt felkészületlenül érte a határontúli kisebbségi problémák, köztük a menekült-kérdés hirtelen felbukkanása a mindennapokban és a közéletben. Az azonnali önálló cselekvéshez hiányoztak a szükséges ismeretek, szervezeti keretek és az anyagiak. A gazdasági válság ténye, a mindtöbb személyt érintő elszegényedés szükségtelenné teszi, hogy az anyagi gondokat indokoljuk. A menekültek magyarországi beilleszkedése nem lett volna könnyű a hatvanas évek viszonylagos fellendülése idején sem. Kifejezetten nehéz viszont ma, amikor a magyarországiak egy része — indokolatlanul vagy indokoltan — sokukban versenytársat lát az elhelyezkedés, a lakáshozjutás, vagy a szociális gondozás terén.

Ezt a helyzetet csak bonyolítja az ismeretek helyenként elképesztően szegényes vagy torz volta; a négy évtizedes kormányzati mulasztás természetes következménye. Sokan vannak akik az erdélyi menekülteket következetesen románnak nevezik, míg mások e terület tiszta magyar voltát bizonyítandó, háború előtti falvédő-szövegekből merítenek politikai érveket.

A felkészületlenség több nyilvánvaló ténye ellenére, mégis a társadalom különféle csoportjai és nem a hatalom intézményei fogalmazták meg először egyértelműen cselekvési szándékukat. Az 1987 végétől napjainkig megalakult valamennyi politikai tömörülés és független szervezet programjába vette a kisebbségvédelmet, mint a kárpát-medencei valóság egyik tartós és megkerülhetetlen problémáját. Ebből az időszakból a helyzet-felmérés és tájékoztatás olyan önálló akciói érdemelnek említést, mint a Magyar Demokrata Fórum 1988 márciusi két vitaülése a nemzetiségi kérdésről, főként a romániai magyarok helyzetéről. Ide sorolandó a Medvetánc című lap tanulmány-gyűjteménye a határontúli magyar kisebbségekről, mely összeállítás is — az írások többségében — a független csoportok látásmódját tükrözi. A magyar társadalom véleményének különösen sikeres kifejezője volt — létszámban, fegyelmezettségben, szellemiségben — az 1988 június 27-i budapesti tüntetés a romániai faluromboló tervek és kultúrapusztító gyakorlat ellen. Ebben a sorban említendő még három társadalmi szervezet létrejötte, amely az erdélyi, a szlovákiai és a kárpát-aljai magyar kultúra magyarországi támogatását tűzte ki céljául.

1988-ban a központi korlátozás és ellenőrzés lazult a tényleges « népi diplomácia », vagyis a társadalom önálló nemzetközi szereplőként való megjelenése terén is. Magyarországi független szervezetek nemzetközi sajtókonferenciákat tartottak, tájékoztató anyagokat terjesztettek, nemzet-

közi szervezeteknél, diplomáciai képviseleteknél lobbyztak, elsősorban a romániai kisebbségek ügyében. Ezeknek az akcióknak nagy része a Nyugaton élő magyarok támogatásával zajlott le, és itt az összefogás *ténye* legalább annyira fontos volt, mint az összefogás *tárgya.*

Az említett magyarországi fejleményekkel kapcsolatban néhány kérdés is felmerül. Vajon a hatalom hirtelen támadt toleranciája és figyelme a határontúli magyarok ügyében nem a növekvő belső gondok lélektani ellensúlyozását célozza-e? Vajon a spontán mozgások az igen érzékeny nemzeti kérdésben mindig kiegyensúlyozottak, káros mellékter-mékektől mentesek voltak-e?

Bibó István érdeme egy fontos összefüggés feltárása: A kisebbségeket elnyomó nacionalista politika áldozatát bűnbakként mutatja be, és ilyen módon igyekszik a közvélemény figyelmét elterelni arról, hogy a nyomor, az emberi és politikai jogok hiánya a társadalom egészét érinti. De a sorsával elégedetlen kisebbség az anyanemzet államában is hatalmi manipuláció eszközévé válhat. Magyarországon nincs olyan nacionalista kormányzati törekvés, amely Romániával bármilyen vonatkozásban összevethető lenne. Ugyanakkor a múlt év nyarán-őszén, a gyorsan szaporodó erdélyi tárgyú munkák között állami kiadók megjelentettek egy-két olyan művet, amelynek nemcsak a színvonala, hanem a szemlélete is meglehetősen kétes volt, ha a néptestvériség demokratikus alapértékéhez viszonyítunk. Az erdélyi tiltakozó tüntetésen is akadtak személyek, akik a szolidáris román menekülteket nemzeti zászlójukkal kiszorították volna a magyar hősi emlékmű közeléből, ha a független szervezetek néhány tekintélyes vezetője nem akadályozza meg őket ebben.

A társadalmi és politikai mobilizálódás tehát nem volt salakmentes e téren; nem is lehetett az. Mindenképpen hamis azonban a határontúli magyarok iránti fokozódó aggodalmat egyszerű nacionalizmusnak minősíteni, amely — úgymond — elvonja a figyelmet a hazai demokratizálási teendőkről.

Mint már említettük: annak okát, hogy számos kisebbség helyzete a Kárpátmedencében válságosra fordult, nem utolsósorban az adott rendszer szerkezetében és működési mechanizmusában találjuk meg. Olyan jelenségekben, mint a gazdasági önállóság hiánya, a csaknem minden életszférára kiterjedő túlközpontosítottság és függés rendszere, a területi és közösségi önkormányzat ellehetetlenülése stb.

Románia, rendszerelméleti szempontból, nem kivétel, hanem szélsőséges változat. Szélsőséges mind a diktatorikus, mind az államnacionalista jegyek tekintetében. Ez az ország

az állatorvosi tankönyvek beteg lovához hasonlóan összegyűjtve és túlzóan kiemelve tartalmazza egy kóros állapot valamennyi tünetét.

Nem megalapozatlan ezek után azt állítani, hogy a határontúli magyarok helyzetének gyors romlása Magyarországon erősítette az általános társadalomkritikát, mert sokakat juttatott el a rendszer egészére jellemző jegyek felismeréséhez az ország határain belül is.

Kisebbségi népcsoportok helyzete Magyarországon

Már említettük, hogy a magyarországi politikai vezetést az elmúlt negyven évben nem lehetett nacionalizmussal vádolni; az utóbbi egy-két esztendő kivételével összességében inkább a nemzeti önbecsülés, önérzet hiányában marasztalható el. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek sérelmeinek nagy része nem egy sovén politika következménye, hanem inkább a monolitikus hatalmi berendezkedés működésképtelenségének a jele.

Bármi is volt azonban a kiváltó ok, az eredmény mégis a nemzetiségi létfeltételek valamilyen fokú korlátozása lett, legyen szó az önszerveződés — az alulról felfelé építkezés — lehetetlenségéről, a saját erőforrások hiányáról; a nemzetiséglakta települések külső függéséről vagy a kritikában akadályozott nemzetiségi sajtóról. A magyarországi kisebbségpolitika sajátos paradoxona volt a legutóbbi két évtizedben, hogy a nemzetiségi demokratikus önállóság hiánya egyfajta állami paternalista támogatással párosult. Ez a kormányzati törekvés, amelynek korlátairól már szóltunk, eredményeket is hozott, főként a négy hagyományos nemzetiségi csoport: a németek, a szlovákok, délszlávok és románok művelődése számára.

Velük szemben a magyarországi cigányság és zsidóság etnikumként vagy nemzetiségként való elismerése csak a legutóbbi néhány évben válhatott tudományos és közéleti viták tárgyává. Megelőzően ez a kérdés tabu volt; a cigányságot kizárólag « hátrányos helyzetű csoportként », tehát szociális kategóriaként; a zsidókat pedig felekezetként, vallási közösségként határozták meg Magyarországon. A probléma összetettségét bizonyítja hogy ezt a definiciót a két közösség befolyásos személyiségei is támogatták és támogat*ják*. Ők történelmi tapasztalatokra hivatkozva, a diszkrimináció felújulásától tartva tiltakoznak a magyar nemzettől való bármilyen szempontú elhatárolás — elhatárolódás — ellen.

Ezzel a szemlélettel szemben, mindkét közösségben kikristályosodóban van egy másik álláspont is, amely vagy a magyar kultúrához *is* kötődő *kettős azonosságot*, vagy a

kizárólagos cigány, illetve zsidó identitást vallja. Főként azok a fiatal értelmiségiek határozzák így meg magukat, akik döntő szerepet játszottak olyan szervezetek létrejöttében, mint a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület vagy a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége. Ezek a szervezet-alakulások azt mutatják, hogy a definiciós vita nem öncélú, hanem politikai-kulturális igények, programok megfogalmazását előzi és alapozza meg.

A két közösség identitásának egyértelmű meghatározását nehezíti, hogy nemcsak egyéni vélemények ütköznek, hanem esetenként a képviseleti szervezetek kollektív állásfoglalásai is különböznek. A Magyar Izraeliták Országos Központja a zsidóság felekezetként való meghatározása mellett érvel, míg a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület a zsidóságot etnikai kisebbségnek, illetve nemzetiségnek tartja. A Cigányok Demokratikus Szövetsége a magyar-cigány kettős nemzeti identitást tekinti elfogadhatónak, míg a Cigány Kulturális Szövetség a cigány művelődési azonosságot hangsúlyozza.

A kérdésnek csupán egyik oldala, hogy hogyan tételezi magát az adott közösség, illetve annak véleményformáló értelmisége. A másik — legalább olyan fontos — probléma, miként tekint rájuk az őket körülvevő társadalmi környezet. Ez utóbbinak két fontos és egyidejű jellemzője napjainkban a fokozatos liberalizálódás, valamint a gazdasági és szociális gondok kiéleződése. Bármennyire is a demokratizálási folyamat elején tart Magyarország, ennek kettős hatása a hazai kisebbségi kérdésben máris érezhető. Egyrészt úgy, hogy e közösségeknek tágabb terük nyílt helyzetük kritikus értékelésére, érdekeik és értékeik egyértelműbb képviseletére. Másrészt a tabuk oldódása folytán lappangó előítéletes nézetek is könnyebben felszínre buktak. Ezek zömmel nem a hagyományos nemzeti kisebbségek ellen irányulnak, mely csoportok rétegződése, életmódja nem különbözik számottevően a többségi lakosságtól, hanem főként a cigányok ellen, mely közösség társadalmi integrálódása lényegében ma is megoldatlan.

A gazdasági válság a tapasztalatok szerint növelte azok számát, akik fogékonyak a cigány- és más kisebbségellenes nézetekre. Magyarországon romlott a közhangulat, és ennek részeként helyenként meghaladottnak hitt szenvedélyek, ellentétek törtek a felszínre az ún. cigány- és zsidókérdésben. (Hogy ettől a sajtónyilvánosság sem volt mentes, arra példa a Moldova György: *Bűn az élet* című könyve körül támadt polémia; vagy Püski Sándor és Cserépfalvi Imre vitájának számos szellemi utórezgése).

Nem lehet feladatunk annak vizsgálata, hogy milyen társadalomlélektani, kultúrtörténeti, szociális és egyéb moz-

gatórugói vannak ezeknek a feszültségeknek. Itt csak annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a jelenségnek nem csekély politikai tétje is van, amellyel a születő magyar demokráciának folyamatosan szembe kell néznie. Különösen a jelenlegi átmeneti állapotban, amely a megtapasztalt *diktatúra rendje* és az elképzelt *szabadság rendje* között húzódik.

Örvendetes tény, hogy az új független csoportok mindegyike elkötelezte magát a hazai nemzetiségek és etnikumok védelmében; Raoul Wallenberg Egyesület néven önálló társaság jött létre a diszkrimináció elleni harc megszervezésére; kutatók, kisebbségi értelmiségiek szorgalmazására készülőben van az új magyar nemzetiségi törvény. Mindez azonban kevésnek bizonyulhat, ha az intézményes és normatív előrelépést nem követi a politikai kultúra fejlődése e téren is, a társadalom egészében.

És itt ismét visszatérünk a nemzetiségi kérdés viszonylagos önállóságára. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a demokrácia klasszikus alapintézményei csupán előfeltételei a kisebbségek egyenjogúságának, de önmagukban nem biztosítják azt. A szólás szabadsága nem azonos az anyanyelven szólás szabadságával; az oktatáshoz való jog nem feltétlenül terjed ki a kisebbségi iskolák létrehozásának kötelezettségére; a lakóhely szabad megválasztásának lehetősége csak kiegészíti, de nem helyettesíti a szülőföldön maradás és a területi önkormányzat jogát. Belgium, Spanyolország és néhány más nyugat-európai ország nemzetiségi jogrendszerének fejlődése, és az amerikai *affirmative action* példája azt bizonyítja, hogy a kisebbségvédelemnek — hogy hatékony lehessen — túl kell lépnie a hagyományos liberális jogi szemléleten.

Másrészt szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a nemzetiségi kérdéshez számos ösztönös és érzelmi elem tapad, amelyet észérvekkel nem lehet megragadni. Rájuk a politikai környezet változása — így a rendszer néhány elemének demokratizálódása — csak lassan hat, és esetleg nem is mindig a kívánt irányban. (Példaként szolgálhatnak erre többek között az 1968-as csehszlovákiai események is. Ezek során néhány hónapon át egyidejűleg növekedett ott a magyar nemzetiség autonómiája és a magyarellenes sajtótámadások és egyéb kilengések száma).

* * *

Milyen végkövetkeztetés vonható le mindebből? Elsősorban az, amit Bibó István a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című tanulmánya befejező részében megállapít. E

téren — írja — « kilátástalan egyetlen 'megoldást', virázsszert, varázsszót keresnünk ». Valóban; a siker feltétele, hogy a folyamatos megoldás technikái és az erkölcsi-tudati változások valahogy tartós összhangba kerüljenek. Csak így biztosítható az, hogy végre kilépjünk — ismét Bibó István megfogalmazásával élve — « az embertelen viszonylatokból és magatartásformákból ».

GÁL SÁNDOR

KÖNYÖRGÉS

ismét szólítalak uram hitetlenül
hívlak mélységből kiáltok
feléd emelem orcámat két szememet
nézz uram énrám nézz a
hitetlenre aki megtagadott s ha
nem vagy nézzen a hiányod
nézze a verem mélyét amelybe
alázuhantunk amelybe alá-
vettettünk ahol nem szaporítod
e népet de hagyod elveszni
a beszélni tanulókat a
dadogókat a tétova nyelvüeket
hogy szégyenünkben orcánkat
porba temetjük sárba temetjük
sárral tömjük be szánk nyilását
fogunk közé követ ütünk hogy
nyögésünk ne lobbanjon fel
hozzád uram
és én most mégis
szóra nyitom cserepes ajkamat s
összefogom ötfelé hasadt testem
fájdalmát és feléd kiáltok jöjj
segíts meg hozd pajzsodat
s védj meg bennünket a csúfolók
ellenében mert megülték
a földet

mint a sáskák a kövér
mezőket megülik
és a
vizek is megzavarodtak
eliszaposodtak
és elapadtak a forrásaink
terméketlenné lettek a
csordák és az asszonyok méhében
nem nyitogatja virágait a jövő
uram ha nem vagy is szólítalak
mert a mi szívünk már nem
fordulhat más utak más
mezők felé mert más utak és
más mezők nincsenek is már
mielőttünk
sokféle népek
közé keveredtünk és nem
újultunk meg bennük ezer
esztendők során lassan fel-
morzsolódunk mint a homokkő
keményebb kövekhez ütődve
ezt lásd és vedd számba te
aki nem vagy s akihez mégis
szólok mert rajtad kívül
nincs akit hívjak
segíts
rajtunk te semmi te nincs te
hiány
add a kezünket a magunk
kezébe hogy egymás melegétől
fölserkenjünk hogy ne külön
lépjünk a tétovaság árnyai alatt
de egy irányba mozduljunk
föl
e medencemélyből arcunkat
minden népek arcával
egy magasságba emelni

ENDREFFY ZOLTÁN

A KÖRNYEZET VÁLSÁGA ÉS A GONDOLKODÁS VÁLSÁGA

A természeti környezet megóvásának politikai, valamint szellemi és erkölcsi feltételeiről szólva, az úgynevezett negatív externális hatások közgazdasági fogalmából célszerű kiindulni. Negatív externális hatások olyankor lépnek fel, ha valaki a termelő vagy fogyasztó tevékenységével káros hatásokat gyakorol másokra, anélkül, hogy ezekért kártérítést nyújtana. Ilyen externális hatás lép fel, ha egy ipari üzem szennyezni kezd egy folyót. Akik korábban fürdésre használták a folyót, azoknak vagy le kell mondaniuk erről az élvezetről, vagy vállalniuk kell, hogy ezentúl többet fognak utazni a folyónak egy olyan szakaszához, amely az üzem szennycsatornájának betorkollása fölött helyezkedik el. A negatív externális hatások tehát össztársadalmilag költségek, noha e tételek nem jelennek meg költségként az őket előidéző üzemek könyvelésében. A vállalkozó ugyanis nem fizet a folyó használatáért, mindaddig, amíg a természeti javak ingyenesek. Amíg a környezeti javaknak nincs áruk, azaz ingyenesek, szennyezésükért és pusztításukért pedig nem büntetik meg a károkozókat, addig számukra költségcsökkentő hatása van, ha egyszerűen rombolják a természeti környezetet. A környezetvédelem eredményessége tehát azon múlik, sikerül-e olyan feltételeket teremteni, amelyek között már nem ingyenesek a környezeti javak, hanem áruk van, amely kifejezi az elhasználásukból vagy szennyezésükből eredő társadalmi költségeket; illetve: sikerül-e olyan feltételeket teremteni, amelyek között már nem maradnak büntetlenül a környezetromboló tevékenységek. A környezet épségének biztosítása tehát elsősorban politikai feladat, amelyet egy-egy ország vonatkozásában az államnak kell ellátnia.

Globális környezetvédelem és nemzetközi jogrend

Ezzel el is érkeztünk az első óriási problémához, amelynek a megoldása jelenleg még csak nem is sejthető. Ahhoz a problémához, hogy a globális környezeti javakat — a világóceánokat, az atmoszférát, az ózonréteget stb. — jelenleg

bárki ingyen használhatja és szabadon rombolhatja, mert nem létezik globális világállam, amely kötelező előírásaival és szankcióival meg tudná fékezni a környezetrombolókat. Nemzeti szinten, az egyes országok határain belül már működik valamiféle környezetvédelmi törvényhozás és jogalkalmazás: vannak előírások arra vonatkozólag, hogy az egyes szennyezőanyagokból mennyit szabad kibocsátani, s a rendelkezések megszegőit megbüntetik. Globális szinten azonban semmi efféle nem létezik: ki-ki saját tetszése szerint, egyéni érdekeit követve annyi szén-dioxidot, klór és fluor tartalmú szénhidrogént, rádioaktivitást stb. bocsát a globális természeti környezetbe, amennyit csak akar. Aminek a várható következményeiről a szakemberek meglehetősen vészjósló képet festenek: a légkör szén-dioxid-koncentrációjának növekedése a Föld felmelegedéséhez és klimakatasztrófához fog vezetni, a klór és fluor tartalmú szénhidrogének elpusztítják a légkör ózonrétegét stb. G. Hardin a *Science* című folyóiratban írt cikkében már húsz évvel ezelőtt rámutatott arra, hogy ha a gazdálkodók kizárólag a saját egyéni érdekeiket szem előtt tartva használnak egy véges ökoszisztémát, akkor ez előbb-utóbb elpusztul.

> Hardin a közlegelő példáján fejtette ki tézisét. Kizárólag a saját, egyéni hasznára törekedve a legelő valamennyi használója így okoskodik: számomra előnyös, ha a nyájamat megnövelem egy további birkával, mert a haszon ebből a további birkából kizárólag az enyém; az a kár viszont, amely a legelő minőségének romlása következtében lép fel, megoszlik a legelő összes használója között, engem tehát a kárnak csak egy tört része érint. De mindenki így okoskodik, s ezért a végeredmény a túllegeltetés és az egész legelő pusztulása. S amíg nincs világállam, amely ellátná a globális környezeti javak védelmét, addig fennáll a veszély, hogy a Föld légköre, az óceánok és az egész bioszféra a közlegelő sorsára jut.

De milyen legyen az a világállam, amely hivatva lenne megvédeni a globális környezeti javakat? Nyilván senki sem vágyik közülünk valamiféle globális ökodiktaturára, amely Ceasescu Romániájához hasonlóan arra kárhoztatná alattvalóit, hogy a fogyasztás központilag elrendelt korlátozásának eredményeként megfelelő táplálkozás, fűtés és világítás nélkül tengődjenek. A jelenlegi világpolitikai helyzetben nem is valószínű egy globális ökodiktatura létrejötte.

Ennek ellenére felmerülhet a kérdés: nem lehetséges-e, hogy egy ilyen ökodiktaturára szükség van? Nem lehetséges-e, hogy a földi környezet megmentésének egyetlen eszköze egy olyan világállam, amely ökológiai megfontolásoktól vezettetve kötelezően előírja, hogy mennyit és hogyan sza-

bad felhasználni a természeti javakból; amely világméretekben egyfajta ökológiai tervgazdálkodást vezet be? Hiszen a szabad piacgazdaság működése mind az egyes kapitalista országokban, mind világméretekben óriási károkat tett a természeti környezetben.

A szocialista országok negyven éves tapasztalata alapján elég megbízható választ adhatunk arra a kérdésre, hogy vajon a demokratikus jogállamba ágyazott piacgazdaság vagy a diktatórikus módszerekkel irányított tervgazdaság működése kedvezőbb-e a természeti környezet szempontjából. Igaz, összehasonlító adatok nem állnak rendelkezésünkre arról, hogy a kapitalista vagy a szocialista országokban jobb-e a természeti környezet állapota. Ám statisztikai adatok nélkül, a puszta érzékszerveinkre támaszkodva is megállapíthatjuk, hogy a szocialista országok lakói sokkal szennyezettebb, egészségtelenebb és veszélyesebb környezetben élnek, mint a nyugati országok polgárai, s ez egyáltalán nem véletlen, hanem szükségszerű következménye a szocialista országok gazdasági és politikai berendezkedésének.

A nyugati, demokratikus országokban a független nyilvánosság csatornáin keresztül többé-kevésbé tisztán és torzítatlanul megfogalmazódhatnak az ökológiai problémák, a környezetrombolás károsultjainak pedig módjukban áll sérelmeikre orvoslást keresni az államnál mint független döntőbírónál, amely elvileg független a károkozóktól. A károsultak vagy veszélyeztetettek befolyásolhatják szervezett fellépésükkel a törvényhozást, követelhetik a független bírói apparátustól a környezetvédelmi törvények alkalmazását, s ezekkel az eszközökkel elérhetik, hogy az állam előbb-utóbb megfékezze a környezetromboló tevékenységeket.

Gyökeresen más a helyzet a szocialista országokban. Itt az államnak nem az a funkciója, hogy biztosítsa a tőle elvileg különböző civil társadalom rendjét, sőt, ezekben az országokban voltaképp nincs is független civil társadalom. Az állam — a pártállam — itt a társadalom egész életét és annak minden szektorát irányítja — a gazdaságot, a tudományt, az oktatást, a kultúrát stb —, s mintegy elnyeli a civil társadalmat. Mivel az állam a gazdasági élet egyetlen valódi szereplője (hiszen ő szabja meg, mit és hogyan termeljenek, s hogyan osszák szét, mire használják fel a megtermelt javakat), ezért a szocializmusban a legfőbb környezetromboló is maga az állam. Itt tehát az államnak arra a bűvészmutatványra kellene képesnek lennie, hogy a saját maga által okozott környezetrombolástól védje meg polgárait: azaz egy olyan perben kellene bírónak lennie, amelyben ő a vádlott és neki kellene betöltenie a vádló szerepét is. Más szóval: a szocialista országokban nincs olyan erő,

amely megvédhetné az állam környezetromboló tevékenységétől az államnak kiszolgáltatott társadalmat.

Az ökológiai világproblémák megoldását tehát nem egy globális ökodiktatura irányában, hanem egy demokratikus nemzetközi jogrend irányában kell keresni, amelynek olyan funkciót kellene betöltenie a világgazdaság vonatkozásában, mint amilyet a nemzeti jogállam tölt be a nemzetgazdaság vagy nemzeti piac vonatkozásában. Ahogy a helyi ökológiai problémák megoldásának legfontosabb feltétele egy működőképes, demokratikus jogállam megléte — minthogy ebben az állampolgárok valóban rá tudják kényszeríteni a gazdaságot megfelelő környezetvédelmi törvények (bírságok, adók, tilalmak stb.) segítségével a környezet kímélésére —, ugyanúgy a globális ökológiai problémák megoldásának is legfontosabb feltétele egy demokratikus, nemzetközi jogrend, amely az egész földi környezet védelmével kapcsolatban tölti be ugyanezt a funkciót.

Itt ismét egy rendkívül súlyos nehézséggel találjuk magunkat szemben. Egy demokratikus államban az történik, amit a többség helyesnek tart. De számíthatunk-e arra, hogy a többség — az egyes országokon belül és világméretekben egyaránt — azt fogja helyesnek tartani és arra fog törekedni, ami ökológiai szempontból, a globális természeti környezet megóvása szempontjából helyes és kívánatos? Hiszen az ökológiai válság eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy az emberek általában szűklátókörű módon saját önérdekeiket követik, nem törődnek cselekedeteik távolabbi következményeivel, ez a szűklátókörű, önző magatartás viszont a globális környezet pusztításához vezet. Az ökológiai ésszerűség például alighanem azt kívánná, hogy az iparilag fejlett országokban drasztikusan csökkenjen az autóközlekedés, mert az autók által kibocsátott füstgázok — köztük a a szén-dioxid, a szénhidrogének és a nitrogén-oxidok — veszedelmes mértékben hozzájárulnak az erdőpusztuláshoz és az egész Föld klimájának megváltozásához. A józan ész tehát azt kívánná, hogy a forgalom zöme helyeződjék át az utakról a sinekre, hogy személygépkocsik helyett inkább vonattal, villamossal vagy autóbusszal közlekedjünk. Ám ezt az átállást mindezidáig meghiúsította az, hogy az emberek többsége ragaszkodik ahhoz a nagyobb kényelemhez, gyorsasághoz, önállósághoz, amit a személygépkocsi nyújt.

Számos más példán is megmutathatjuk, hogy egyéni érdekeink követése, egyéni szükségleteink kielégítése hogyan vezet tömegméretekben súlyos ökológiai károkhoz. Freonokkal — azaz klór- és fluortartalmú szénhidrogénekkel — töltött palackokból illatosító szereket permetezünk magunkra, ami voltaképp kellemes dolog. De vajon arányban áll-e ez a kielégülés azzal az óriási

kárral, amit ezek a gázok az atmoszférában okoznak, ahol elpusztítják az ózonréteget? — Hogy több *beefsteak*-et fogyaszthassunk, világszerte 2,5 milliárd hektár trópusi őserdőt irtanak ki és alakítanak át évente marhalegelővé. A *beefsteak* természetesen nagyon fínom étel, de vajon nem fizetünk-e túl nagy árat érte, ha meggondoljuk, hogy az őserdőkkel együtt rengeteg növény- és állatfaj is kipusztul, ami pótolhatatlan genetikai veszteséget jelent? — Vagy megkérdezhetnénk, hogy érdemes-e a síelők, a szállodaipar és az idegenforgalom kedvéért teljesen tönkretenni az Alpokat, amely szakemberek előrejelzése szerint az erdőirtás és az erdőpusztulás következtében rövid időn belül lavináktól, kőgörgetegektől és árvizektől sújtott katasztrófaövezetté fog átalakulni.

E példák alapján tehát úgy látszik, hogy a globális ökológiai problémák megoldásához erkölcsi fordulatra, erkölcsi megújulásra van szükség. Pillanatnyilag ugyanis a modern társadalmak sok tekintetben az alkoholistákhoz és kábítószeresekhez hasonlítanak. Mert ahogy a kábítószeresek mindent feláldoznak kétes értekű élvezetekért és kielégülésekért — az önfeledtség, a mámor pillanataiért —, ugyanúgy a modern társadalmak is kétes értékű vagy éppen felesleges javak és kielégülések kedvéért áldoznak fel alapvető fontosságú javakat azzal, hogy jóvátehetetlen károkat okoznak a természeti környezetnek és ezzel saját maguknak.

Erkölcsi követelmények egy hedonista világban

De vajon miféle erkölcsi fordulatra van szükség? Mi az oka annak, hogy a modern társadalmak narkómániások módjára viselkednek? Nyilván nem mondhatjuk, hogy az e társadalmakat alkotó egyének többsége narkomániás, bár való igaz, hogy Keleten és Nyugaton egyaránt szépen növekszik a különféle kábítószerek rabjainak száma. Van azonban a normális többség ethoszában valami, ami véleményem szerint kísértetiesen hasonlít a narkósok ethoszára, ez pedig az önfegyelem, az önuralom, a lemondás kategórikus elutasítása, az önmegvalósításnak legfőbb értékké nyilvánítása, ahol az önmegvalósítás a minden kritika nélkül tudomásul vett szükségletek legteljesebb kielégítését jelenti. Nem kell különösebben élesszemű megfigyelőnek lennünk ahhoz, hogy észrevegyük: élvezetelvű, hedonista világban élünk; társadalmaink élvhajhász emberekből állnak, akiknek bálványa a jólét, a kényelem, a különféle élvezetek és szórakozások. Ez fejeződik ki napjaink világméretű szexuális forradalmában, amelynek lényege — némi egyszerűsítéssel — abban áll, hogy a szexualitás felszabadul minden erkölcsi irányítás alól és átalakul sporttá, élvezetszerző szabadidő-tevékenységgé. Ez fejeződik ki az engedékeny szülői magatartás, az

úgynevezett permisszív nevelés térhódításában, amelynek az a jellemzője, hogy a szülők egyáltalán nem fegyelmezik a gyermeket, semmit sem követelnek tőle, és nem késztetik erőfeszítésekre, ami a legjobb módszer arra, hogy a gyermekből hedonistát neveljenek. És világunk hedonista jellege nyilvánul meg az ifjúság, az ifjúkor bálványozásában is, aminek az a nyilvánvaló magyarázata, hogy az ember ifjúkorában alkalmas és képes leginkább az élvezetekre. Természetesen nem azt akarom mondani, hogy ami az életben kellemes, örömszerző és élvezetes, az feltétlenül és mindig rossz. De a modern ipari társadalmak mintha elfeledkeztek volna egy alapvető igazságról; arról, hogy a kellemes és az élvezetes nem mindig jó és helyes; hogy vannak erkölcsi kötelességek is a világon. Pedig az emberiség nagy erkölcsi tanítói — Mózestől és Szókratésztól kezdve Jézuson és Buddhán át egészen Immanuel Kantig — mind azt tanították, hogy a jónak és a rossznak a mércéje nem a kellemesség és élvezetesség, hanem hogy az erkölcsi jó — ha tetszik Isten akarata vagy a kategorikus imperativusz — olyan kötelezettséget ró ránk, amelyet lemondás és áldozatok árán is teljesítenünk kell.

Vajon hogyan tudott uralkodóvá válni az újkorban ez az antropológiailag nyilvánvalóan téves etikai álláspont? Hogyan tudta az újkori ember meggyőzni magát arról, hogy ami kellemes és élvezetes, az egyben jó és helyes is? És hogyan tudta száműzni gondolkodásából azt a nyilvánvaló igazságot, hogy erkölcsi élet, erkölcsi személyiség nem lehetséges önuralom, önfegyelem, lemondás és aszkézis nélkül?

Három nagy újkori eszmeáramlatra szeretnék rámutatni, amelyek a maguk módján mind azt tanították: lehet olyan társadalmat teremteni, amelyben megszűnik az ellentét a kellemes és a jó között, amelyben tehát nem lesz többé szükség önuralomra, lemondásra és aszkézisre.

Az első a tudományos és technikai haladás ideológiája, amelynek programját Bacon és Descartes hirdette meg az újkor hajnalán. E mozgalom prófétái azt igérték, hogy a tudomány és a technika haladása meghozza majd az emberiség számára a természet feletti uralmat, ez pedig kiküszöböli az emberek életéből a szenvedés legtöbb forrását: a szegénységet, a nélkülözést, a betegségeket, a lélekölő robotot, sőt, az emberek közti viszálykodást és ellentéteket is. Hiszen az emberek közti ellentétek oka legtöbbször a szűkös javakon való osztozkodás kényszere, ha viszont megszűnik az ínség és a nyomor, akkor meg fognak szűnni az ellentétek is. A tudományos és technikai haladás ideológiájának tehát kezdettől fogva volt némi vallásos színezete is. A bűnbeesés miatt Isten átokkal sújtotta ugyan az emberi-

séget — « átkozott lesz a föld miattad; fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat életed minden napján; tövist és bojtorjánt terem számodra » (Ter 3,7-18) —, de ez az átok a mesterségek és a tudományok haladása által orvosolható lesz, mondta Bacon. Sőt, egyes követői azt állították: ez a fejlődés valósággal le fogja hozni a földre a mennyet és olyan eldorádót teremt, amelyben nem lesz szükség erkölcsi erőfeszítésre.

A második nagy újkori eszmeáramlat, amelyet itt szemügyre kell vennünk, a liberalizmus. A maga módján ez is sokat ártott annak a józan antropológiai és etikai felfogásnak, amely szerint az önuralom, az önfegyelem és az erkölcsi erőfeszítés nélkülözhetetlen feltétele minden emberi egyén és emberi társadalom erkölcsi egészségének. A liberális társadalomfilozófia alaptétele ugyanis így hangzik: nem baj, ha az emberek irigyek, kapzsik, önzők, fösvények és haszonlesők, a szabadversenyes piac jóvoltából ezek az alantas indulatok csodálatos átváltozáson mennek keresztül, és végeredményben a köz javát szolgálják. Ahogy Mandeville klasszikus tömörséggel megfogalmazta: *private vices, public benefits* — az egyéni bűnök előnyösek a társadalom számára. De ami Mandeville-nél *A méhek meséjé*-ben még csak irónikus példázat a polgári társadalom erkölcséről, az Adam Smithnél a láthatatlan kéz metaforájában az egész társadalom- és gazdaságfilozófia alappillérévé lesz: miközben a gazdasági élet szereplői a szabad piacon valamennyien csak természetes önzésüket és kapzsiságukat követik, egy *láthatatlan kéz* — a piac logikája — úgy vezeti őket, hogy tudtukon és akaratukon kívül mégis mindnyájan a közjót szolgálják. Ez a tan végzetes hatást gyakorolt az újkor uralkodó ethoszára. Míg az ókor és a középkor mértékadó etikái — így a platonizmus, az arisztotelizmus, a sztoicizmus és a kereszténység — szinte kivétel nélkül mind aszketikus etikák voltak, amennyiben az erkölcsi tökéletesség elérése szempontjából nagy súlyt helyeztek az erkölcsi erőfeszítésre, az aszkézisre, addig a *láthatatlan kéz* doktrínája megfosztotta hitelétől az egész aszketikus hagyományt. Ami korábban bűnnek számított — fösvénység, kapzsiság, torkosság, irigység stb. —, az most szalonképes dologgá vált, mint a gazdasági fejlődés mozgatórugója. A józan antropológiai és etikai gondolkodás alapigazsága pedig — nevezetesen: hogy erkölcsi erőfeszítés, aszkézis nélkül nincs emberi kultúra — a történelem lomtárába került mint esetleges, elavult történelmi képződmény, egy testellenes, a túlvilágra tekintő életidegen kultúra terméke.

A harmadik nagy újkori eszmeáramlat, amely súlyos csapást mért a józan etikai felfogásra és ezáltal az újkori

társadalmak ethoszára, a marxizmus. Marx természetesen nem osztotta a liberális közgazdászoknak a kapitalista piaccal kapcsolatos illúzióit. Hasonló illúziói voltak viszont a kommunizmussal kapcsolatban. Azt képzelte: a kommunizmusban valóban egybe fog esni az egyéni érdek és a közérdek; ami az egyén számára kellemes és élvezetes lesz, az a társadalom számára is jó lesz, s ezért a kommunizmusban nem lesz szükség önuralomra, önfegyelemre, erkölcsi erőfeszítésre.

> A *Német ideológiá*ban így ír erről: « A kommunisták egyáltalán nem prédikálnak morált... nem állítják az emberek elé a morális követelményt: szeressétek egymást, ne legyetek egoisták stb. », hanem azt vallják, hogy « ha a jól felfogott érdek az elve minden morálnak, akkor az a feladat, hogy az ember magánérdeke egybeessék az emberi érdekkel ».

Ehhez a fiatalkori gondolatához Marx élete végéig ragaszkodott. Érett korában sem mondta soha, hogy az embereknek meg kell tisztulniuk irracionális szenvedélyeiktől — vagy ha tetszik: bűnös kívánságaiktól —, hanem azt gondolta: bármilyenek lesznek is az emberek kívánságai, azok a kommunizmusban teljesülni fognak. Mert az osztálynélküli társadalomban már semmi gátja sem lesz a termelőerők fejlődésének, ennélfogva a társadalmi gazdagság minden forrása teljes bőségben fog buzogni, s ekkor a társadalom majd zászlajára írhatja a nagyszerű jelszót: « Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint! ».

Aszketikus magatartásra van szükség

Az eddigiekben többször céloztam már az önuralom, az önfegyelem, az erkölcsi erőfeszítés és az aszkézis szükségességére. Most nagyon röviden megpróbálom kifejteni, mit értek ezeken. Az emberiség ősi tapasztalata — amit valamilyen módon minden filozófia és vallás kifejez —, hogy az emberben van valami meghasonlottság, valami belső ellentmondás, amellyel meg kell küzdenie. Amit az ember spontánul kíván, ami kellemes és élvezetes számára, az nem mindig jó és helyes; és megfordítva: ami jó és helyes, az nem mindig kellemes és élvezetes. Ezt az alapélményt fejezik ki a különféle dualista világnézetek.

Legyen szó akár a test és a lélek ellentétéről, miként a hinduizmusban vagy a régi görög filozófiában; vagy az anyag és a szellem ellentétéről, mint a gnosztikusoknál; vagy a jang és a jin ellentétéről, mint a kínai filozófiában; vagy a jó és a rossz ősprincipiumának küzdelméről, mint az ókori perzsa vallásban; vagy a gyönyörelv

és a realitáselv (*Lustprinzip* és *Realitätsprinzip*) ellentétéről, mint a freudi pszichológiában — a dualista világnézetek a maguk sajátos nyelvén mind az emberi lét belső ellentmondásosságát fejezik ki. Ezt a meghasonlottságot a keresztény hagyomány az eredendő vagy áteredő bűn következményének tartja: az eredendő bűn következtében értelmünk elhomályosult, akaratunk rosszra hajló lett, és csak nehézségek, belső küzdelmek árán tudjuk tenni a jót.

Nem foglalkozhatunk itt azzal a kérdéssel, hogy e világnézetek közül filozófiai, metafizikai értelemben melyik igaz. Csak egy nagyon egyszerű, de alapvető igazságot szögezünk le mint a különböző népek és kultúrák közös felismerését. Ez az igazság így hangzik: hogy erkölcsileg mi jó és helyes, azt nem mi döntjük el önkényesen, azon az alapon, hogy mi kellemes és élvezetes számunkra; ellenkezőleg: az erkölcsi értékek és normák objektívek, azaz akkor is engedelmeskednünk kell nekik, ha ez lemondást, áldozatot követel tőlünk. Az aszkézis pedig nem önsanyargatás, hanem — a görög szó eredeti jelentésének megfelelően — gyakorlás, az önfegyelemnek, az önuralomnak, az áldozatkészségnek a gyakorlása, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy felszabaduljunk irracionális, önző szenvedélyeink uralma alól, és szabaddá váljunk arra, hogy a jót cselekedjük.

Hogy erkölcsi nagyság, valódi emberi élet nem képzelhető el a lemondás gyakorlása vagyis aszkézis nélkül, az évezredeken át magától értődő volt az emberiség számára. Az úgynevezett « primitív » népek beavatási szertartásai során az ifjúnak ma is azt kell bizonyítania, hogy képes uralkodni spontán szükségletein és reakcióin, s csak a próbát kiállva lehet teljes jogú tagja a törzsnek. A vallásos hindu számára az igazi emberi léthez vezető út a testi szükségletek és hajlamok legyőzése, elsősorban a bőjt gyakorlata által. Mahatma Gandhi — aki egész életén át gyakorolta a böjtöt — azon a véleményen volt, hogy az emberi erkölcsiség legmagasabb foka, a *satyagraha* — az igazsághoz és igazságossághoz való feltétlen, de erőszakmentes ragaszkodás — egyáltalán nem érhető el az önfegyelem belső és külső gyakorlatai nélkül. A régi rómaiak azt tartották: városok legyőzőjénél erősebb az, aki önmagát győzi le — *fortior est qui se, quam qui fortissima moenia vincit.* A názáreti Jézus pedig tanítványai legfontosabb feladataként jelölte meg az önmegtagadást: « Ha valaki követni akar, tagadja meg magát, vegye föl keresztjét és kövessen ».

Mit mondhatunk mindezek alapján a technikai civilizáció problémáiról? Abból az észrevételből indultunk ki, hogy a modern társadalmak a kábítószeresekhez hasonlóan kétes értékű vagy épp felesleges javak és kielégülések kedvéért

áldoznak fel létfontosságú javakat. És miként a szenvedélybetegek csak akkor gyógyulhatnak meg, ha vissza tudják szerezni az uralmat önmaguk felett, a modern ipari társadalmaknak és a bennük élő embereknek is meg kell tanulniuk az önuralmat, az önfegyelmet és az aszkézist. Azaz: képesnek kell lenniük arra, hogy lemondjanak olyan dolgokról, amelyek technikailag és gazdaságilag lehetségesek, mondjuk, egy atomerőműről, egy vizlépcsőről vagy hetente néhány adag *beefsteak*-ről. Vagyis meg kell barátkozniuk a technikai és gazdasági önkorlátozással, a termelői és fogyasztói aszkézissel. Ennek számos jótékony következménye lenne. Először is a technikai és gazdasági önkorlátozás — ami természetesen nem elsősorban a szegény, hanem a gazdag országok és rétegek erkölcsi feladata — csökkentené a környezetszennyezést, és természetrombolást. Ezenkívül jótékony hatást fejtene ki azokra az egyénekre is, akik az önfegyelmet, az aszkézist gyakorolják. Az ipari társadalmak egyik fő problémája ugyanis az, hogy a bennük élő emberek nem látják világosan az őket fenyegető veszélyeket, és vagy egyáltalán nem keresik vagy rossz helyen keresik a bajok megoldásait. Ami érthető is, hiszen akik szenvedélyeik és indulataik uralma alatt állnak, azok nem tudnak világosan gondolkodni, márpedig a modern társadalmak többnyire ilyen emberekből állnak. Nos, az önuralom, az aszkézis elősegítené a világos gondolkodást, mert az erkölcsi öntisztulás egyik gyümölcse épp a világos, elfogulatlan gondolkodás.

És attól sem kellene tartanunk, hogy a tudatos önfegyelem és aszkézis boldogtalanná tenné azokat, akik vállalkoznak rá. Hiszen nem az élvezetek mértéktelen hajszolása, nem az ösztönös indulatok gátlástalan kiélése vezet az ember felszabadulásához, hanem az élet javainak okos felhasználása, a *mértékletesség*. A mértékletesség — *temperantia* — a klasszikus etikában a négy sarkalatos erény egyike volt (a bölcsesség, az igazságosság és a lelkierő mellett), amely azonban nem velünk született adottság, hanem csak állandó gyakorlással sajátítható el. A fogyasztói javak széles választéka kétségkívül esélyt ad az emberi önmegvalósításra, de semmiképpen sem öncél vagy abszolut, végső érték. A fogyasztói javak emberileg csak akkor válnak értékké, ha mértékkel, azaz bizonyos distanciával, szabadon és méltó célok érdekében használjuk őket.

Vajon van-e esély arra, hogy az ipari társadalmak felismerjék uralkodó ethoszuk egyoldalúságát és helyesbítsék azt? Van-e esély arra, hogy az aszkézis gondolata tömegeket mozgósítson? Mi tagadás, már a kérdés is utópisztikusan cseng. Vagy talán mégsem egészen? Hiszen világszerte van-

nak már olyan csoportok, kisebb mozgalmak, melyeknek tagjai életük egyszerűsítésére és fogyasztásuk korlátozására törekszenek, mégpedig rendszerint két oknál fogva. Egyrészt ezzel kívánnak hozzájárulni a környezet védelméhez, másrészt így akarják elősegíteni a javak igazságosabb elosztását a szegény és a gazdag országok, Észak és Dél között. Mindkét motivum dicséretes és tiszteletre méltó. De e mozgalmak még hódítóbbá és vonzóbbá válhatnának, ha tagjaik és a kívülállók is belátnák, hogy nemcsak e praktikus megfontolások miatt van szükség aszkézisre, hanem azért is, mert emberi méltóság és szabadság, erkölcsi egzisztencia nem lehetséges aszkézis, a lemondás önként vállalt gyakorlása nélkül.

Keresztények felelőssége

Különleges felelősségük van ezzel kapcsolatban épp a kereszténveknek. Hiszen a kereszténységnek sajátos tanítása van az aszkézisről; sőt, a kereszténység csodálatos aszkétikus hagyománnyal büszkélkedhet. Ám e hagyomány olyan kincs, amely jelenleg ott porosodik valahol az egyház épületében, félretéve és elfelejtve, s jóformán semmilyen hatást nem gyakorol a világra. Nem lehetséges-e, hogy nekünk, mai kereszténveknek épp az az egyik legfontosabb feladatunk, hogy ismét felfedezzük és életünkbe beépítsük ezt a hagyományt? Nem lehetséges-e, hogy esetleg épp ezzel járulunk hozzá leginkább az ökológiai válság megoldásához, ahhoz az erkölcsi fordulathoz, amelyre ma elengedhetetlenül szükség van?

De mi az aszkézis, most már a szó keresztény értelmében? Tudatos törekvés arra, hogy tervszerű igyekezettel, módszeres gyakorlással egyre nagyobb teret engedjünk életünkben az isteni kegyelemnek, az isteni életnek; hogy a lelki életben előrehaladva, a hitben, a reményben és a szeretetben erősödve egyre inkább Istenért és Istenben éljünk. Vagyis az aszkézis azt jelenti, hogy önmagunkról megfeledkezve Istent szeretjük, neki engedelmeskedünk és neki szolgálunk. Aminek az a másik oldala, hogy meghalunk a világnak, a világ javai viszonylagossá, másodlagossá válnak számunkra, mert az igazi beteljesülést az Istennel való közvetlen kapcsolattól várjuk, amit hitünk szerint halálunk után, az örökkévalóságban nyerünk el teljes mértékben. Aszkézisre tehát azért van szükség, hogy betöltsük rendeltetésünket, mert — miképp a katekizmusból megtanulhattuk — az ember arra van teremtve, hogy Istent, a mi Urunkat dicsérje, tisztelje és szolgáljon neki, és ezáltal lelkét üdvözítse.

Rendeltésünk betöltése azonban egyáltalán nem könnyű feladat, az Istenhez vezető út valóban keskeny út, ahogy az evangélium józan realizmussal tanítja. Mert az ember, bár Istenből él, mégis csak nagy fáradsággal képes kapcsolatba kerülni Vele, sőt, ellenkezést érez magában, vagy akár minden kifogást megragad, hogy kikerülje Őt.

Ez az ellenkezés a rendeltetésünkkel szemben, ez a szembeszegülés Istennel megmutatkozik a világ dolgaihoz való viszonyunk terén is. « Magadnak teremtettél minket, Urunk, és nyugtalan a szívünk, amíg meg nem nyugszik benned » — mondja Szent Ágoston. Azaz: mivel az ember az Istennel való kapcsolatra teremtetett, az abszolút valóságra, az abszolut igazságra, jóságra és szentségre van ráirányítva vagy rárendelve, ezért semmiféle evilági létező nem lehet számára abszolút érték, amely teljesen kielégíthetné, amelynél végleg megállhatna és megpihenhetne. Az ember tehát transzcendálja az evilági, véges, egyedi létezőket, távolságot tart velük szemben, fölébük emelkedik, függetlenné válik tőlük. Ez a Szent Ignác-i indifferentia.

> « Szükséges tehát, hogy közömbössé tegyük magunkat minden teremtménnyel szemben... ugyannyira, hogy a magunk részéről ne akarjuk inkább az egészséget, mint a betegséget, a gazdagságot, mint a szegénységet, a tiszteletet, mint a gyalázatot, a hosszú életet, mint a rövidet, és következetesen így minden másban; egyedül azt kívánva és választva, ami jobban elvezet bennünket a célba, amire teremtve vagyunk. »

Ám az élet hétköznapi valóságában egyáltalán nem könnyű megvalósítani a véges, egyedi létezők iránti közömbösséget és az Isten végtelenségére való nyitottságot, ráirányultságot. Lépten-nyomon rabjává válunk valami végesnek; bálványunkká tesszük az egyedi, konkrét valóságokat, amelyeket meg tudunk ragadni. Nem hagyjuk magunkat elkergetni — azaz Isten által továbbvezetni — arról a helyről, ahol megtelepedtünk; nyárspolgárivá válunk, életünk nevetséges banalitásait fontos, nagyjelentőségű dolgoknak érezzük. Nem hagyjuk, hogy bármit is elvegyenek tőlünk, képtelenek vagyunk bármit feláldozni; nem vagyunk hajlandók arra, hogy a kicsit vagy kisszerűt valóban kicsinek és kisszerűnek, a mulandót valóban mulandónak tekintsük. A véges valóságok iránti közömbösség és az Istenre való nyitottság tehát valami titokzatos ellenállásba ütközik bennünk, ha pedig le akarjuk küzdeni ezt az ellenállást, akkor fájdalmat érzünk: mintha a halálunk lenne annak a véges valóságnak az elvesztése, amelyről le kell mondanunk. Ezzel elérkeztünk a bűn titkához: bár Isten a legfőbb jó, és a vele való közvet-

len kapcsolat elnyerése az igazi rendeltetésünk, mi szembeszegülünk ezzel, és bűnös egoizmussal magunkba zárkózunk. Ennek az egoizmusnak a leküzdése fájdalmas dolog: olyasmi, mintha még életünkben folyton meg kellene halnunk. A véges valóságok iránti közömbösség és az Istenre való nyitottság kialakítása azért nehéz és fájdalmas, mert ez ellen mindig tiltakozik bennünk valami, amit nélkülözhetetlennek, legigazibb lényegünkhöz tartozónak vélünk. Újból és újból az a benyomásunk, hogy csak ennek vagy annak a véges valóságnak a birtoklásával lehetünk boldogok, csak általuk valósíthatjuk meg magunkat. Mindig azonosulunk valami meghatározott, véges valósággal, amit nem akarunk transzcendálni, azaz feladni vagy lemondani róla. Természetesen egyénenként nagyon különbözőek lehetnek azok a javak, amelyekhez makacsul ragaszkodunk. De legyen szó kényelemről, biztonságról, élvezetekről, szakmai érvényesülésről, sikerről, hírnévről, rangról vagy bármi efféléről, egy bizonyos: mindig ki vagyunk téve annak a kísértésnek, hogy ilyen és ehhez hasonló véges valóságok bálvánnyá válnak számunkra.

Amit az imént elmondtam az ember veszélyeztetettségéről, az tulajdonképpen magának az emberi létállapotnak, a *condition humaine*-nek velejárója, s ezért minden történelmi korban egy formán érvényes az emberre. A mi korunk embere azonban még fokozottabb mértékben ki van téve mindazoknak a kísértéseknek, amelyekről beszéltem, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy a szekularizáció következtében mind Keleten, mind Nyugaton az ateista, materialista kultúra vált uralkodóvá. E kultúra értékrendje, világ- és emberfelfogása pedig — materializmusa miatt — megnehezíti a benne élő egyének számára, hogy igazi rendeltetésüket felismerjék, és annak megfelelően éljenek. Mindez vonatkozik ránk, mai keresztényekre is, hiszen illuzió lenne azt képzelni, hogy könnyedén ki tudjuk vonni magunkat korunk hatása alól.

Ezzel kapcsolatban szeretnék rámutatni néhány jelenségre, amelyek kereszténységünk, egyházi életünk gyengeségét, vérszegénységét jelzik. Egyházszociológusok vizsgálatai szerint mind Nyugat-, mind Kelet- és Közép-Európában továbbtart az elkeresztényetlenedés folyamata, egyre nagyobb nehézségekbe ütközik a keresztény hit továbbadása az új nemzedékeknek. Visszaesést mutat a vallásgyakorlás, csökken az istentiszteletek látogatottsága és a szentségekhez járulók száma. Ugyancsak csökken az új nemzedékeken belül az egyházakhoz tartozók számaránya, az egyháztagok körében pedig növekszik a vallási tudatlanság, a hittani és erkölcstani kérdésekben való tájékozatlanság. A vallástól

való elszakadás több lépésben következik be. Miután a hit elveszti központi helyét az életben, bizonyos szokások — keresztelő, elsőáldozás, egyházi esküvő és temetés — még elég sokáig megmaradnak, de aztán előbb-utóbb ezeket az immár üressé vált formaságokat is levetik. Az egyházon belül maradók vallási élete pedig egyre provinciálisabbá válik. Egyre kevésbé világos, hogy mi köze van a vallásosságnak személyes életünk nagy egzisztenciális kérdéseihez és korunk nagy társadalmi problémáihoz. A vallásosság, az egyházhoz tartozás egyfajta hobbyvá, szabadidő-tevékenységgé válik, aminek jóformán egyáltalán nincsenek következményei az élet egyéb területein. A jelek szerint sikeresen és maradéktalanul megvalósult a felvilágosodás programja, hogy a vallásnak magánüggyé kell válnia. Hogy a vallási értékek mennyit vesztettek vonzóerejükből, s mennyire elfoglalták helyüket a szekularizált, fogyasztói kultúra értékei, a siker, az életöröm, az élvezetek és az önmegvalósítás, azt mindezek mellett mutatja még a papi és szerzetesi hivatások számának megfogyatkozása is, ami szinte az egész első és második világra jellemző. Itt és most akarunk mindent élvezni, mit sem törődve azzal, mi lesz később, esetleg a másvilágon.

Az imént arról beszéltem, hogy az ökológiai válság megoldásához erkölcsi fordulatra van szükség. Ehhez hozzátartozik, hogy nekünk, kereszténveknek is felül kell vizsgálnunk az életünket. Meg kell kérdeznünk magunktól, nem kerültünk-e öntudatlanul a szekularizálódott világ hatása alá, nem vettük-e át e világ értékrendjét, és nem tartjuk-e Isten szereteténél és az Ő szolgálatánál fontosabbnak a sikert, az érvényesülést, saját biztonságunkat, jólétünket, kényelmünket és élvezeteinket. És meg kell kérdeznünk magunktól, készek vagyunk-e azokra az áldozatokra, amelyek nélkül az ökológiai válság — úgy látszik — nem oldható meg.

Miféle áldozatokról van itt szó? Ilyen áldozat, először is, személyes vagy családi fogyasztásunk korlátozása, életünk egyszerűbbé tétele, s ez korántsem könnyű feladat. Másodszor, áldozattal jár már az is, ha egyszerűen figyelmet szentelünk ennek a kérdéskörnek, szembenézünk a nehézségekkel, és részt veszünk politikai erőfeszítésekben, amelyek ökológiai problémák megoldására irányulnak. A politikai tevékenység fárasztó és időrabló dolog, s ma, amikor az idő oly drága kincs, egyáltalán nem könnyű időt szentelni bizonytalan kimenetelű politikai próbálkozásokra. S végül, vállalnunk kell, hogy eközben konfliktusokba keveredünk, összeütközésbe kerülünk különféle érdekcsoportokkal, ami akár egzisztenciális veszélyekkel is járhat. Gondoljunk csak arra, hogy Dél-Amerikában halálbrigádok sok esetben egyszerűen megölik az őserdők kiirtása ellen tiltakozókat.

De ha valóban hisszük, hogy Isten több, mint a világ, és hogy valóban a Vele való kapcsolatra vagyunk teremtve, akkor képesek lehetünk ezekre az áldozatokra, annak az evangéliumi tanításnak az erejében, hogy aki meg akarja menteni életét, elveszti, aki pedig elveszti Jézusért és az evangéliumért, az megmenti életét.

SIMONYI IMRE

BARTÓK

zenéket hallasz
muzsikát

ember zokog
farkas üvölt
vihar bőg

vagy mégiscsak az ég
szakadt volna le
vagy csupán
egy pentatonra hajlamos
hörgéssel — ahogy « rendje van » —
megszakadt az a harmados
vagy utoljára még
így konganak a hangok
ha meghúzzák a legutolsó harangot
mivel
most temetkezik az emberiség

vagy talán
mégis muzsikát hallanál
zenéket

azt dünnyögi az óvatos fagott
hogy jól vigyázz
mert még akár ma éjjel
rádverhetik az ablakot
s egy sötét jövendő hajnalát
rikoltja a vadászkürt
— a kakastoll meg közbekukorékol —

akit illet hogy mindenkinek jelentsék:
rácsozzák már e kis hazát
hol főfoglalkozási ág
lesz immár a börtönviseltség
s hogy valahol egy ártatlan rázza rácsát
hirdetik a jajongó brácsák
s a pribék ahogy körme alá szúr
velődig szisszen a húr
s a dob azt pergi s a duda azért nyög
hogy az udvaron felállt már a négyszög

vagy mégiscsak
a vihar
egy ordas
egy ember hörögne
— egy viharvert-hajszolt-ordas-ember —
vagy egy Isten
egy elhagyatott Isten könyörögne
irgalomért elvadult híveihez

vagy mégis muzsikát hallanál

mintha egy fonák medvetánc
ütemére
megcsörrenne a lánc
tulsó végén maga a nép —

valamint a halottasházból
a sírkert felé száll a gyászdal:
e hontalanná vált hazából
egy férfi lépdel teljes gyászban
— elmenőben még visszanéz
s hazányi sírra lát —
hol nemzet süllyed el
— vagy csak egy nemzedék? —

s végül
feleletül meg reményül
dallam kél a vonókon — széles:
hogy az élet
gyötrelmes és gyönyörűséges
és hogy talán
— míg élünk a halálon innen —
mégsem lehet elveszve minden:
dúdol a hit
egy árva fuvolán

FARKAS BEÁTA

PIACGAZDASÁG — ÁBRÁND ÉS VALÓSÁG

Manapság meglehetősen kevés szó esik a gazdasági reformról. Az ország közélet iránt érdeklődő polgárait a politikai változások tartják lázban. Az elmúlt két évtizedben meg már úgyis unalomig hallottak újabb és újabb gazdasági reformelképzelésekről, amelyekből a saját bőrükön leginkább csak azt érezték, hogy az árak emelkednek, az élet egyre nehezebbé válik. Ha azonban meg akarjuk érteni a mai magyarországi helyzetet és reálisan akarjuk megítélni a jövő lehetőségeit, be kell pillantanunk a gazdaság működésébe. A jelenlegi állapotok megértése pedig csak a történelmi előzmények ismeretében lehetséges.

A tervutasításos rendszer lényege

A szocialista országok azzal a reménnyel kezdték rendszerüket kiépíteni, hogy a nyugati piacgazdaságok olyan hátulütőit ki tudják küszöbölni, mint pl. a ciklikus gazdasági növekedés, a munkanélküliség, a pénz uralma, a nagy vagyoni egyenlőtlenségek, stb. Az új világ ideálképe úgy alakult ki, hogy a piacgazdaság működési elveinek logikai ellentettjeit formálták elméleti rendszerré. Az a társadalmi környezet, ahol a szocialista fordulat megtörtént (vagyis a nyugati világgal szemben görcsösen utolérési vágyakat dédelgető, elmaradott országok), kedvezett az új út kipróbálásának.

A ténylegesen kialakuló gazdasági rendszer nemigen emlékeztetett ideálképére. A népgazdasági tervet az Országos Tervhivatal dolgozta ki, vezető politikai testületek fogadták el. A tervmutatókat túlnyomórészt nem pénzben, hanem természetes mértékegységekben adták meg, amiket azután lebontottak egyre alacsonyabb szintekre egészen az üzemegységekig. A vállalatok számára még a szállító partnereket is kijelölték. A tervteljesítés kötelezettsége az ötvenes években büntetőjogi védelem alatt állt. Természetesen a tervezéshez szükség volt a vállalatok információira, javaslataira. Ez biztosított taktikázási lehetőséget a vállalatnak, hiszen tényleges kapacitásai egy részét eltitkolhatta, ezáltal a tervet

túlteljesíthette, sőt a jövőre is maradt teljesítménytartaléka. Kialakult a « tervalku » intézménye, a tudatos tervezés álom maradt.

Ez a gazdasági rendszer nagyarányú mennyiségi növekedésre volt képes. Az erőforrásokat olyan drasztikusan tudta átcsoportosítani, ami egy szerves piaci fejlődésben nem történt volna meg. A kommunista államhatalom számára ez nagy vonzerőt jelentett. Olyan gazdasági rendszerre volt szüksége, amellyel a modernizáció, az iparosítás terén a « nagy ugrás » végrehajtható. Ez az iparosítás — noha az ötvenes években ezt a nyilvánosság előtt titkolták — mindenekelőtt egy hadigazdaság kiépítését jelentette. A gazdaság autonómiáját felszámolták, a gazdaságot betagolták a pártállam igazgatási rendjébe.

A tervutasításos rendszer ugyanakkor rendkívül alacsony hatékonysággal, pazarlóan működött. A vállalatok a mennyiségi hajszában voltak érdekeltek, a termelés minőségi jellemzőit a tervmutatókkal képtelenség megragadni. A technikai fejlesztést a rendszer nem tudta kikényszeríteni, jutalmazni. Az áruválaszték rendkívül leszűkült. Ha a feltételrendszerben valami változás történt, az egyszer kiadott tervutasításokat többlépcsős engedélyezési eljárással lehetett megváltoztatni. Ez magyarázza többek között a tervutasításos gazdaság képtelen merevségét. A bonyolult hierarchikus döntési rendszerben általánossá vált, hogy döntéshozó felelőssége elsikkadt, sőt sokszor azt sem lehet kideríteni, hogy a döntést tulajdonképpen ki hozta.

A piaci verseny kikapcsolásának következménye az lett, hogy az eladók monopolhelyzete jött létre. A vállalatoknak nem a vevőkre, hanem az állami és pártszervekre kellett figyelniük, hiszen csak az utóbbiaktól függtek. A vásárlók a megfelelő árukínálat hiányában általában a « kényszertakarékosság » és a « kényszerhelyettesítés » között választhattak.

A vállalat számára a pénzügyi lehetőségei nem szigorú adottságok, ha túllépte azokat, biztosan számíthatott az állam támogatására. A Kornai János nyomán elterjedt terminológiával élve, a vállalatok számára az erőforrások jelentettek effektív korlátot, a költségvetési korlát puha volt. A klasszikus tervutasításos gazdaságban mind a gazdaságvezetés szándéka, mind a saját jól felfogott érdeke növekedésre ösztönözte a vállalatvezetőket. Kemény költségvetési korlát híján szinte kielégíthetetlen beruházási éhség jellemezte a vállalatokat, hiszen a tervet legegyszerűbb újabb erőforrások bevonásával teljesíteni. Ezzel állandósult a hiány a gazdaságban, a vállalatok mind a késztermékeket, mind

a beruházási javak számára az erőforrásokat elszívták a háztartások elől, amelyeknek viszont kemény volt a költségvetési korlátjuk. A gazdasági szereplők azt is hamar megtanulták, hogy amit kapni lehet, abból azonnal tartalékolni kell. Ez viszont öngerjesztő folyamatot tartott fenn a hiány újratermelésére. Az eladók monopolhelyzete katasztrofális következményekkel járt az áruk minőségére nézve. A hiány óhatatlanul a mindennapi élet részévé tette a borravalót, a csúszópénzeket, a korrupciót.

A horizontális, piaci kapcsolatokat sohasem sikerült teljesen kiiktatni a rendszerből. A fogyasztási cikkek és a munkaerő elosztását természetüknél fogva nehéz bevonni a tervezés rendszerébe. Az ötvenes évek elején Magyarországon az állami szektorban elég tisztán érvényesült a tervutasításos gazdaságirányítás.

Néhány ígéretes esztendő

Magyarországon már 1953-ban megkezdődött egy közgazdasági reformhullám, amely piaci elemeket akart beépíteni a tervgazdaságba. Még 1957-ben is működött — kormányzati megbízatás alapján — egy Közgazdasági Bizottság, amelynek tagja volt a kisgazda párti Varga István is. A KGST és kínai segítséggel véghezvitt konszolidáció megszüntette a reformkényszert és a kötelező mezőgazdasági beszolgáltatások eltörlésén kívül csak apróbb változtatások történtek.

A hatvanas évek közepére azonban Magyarországon éppúgy, mint a többi európai KGST-országban a többlet-erőforrás bevonására alapuló ún. extenzív gazdasági növekedés forrásai « eldugultak ». Az infrastruktúra elhanyagolása, a világgazdaságtól elzárt ipari tömegtermelés, a foglalkoztatottak körének bővítése már nem tudott a növekedés belső hajtóereje lenni, s a KGST-kapcsolatok bővülése is leállt. Ez az egész térségben kikényszerítette a reformgondolkodás megindulását.

Az elképzelésekből csak Magyarországon lett párthatározat 1966-ban, 1968-ban bevezették a gazdaságirányítás új rendszerét, az « új gazdasági mechanizmust ». A reform koncepciója az volt, hogy a terv és a piac szerves összekapcsolódását kell megteremteni. Ennek útját a kötelező tervutasítások megszüntetésében, a piaci elemek aktivizálásában, a vállalati önállóság növelésében látták. A vállalatok számára a « játékszabályokat » a normatív pénzügyi szabályozók közvetítenék. A reform utólagos interpretációjában megoszlik a közgazdászok véleménye: a terv és az *önszabályozó*

piac összekapcsolására törekedett-e avagy csak a direkt, tervutasításos irányítást akarta indirekt, pénzügyi szabályozókkal történő irányítással felváltani.

Annyi azonban bizonyos, hogy a hivatalosan elfogadott reformkoncepció mind erőteljes politikai kompromisszum, mind elméleti tisztázatlanságok nyomait viselte magán. A reform érintetlenül hagyta a gazdaságirányítás intézményrendszerét, és egy későbbi fázisban kívánta átalakítani azt. Nem volt világos az ágazati irányítás szerepköre. A reform elvei között nem szerepelt a tőkepiac kiépítése. A vállalati önállóság mértékére, a fejlesztési források allokációjára vonatkozó elképzelések nem voltak egyértelműek. A ténylegesen megvalósuló intézkedésekbe ún. fékeket építettek, amiknek az volt a szerepük, hogy az átállással járó megrázkódtatásokat csökkentsék, és amiket idővel ki kellett volna iktatni (pl. a vállalatoknak nyújtott állami támogatásokat, az esetleges munkanélküliség ellen ható átlagbérszabályozást, stb.-t).

A reform minden korlátozottsága ellenére kedvező változásokat hozott. A gazdasági növekedés korábbi ütemét úgy sikerült fenntartani, hogy az infrastruktúrára is jutott pénz, az áruválaszték bővült, a külső egyensúlyi helyzet sem adott okot nyugtalanságra, a fogyasztói piac sokkal kiegyensúlyozottabb lett. Növekedett a vállalkozószellem, elsősorban a kis- és középvállalatoknál, elismerést nyert a gazdaságosság szempontja. A pénz aktívabb szabályozó szerephez jutott, az ágazati ellenőrzés helyett a pénzügyi kapott nagyobb hangsúlyt.

1968-70 között továbbfolytak a reformmunkálatok, a « második lépcső » előkészítése. Kiterjedt volna pl. a monopolszervezetek szétbontására, a tőke- és munkaerőáramlás szabadságának növelésére, stb.

A fejlődés megtörik

A « prágai tavasz » elfojtása kedvezőtlenné tette a reform külpolitikai és külgazdasági környezetét keleti szomszédaink körében. A KGST-országokban gyanakvással figyelték a magyarországi fejleményeket. 1973-ban már a Népszabadság hasábjain is szó esett erről.

Az országon belül is átrendeződtek a politikai erőviszonyok. Elsősorban az állami és pártapparátus középirányítóinak befolyását veszélyeztette a reform. A nagyvállalatok tevékenységének piaci kontrollja megingathatta volna addigi magabiztos, kényelmes pozíciójukat. Ez részben a nagyvállalati vezetők rosszallását, részben a politikai ve-

zetés aggodalmát vonta maga után. A nagyvállalati munkásság berzenkedett a parasztság jövedelmének gyarapodása miatt. A vállalkozó jellegű, viszonylag szabadon mozgó termelőszövetkezeti melléküzemágak « elcsábították » a jó szakmunkásokat. A sajtót elöntötték a cikkek, amelyek elítélték a hűtlen vándormadarakat, szörnyülködtek az elburjánzó nyerészkedésen, az olcsó cikkek eltűnésén, a « szocialista erkölcs » értékeinek semmibevételén.

A folytonosság látszatának fenntartásával megindult a reform « visszarendeződése ». A változatlanul hagyott hierarchikus intézményrendszer megadta ennek a lehetőségét. Az állam a beruházási döntésekben egyre jobban magához vonta a döntési jogot. Nőtt a központi beruházások száma és a vállalatok a bankhiteleket a központilag megállapított célokhoz kapták. Az MSzMP KB 1972-ben hozott határozatával 49 ipari nagyvállalat tevékenységének fokozott « figyelemmel kísérésére » kötelezte el magát. Ezeket a vállalatokat azután gyakorlatilag függetlenítették a jövedelmezőségi viszonyoktól. Súlyukra jellemző, hogy az ipari eszközök 60 százalékával a termelés mintegy felét, az export több mint 60 százalékát állították elő és 700 ezer embert foglalkoztattak. (Berend, 1988 9.o.).

A döntések egyre feljebb csúsztak, a formális és informális beavatkozások, a felettes szervek « elvárásai » elharapóztak. A szabályozók normativitása meggyengült. A tervlebontás és a tervalku analógiájára megszületett a szabályozólebontás és a szabályozóalku, a szabályozók sokszor eleve testre szabottak lettek. Szervezeti centralizációs hullám indult meg, míg a melléküzemágak, kisvállalkozások ellen szigorító intézkedéseket hoztak (pl. profilkorlátozást, kedvezőtlenebb bérszabályozást vezettek be, stb.).

1973-tól a visszarendeződés folyamatát megerősítette az olajárrobbanás. 1970-75 között a cserearányromlás 17 százalék volt, az árveszteség miatt kieső jövedelem egyetlen évben, 1974-ben elérte a GDP 6,4 százalékát. (Antal, 1985 256.o.) A veszteségek forrása azonban nem egyszerűen a cserearányromlás volt. A világgazdasági konjunktúra végével a verseny kiéleződése közepette nyilvánvalóvá vált exporttermékeink gyenge versenyképessége. Ezt igazolta, hogy minden termékcsoportban gyorsabban nőttek az import-, mint az exportárak.

A gazdaságvezetés jó ideig átmenetinek értékelte a cserearányveszteségeinket, és külső erőforrások bevonásával mesterséges konjunktúrát idézett elő. 1973-75 között a nettó nemzeti termelés folyó áron mért 11,9 százalékos dinamikájával szemben a fogyasztás 18,5 százalékkal, a nettó felhalmozás pedig 39,2 százalékkal bővült. Két év alatt 57 Mrd

Ft nagyságrendben vettek igénybe hitelt, miközben a cserearányveszteség « csak » 49 Mrd Ft volt. (Antal, 1985 259.o.) Ráadásul a felvett hiteleket, amelyek az óriási olajbevételeknek köszönhetően alacsony kamatozásúak voltak, nem a gazdasági szerkezet átalakítására használták fel. A válságiparágak visszafejlesztése helyett minden irányú növekedés folyt, óriási összegeket költöttek pl. az ún. olefinprogramra. Az ország adósságállománya néhány év alatt megháromszorozódott.

Ebben az időszakban a vállalatok kettős függésbe kerültek. Egyrészt most már a szállítóiktól é a vevőiktől is függtek, másrészt továbbra is függtek a bürokráciától. A külső változásokat elhárító megoldások a támogatások ugrásszerű növekedését idézték elő. Így a költségvetési korlát puha maradt, a vállalatok árérzékenysége gyönge. A hierarchikus függések továbbéltek, sőt megerősödtek, ami egyrészt behatárolta a vállalatok mozgásterét, másrészt az állandó állami beavatkozások a vállalatvezetők felelősségének az alapját is megszüntették. Röviden úgy jellemezhetjük ezt a helyzetet, hogy a direkt bürokratikus irányítást az indirekt váltotta fel, kialakult egy sajátos « se terv, se piac » állapot.

A megszorító gazdaságpolitika évei

A gazdaságvezetésben 1978-ra ért meg a felismerés, hogy a világgazdasági válságra adott válaszok (azaz az 1975-76. évi áremelések és szabályozómódosítások) nem hoztak megoldást, éppúgy mint a felülről vezérelt szelektív gazdaságfejlesztés. A növekvő adósságállomány egyre nyomasztóbb terhet jelentett.

Az egyensúly helyreállítása érdekében 1979-ben nagyarányú fogyasztói áremelést hajtottak végre, amely 1951 óta először reálbércsökkentő hatású volt. 1978-80 között a reálbérek 4 százalékkal estek vissza, a reáljövedelem nagyjából változatlan maradt. A megszorítások a beruházásokra is kiterjedtek. Két év alatt a beruházások volumene csak 5 százalékkal csökkent, de a készletváltozást is magába foglaló bruttó felhalmozás értéke mintegy 20 százalékkal lett kevesebb. A belföldi felhasználást 1980-ban már fedezte a realizált éves GDP értéke, míg 1978-ban ez a hányad csak 80 százalék volt. Az eladósodási folyamat lelassult. (Révész, 1988 661-662.o.).

A lengyelországi rendkívüli állapot bevezetése után a hitelfelvételi lehetőségek megnehezültek és megdrágultak. A cserearányok tovább romlottak, ráadásul a Magyar Nemzeti

Bankból kivontak külföldi, főként olajban gazdag arab országokból származó betéteket. Az ország 1982-ben egészen a fizetésképtelenség szélén állt. Az import drasztikus korlátozásával és az export erőltetésével sikerült túljutni a holtponton. Csökkenni kezdett a konvertibilis adósságállományunk. A nettó adósságállomány 1981-ben 7799 millió $, 1983-ban 6920 millió $, 1984-ben 7303 millió $ volt. (Salgó, 1989 162.o.).

A kedvező tendenciák még 1984-ben is tartottak, de ezek nem a gazdaság megjavult teljestőképességéből származtak. A bürokratikus eszközökkel folytatott importkorlátozáson és exporterőltetésen kívül a többlet a Szovjetunióval kötött dollárelszámolású gabona- és húsexportból, valamint a szovjet kőolaj származékainak nyugati továbbexportálásából származott. A dollár erősödése ugyancsak kedvező hatású volt a nemzetközi fizetési mérleg alakulására.

A gazdaságvezetés ebben az időszakban sem vállalkozott az 1972 óta tartó « megtorpanás » megfordítására, átfogó reformra, inkább a « kis lépések » taktikáját választotta. 1980-ban bevezették a versenyárrendszert, amelynek az lett volna a feladata, hogy a vállalatok fejlődési lehetőségeit összekösse az export-versenyképességgel. Az új árarányoktól függetlenül a régi vállalati jövedelemarányok rövidesen visszaálltak. A vállalatok egymás után szereztek mentesítést a versenyárrendszer következményei alól, így az néhány év alatt szép csöndben elhalt.

Magyarországon az ún. második gazdaságban (durván a nem szocializált szektorban) való munkavégzés (pl. háztáji, fusizás, stb.) már 1968 után erőteljes fejlődésnek indult. 1982-ben került sor a kisvállalkozások kiterjesztésére, sokféle formai alkalmazására, ami az illegális tevékenységek legalizálását is elő kívánta segíteni. Fő célja azonban az volt, hogy lehetőséget adjon a lakosságnak, hogy a romló gazdasági körülmények között az önkizsákmányolás útján fenntarthassa az életszínvonalát. A második gazdaság méreteire jellemző, hogy a családok háromnegyede a szocializált szektor munkaidőalapjának felében a nemzeti jövedelem 20-25 százalékát állítja elő, amivel a bér-és bérjellegű jövedelmének egyharmadát, egynegyedét keresi meg. A kisvállalkozások nem jelenthettek — már csak nagyságrendjüknél fogva sem — áttörést a gazdálkodás gyakorlatában. A legelterjedtebb típusú vállalkozásforma a vállalati gazdasági munkaközösség pedig egyenesen a túlmunkavállalás legelőnyösebb formája lett. A korlátok, felemásságok ellenére az utóbbi évtizedben a többlet nemzeti jövedelem a kisvállalkozásokból származott.

Az ágazati minisztériumok számát csökkentették, három összevonásából jött létre az Ipari Minisztérium. A monopolhelyzetek csökkentése érdekében kezdeményeztek (főként élelmiszeripari) mammutvállalatok szétbontását. Ámde nem a piac szelektált, hanem a hivatal szeletelt. Vállalkozásfinanszírozási alapok elkülönítésével, kötvények kibocsátásával elkezdték kifejleszteni a tőkeáramlás intézményeit.

A nyomasztó fizetési gondok közepette levegővételre adott esélyt, hogy Magyarország belépett a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba.

Ha jellemezni akarjuk az 1978-84 közötti időszakot, az első megállapításunk, hogy sikerült elkerülni a fizetésképtelenséget. Ugyanakkor a gazdaság egészének egyensúlya romlott. A szerkezetváltás továbbra sem haladt előre. Ez együttjárt a jövedelemközpontosítás fokozódásával, ami már ekkor is irreálissá tette a vállalatok önállóságát. 1982-ben a tiszta jövedelem 67,4 %-át, a nyereség 59,9 %-át központosították. (Antal, 1985 339.o.). A fizetőképesség megőrzése érdekében a gazdaságból igyekeztek azonnal minden többletjövedelmet kiszívni. A merev struktúrában a jövedelemelvonás áldozatai csakis a jövedelmezően működő vállalatok lehettek. A szabályozólebontás gyakorlata ebben az időszakban vált teljesen elfogadottá. A közvetett, de centralizált, operatív gazdaságirányítás egyre inkább szembekerült a 68-as reform elveivel. A deklarációk és a tettek egyre távolabbra kerültek egymástól.

A vállalatokra nehezedő nyomás az 1982-es « végveszély » elmúlásával sem enyhült. A külkereskedelmi szabályozásból kiinduló, ahogy akkoriban mondták « kézi vezérléses » gazdaságirányítás szétrombolta a vállalatok közötti horizontális kapcsolatrendszert. Az állandósult szabályozómódosítások lehetetlenné tették a vállalatok számára a hosszabb távú, racionális kalkulációt. A vállalatok passzív, a szüntelenül változó igazgatási követelményekhez igazodó magatartást vettek fel. Felerősödtek olyan, a tervutasításos gazdaságból ismert hátrányos jelenségek, mint a rövid távú gondolkodás, a mennyiségi szemlélet.

Ezekben az években a közgazdasági reformgondolkodás ismét nyilvánosságot kapott. Két megállapításban széles körű egyetértés alakult ki a közgazdászok között: A piaci feltételek szimulálása szabályozókkal sohasem helyettesítheti a valódi piacot. A felszínen hasonló megoldások egészen más eredményre vezetnek. A másik felismerés az volt, hogy a gazdasági reform önmagában nem sikerülhet, nem lehet « faltörő kos », csak átfogó politikai, társadalmi reform kíséretében hozhat tartós eredményt.

Elhibázott irányváltás

1984-ben halmozottan jelentkeztek a figyelmeztető jelek a gazdaságban. A létező összes hatékonysági mutató romlott, az export kiviteli szerkezete nemhogy javult volna, hanem még előnytelenebbé vált. Azok a hatások, amelyeket egy piacgazdaságban a növekedés visszaesése magával szokott hozni, a műszaki fejlődés felgyorsulása, a gazdasági szerkezet átalakulása, elmaradtak. A korlátozó gazdaságpolitikára a vállalatok — pozíciójuknak megfelelően — monopolista módon, a termelés visszafogásával reagáltak. Láthatóvá vált, hogy kifulladt az a gazdaságpolitika, amely úgy szívott ki jövedelmeket a gazdaságból, hogy komolyabb konfliktusra ne kerüljön sor.

Ha végignézzük az 1973-as olajárrobbanástól kezdve a magyar gazdaságvezetés döntéseit, egyöntetűen a konfliktushalogatás a jellemző. A belső viszonyok érintetlenségének érdekében inkább eladósodik, amikor ez nem megy tovább, drasztikusan csökkenti ugyan a felhalmozást, de itt sem vállal konfliktust. Inkább kiszipolyozza a jövedelmező vállalatokat, mint hogy a veszteségeseket be kelljen zárni. Idővel persze a lakosság jövedelmei sem « menekülnek » meg. A konfliktuskerüléssel végül is halmozódnak a konfliktusok. Ebben a politikában nem nehéz felismerni az 1956 utáni korszak vezéreszméit: szolíd gazdasági jóléttel pótolni a hiányzó politikai legitimitást és kerülni az összeütközést minden társadalmi csoporttal.

1984-ben felcsillant a remény, hogy az 1978 után követett gazdaságpolitika kifulladásának előjeleit felismerve a vezetés vállalja egy radikális fordulat megtételét. Az 1984 áprilisi pártállásfoglalás azonban a tipikus, felemás kompromisszumos dokumentumok sorába tartozott. Elismerte a radikális változás szükségességét, egy sor lényeges intézkedés mellett el is kötelezte magát, de fokozatos bevezetésük mellett döntött. A valóságban a hangzatos reformretorikát továbbra is a konfliktuskerülő napi gyakorlat követte.

Mindezekhez hozzájárult, hogy 1985-ben tartotta az MSzMP a XIII. kongresszusát a negyven éves évforduló jegyében. Erre való tekintettel különösen felerősödtek azok a hangok, amelyek a hat éve tartó megszorítás után gazdasági élénkítést követeltek, a Tervhivataltól « optimista » ötéves tervet. Ezt egyedül arra a tényre alapozták, ami mint láttuk, nem a gazdaság teljesítőképességének javulásából fakadt, hogy a fizetési mérleg egyensúlya stabilizálódott. A pártkongresszuson ez az irányzat kerekedett felül. Kissé enyhítették a korlátozásokat, kissé liberalizálták a bérszabályozást, mérsékelték az inflációt, lazították

az importengedélyezést. Így azután 1985-86-ban a reálbér 3 %-kal, a reáljövedelem 5 %-kal, a bruttó felhalmozás 2 %-kal nőtt. A várt gazdasági növekedés azonban elmaradt, a GDP változatlan áron a két év alatt csak 1 %-kal nőtt. A cserearányaink tovább romlottak, az export volumene csökkent, az importé nőtt. 1986-ban a felhasználás mintegy 2 %-kal volt nagyobb a GDP realizált értékénél. (Révész 1988 663.o.).

Ezek a tendenciák 1987-ben is folytatódtak, a bruttó adósságállomány az 1984. évi 8,9 milliárdról 1987 végére 18 milliárd dollárra nőtt (Csaba, 1988 1052.o.). Ha tekintettel vagyunk arra, hogy ennek a szédítő növekedésnek a dollár gyöngülése is az oka, akkor sem megnyugtató a kép. A nagyságrendnél is veszélyesebb az a tény, hogy az export jövedelmezősége csökken. A konvertibilis export döntő hányadában a nyereség kizárólag az állami támogatásokból adódik. Több fontos exportágazat — a gépgyártás, a könnyűipar és a vegyipar — külpiaci bevétele a közvetlen konvertibilis importanyag felhasználását sem fedezi (Uo.). A mezőgazdasági exportot súlyosan érintette, hogy a tömegtermékek ára zuhanásszerűen esett a világpiacon.

Magyarország részesedése a világexportban csökkent, 1970-ben 0,74 %, 1975-ben 0,70 %, 1980-ban 0,43 %, 1984-ben 0,45 %, 1986-ban 0,43 % volt (Kádár, 1988 1066.o.). Ugyanakkor az adósságszolgálat teljesítése egyre nagyobb terhet rótt a gazdaságra. Az adósságszolgálat a nem rubel elszámolású exportban kifejezve 1972-ben még 20 %, 1978-ban 45 %, 1986-ban már 90 %, 1987-ben 80 % volt. (Az adatok kerekítettek és figyelembe vették a dollár árfolyamváltozását is). A bruttó adósságállomány a nemzeti termékben kifejezve 1972-ben még 21 % volt, 1987-ben 90 %-ra nőtt. (Szintén az árfolyamváltozásokkal korrigált adatok). (*Heti Világgazdaság* 1988. július 9. 50.o.).

Az utóbbi években a KGST-ből importálható nyersanyag és energia mennyiség növelése egyre keményebb korlátokba ütközött, a magyar exportcikkek dollártartalma viszont megnőtt. A magyar nagyvállalatok ipari termelése és a mezőgazdasági tömegtermelés az elmúlt évtizedekben a KGST-re, azon belül is elsősorban a Szovjetunióra épült. Ezért a nagyvállalatok részéről rendkívül erős a nyomás, hogy a magyar gazdaság ne vonuljon vissza ezekről a piacokról, az előbb említett kedvezőtlen változások ellenére, és annak ellenére, hogy az exportunkért egyre kevésbé találunk megfelelő ellentételeket. A kormány gazdaságpolitikája 1988-ban látványosan vereséget szenvedett a nagyvállalatokkal szemben. Ugyanis az év elején megszigorították a rubelelszámolású export feltételeit, hogy azután a

forint rubelhez viszonyított leértékelésével még kedvezőbbé tegyék a nagyvállalatok exportfeltételeit.

Az 1984. áprilisi párthatározatban megígért intézkedések közül néhányat bevezettek. Ha kiemeljük a legfontosabbakat, megvalósulásukon tanulmányozhatjuk a « se terv, se piac » állapot működését. A kétszintű bankrendszer beindítása nem vezetett piaci szemléletű hitelpolitikához. A kereskedelmi bankok szigorúan függnek a jegybanktól, a hiteleket jórészben eleve meghatározzák a kormányzati döntések. A kereskedelmi bankoknak a saját ügyfeleik a fő részvényeseik, ez nyilván rányomja a bélyegét hitelezői szigorukra, üzletpolitikájukra. A politikai szervek « közbenjárásától » az üzleti bankok sem mentesek.

1985-86-ban a számtalan fogadkozás ellenére a vállalati támogatások nemhogy csökkentek volna, hanem példátlan áradatuk indult el. Ebben a két évben az államadósság — jórészt a gazdasági transzfereknek köszönhetően — 90 milliárd forinttal nőtt. A vállalati transzferek megközelítették a GDP 20 %-át. A jövedelemcentralizáció mértékére jellemző, hogy a költségvetési kiadások a GDP 60 %-át már meghaladták. 1987-ben a vállalati transzferek a 700 milliárdos költségvetésből 200 milliárd Ft-ot tettek ki. *(Heti Világgazdaság* 1988. máj. 14. 4-5.o.). Mindez persze csak hatalmas mértékű adózás mellett tartható fenn. Egy átlagos vállalattól a nyereség 80 %-át is elvonják (Révész, 1988 665.o.). Mielőtt 1986 őszén egy felemás csődtörvényt (felszámolási és szanálási eljárásról szóló törvényt) elfogadtak volna, amely azóta sem hozott érdemi változásokat, a kormány nyáron még 26 milliárd Ft-ot ráköltött a négy válságágazat szanálására. Eközben az egész kötségvetési hiány 46 milliárd Ft volt. A tetejében a válságágazatokra költött pénz nem volt elegendő a « kibontakozáshoz », a problémákat csak elodázta.

1985-ben a vállalatok vezetését önigazgató típusúvá alakították át. Bevezették a vállalati tanácsok (közgyűlés, küldöttgyűlés) intézményét, ma a vállalatok 73 %-ában működnek. Szerepük általában meglehetősen formális maradt. Az állami és pártszervek az igazgatóválasztásoknál (ami formálisan a vállalati tanács jogkörébe került) érvényesítették befolyásukat, az igazgatók 90 %-át újraválasztották. A vállalati tanácsoknak se mozgásterük nincs a mai gazdasági körülmények között, se szakértelmük, hogy stratégiai kérdésekben beleszóljanak a vállalatvezetésbe. Inkább a természetes munkavállalói szempontot képviselik, azaz fizetésemelésre törekszenek.

1988. jan. 1-évl bevezették az általános forgalmi adót és a személyi jövedelemadót. Az egyedi reformlépés ismét

alárendelődött a rendszer egészét meghatározó logikának. A személyi jövedelemadó funkciója a valóságban mindössze annyi lett, hogy egy újabb csatornán keresztül vonjanak el jövedelmeket a lakosságtól. Az általános forgalmi adó pedig éppen a legfontosabb célját nem érte el, nevezetesen hogy megakadályozza az egyedi elbírálásokat a vállalatok között.

Ki lesz az új tulajdonos?

Ha végignézzük a magyar reformkísérletek sorozatát, láthatjuk, hogy lépésről-lépésre haladt előre a piacgazdaság újabb és újabb elemeinek « rehabilitálásában ». A fogyasztási cikkek piacáról fokozatosan kiterjesztették az áruviszonyokat a termelési tényezők piacára — legalábbis elméletben. A gyakorlatban minden intézkedés felemás módon sült el, hiszen a tulajdonviszonyokban, valamint a politikai rendszer hatalmi struktúrájában nem történtek érdemi változások. A gazdaság nem « emancipálódott » a politikai szférától, öntörvényeit minduntalan keresztezi a mai napig a pártállam működésének bürokratikus logikája. A közgazdászok között abban teljes az egyetértés, hogy a politikai környezet megváltozásán túl egy valóságos gazdasági reform alapfeltétele egy tulajdonosi reform, vagyis legyen végre gazdájuk a vállalatoknak, akiknek az az érdeke, hogy a tőke gyarapodjon. A konkrét megoldásokat illetően többféle elképzelésből állt össze egy lehetséges pluralista tulajdonmodell.

A legkézenfekvőbb ötlet a reprivatizálás gondolata lenne. A hazai magántőke bevonása azonban korlátokba ütközik. Nincs annyi szabad vásárlóerő az országban, amely az állami vállalatokat jelentős részben meg tudná vásárolni. A politikai bizalom megteremtése, hogy legalább a meglevő és lehetséges megtakarításokat előcsalogassák, a jövő feladata.

A közgazdászoknak vannak még más elgondolásai is a « denacionalizálás » véghezvitelére, ami úgy tűnik, sokkal bonyolultabb feladat, mint annak idején az államosítás volt. Az állam tulajdonosi jogait átruházhatná néhány állami vagyonkezelő holdingra. Ennek az a nyilvánvaló veszélye lenne, hogy egy másik állami szervezet továbbvinné az igazgatási szervek nem vállalkozói, hanem bürokratikus vagyonkezelését. Más ötlet szerint az állam valamilyen technikai megoldással pénzzel láthatja el azokat az intézményeket, amelyeket függetleníteni akar a költségvetéstől. Ilyen lehetne a biztosítás és a társadalombiztosítás. Alapítványt

lehetne tenni egészségügyi, kulturális, oktatási célú intézmények számára.

További lehetőség, hogy a nagyvállalatok átalakuljanak konszernekké. A belső üzemegységek átalakulhatnak rt.-vé vagy kft.-vé, a központ pedig holdinggá. A vállalatok között kereszttulajdonlás jöhet létre.

Elképzelhető, hogy a jelenlegi « önigazgató » formák alakuljanak át valódi önigazgatássá. A jugoszláv és magyar tapasztalatok után a közgazdászok többségének lelkesedése lelohadt ez iránt az út iránt. Mint egy lehetséges szervezeti formát tartják elképzelhetőnek a többi között, inkább kisebb vállalatok esetében.

A külföldi erőforrások bevonásának eddig követett formája a hitelfelvétel, egyre kevésbé járható út. Az ország súlyos eladósodottsága miatt már jóval nehezebb hitelhez jutni, mint régebben. A gazdaság jelenlegi struktúrája egyébként is elnyelné anélkül, hogy segítene a problémák megoldásában. A másik forma a működő tőke bevonása. A stagnáló, infrastruktúrákkal rosszul ellátott magyar gazdaság, amely mind belső, mind külső viszonyainál fogva bizonytalan szálakkal kapcsolódik a nyugati gazdaságokhoz, nem igazán csalogató közeg a külföldi tőke számára. Nyitott kérdés, hogy a jövőben milyen részt képvisel majd a külföldi tőke az új tulajdoni struktúrában, s mi lenne a kívánatos arány.

Mi történik a gyakorlatban, mi valósul meg ezekből az elképzelésekből? Az új társasági törvény már megszületett, de a vállalatok átalakulását szabályozó törvényjavaslat vitája még folyik. Erős a félelem attól, mivel a jelei már jól láthatók, hogy a nagyvállalatok vezetése át akarja menteni a hatalmát, kihasználva a kereszttulajdonlás lehetőségét. Félő, hogy a modern vállalatformák felszíne mögött fennmarad a monopolhelyzetük a piacon és megőrzik a jelenlegi oligarchikus gazdasági, politikai hatalmukat. Kétséges, hogy a gazdaságvezetés ezt mennyire tudja ellensúlyozni olyan akciókkal, mint pl. az eladásra szánt magyar vállalatok konkrét listájának a megadásával a nyugati partnerek felé, amint ez a kereskedelmi miniszter NSZK-beli útján történt az idén télen. Az egyes vállalatokról azt is közölték, hogy milyen tőkebefektetési formák mellett kívánják értékesíteni. A vállalatok egy része nem is tudott arról, hogy áruba bocsátották. A lebonyolítás technikája teljesen kidolgozatlan, arra sincs válasz, hogy egyáltalán kitől lehet megvenni egy állami vállalatot. (Figyelő, 1989. febr. 16. 1., 6.o.).

Ugyanez a konfliktus figyelhető meg az átalakulási törvény vitája kapcsán. Az átalakuláshoz létre akarnak hozni egy állami vagyonalapot, hiszen a vállalatok csak vagyon-

kezelői és nem tulajdonosi jogokat kaptak. Ha részvénytársasággá alakulnak, a részvények az állam tulajdonába kerülnének, amiből a vállalatok legfeljebb egy bizonyos hányadot, a javaslat szerint 30 %-ot kapnának meg. A Gazdasági Kamara alelnöke máris kijelentette, hogy keveslik ezt. (*Heti Világgazdaság* 1989. márc. 4. 68.o.).

S mi a garancia arra, hogy az állami vagyonalap az eddigi bürokratikus irányítástól eltérően tulajdonosi érdekeltség alapján működik majd? Antal László szerint a valóságos tőkepiac kialakulása. Ez a vagyonalap nem profitorientált szervezet lenne, hanem vagy eladná az értékpapírokat, vagy átadná a részvényeket különböző vagyonkezelő szervezeteknek, pl. vagyonpénztáraknak, biztosítótársaságoknak. A központi vagyonalap csupán osztalékot vagy járadékot kapna. (*Heti Világgazdaság*, 1989. márc. 25. 5.o.).

Két rossz között — az állami és pártigazgatás fennmaradása vagy egy szűkkörű technokrata menedzseri réteg uralma — van-e esélye egy jó megoldásnak, ami a tulajdonosi jogok demokratikusabb elosztásához vezetne? Ezt előre nem tudhatjuk, de annyi bizonyos, hogy ez a reformfolyamat egyik kulcskérdése.

Van-e program?

A magyar gazdaság még messze van a piacgazdaságtól és mint láttuk, számos súlyos problémával küzd. Van-e a gazdaságvezetésnek valami kivezető programja? Az MSzMP KB 1987. július 2-i ülésén elfogadott egy kibontakozási programot. Az új miniszterelnök, Grósz Károly pedig 1987. szept. 16-án hirdette meg stabilizációs tervét. Az 1988. júliusi KB ülésen módosították a gazdaságpolitikai irányvonalat. Alternatív javaslatot terjesztettek be, egy radikálisabb A és egy konfliktushalogató B változatot. Az A-t fogadták el, de írott malaszt maradt. Mindeközben érvényben vannak a XIII. pártkongresszus és a VII. ötéves terv előirányzatai, amelyeknek már a kibontakozási program is ellentmondott. Ma már az ígéretek, nyilatkozatok, dokumentumok dzsungelében szinte lehetetlenség kiigazodni. (*Heti Világgazdaság*, 1988. szept. 17. 50-55.o.).

A kormány mellett létrehoztak egy Gazdaságirányítási Konzultatív Bizottságot (GKB), amelynek hat munkabizottsága van, s egy reformkoncepció kidolgozása a feladata. A GKB 1988. dec. 8-án tette közzé téziseit « A piacgazdaság megteremtése » címmel a munkabizottságok számára.

Ebben egyetértésre jutottak olyan kérdésekben, mint:

a) a szocialista gazdaságnak is modern árutermelő gazdaságnak kell lennie;

b) a tőkegyarapításban érdekelt tulajdonosi érdekek kifejlődése a piacgazdaság megteremtésének ugrópontja;
c) gazdaságpolitikai fordulatra van szükség;
d) a gazdasági reform a politikai intézményrendszer megújításával párosuljon.

A vita során bebizonyosodott az is, hogy számos fontos kérdésben még nincs egyetértés. Az elképzelések, javaslatok elméleti megalapozottsága hiányos. Különösen érvényes ez arra a már több ízben, különböző fórumokon megfogalmazott problémára, hogy melyek lesznek a szocialista viszonyok között, illetve a fejlett ipari országokban működő piacgazdaságok közötti jellegzetes különbségek... Nem kiérleltek a szocialista (közösségi) tulajdonformák alakítására vonatkozó javaslatok sem. Így nem lebecsülendő annak a veszélye, hogy ismét valamilyen szimulált megoldás fog születni. Érdemi véleménykülönbségek vannak a KGST együttműködés útjairól... » (*Figyelő*, 1988. dec. 8. 1.o.).

A Tézisek a hazai közgazdaságtan eredményeit logikus rendben összegezte. Néhány ponton azóta bírálat érte, illetve túlhaladottá vált. Az egypárt rendszert tekintette kiindulópontnak, nem versenysemleges, kimondta a közösségi tulajdon dominanciáját, nem foglalkozik a szociálpolitika, társadalombiztosítás, egészségügy, oktatás helyzetével, ezek gazdasági vonatkozásával.

> A mai reformmunkálatokból hiányzik az a lelkesedés, ami az 1968-as reform előtt megvolt. A bizottságok vontatottan alakultak meg, a tagokból hiányzik a megtiszteltetés érzése. Antal László maga nyilatkozta egy kerekasztal-beszélgetés során: « Amikor elvállaltam a GKB titkári posztját, ezt annak minden garanciája nélkül tettem, hogy akarja-e és képes-e a politikai vezetés keresztülvinni azt, amit szeretnék » (*Figyelő*, 1989. febr. 9. 4. old.).

A közgazdászok közül sokan megelégelték, hogy a háttérből súgjanak, azután a társadalom előtt viseljék a politikai kompromisszumokkal felvizezett intézkedések kudarcainak szégyenét. Ezen a helyzeten lépett túl az az alkotó műhely, amely a Pénzügykutató Intézet kezdeményezésére önálló elemzéssel és programmal lépett a nyilvánosság elé « Fordulat és reform » címmel 1986-ban. Ennek rövidített változata hosszas huzavonák után 1987-ben jelent meg a Közgazdasági Szemlében. A körülmények változásával az idő persze eljárt fölötte.

Az idén januárban nagy megelégedéssel nyilatkozott a kereskedelmi miniszterhelyettes arról, hogy a külkereskedelmi mérleg félmilliárd dolláros aktívumot mutat, ami 1987 végéhez képest 900 millió dollár javulást jelent. 1990 után az éves adósságtörlesztési terheink növekedése miatt

egymilliárd dollár körüli külkereskedelmi többletet kell majd elérni a konvertibilis elszámolású forgalomban. « Ha fel tudjuk vinni az exportot 7-8 milliárd dollárra, akkor nem okozhat problémát az egymilliárdos többlet. » (*Figyelő*, 1989. jan. 26. 7.o.). Mindig akadnak « ünneprontó » közgazdászok, akik figyelmeztetnek, hogy a szép eredménybe túlságosan is belejátszottak tőlünk független, szerencsés tényezők, pl. a dollárárfolyam változása, egyes exportcikkeink dinamikus árnövekedése, miközben a szerkezetátalakítás továbbra sem halad előre. (*Figyelő*, 1989. márc. 30. 3.o.). A márciusi forintleértékelés és a drasztikus vámemelés mindenesetre ellentmondani látszik az év eleji magabiztosságnak.

A GKB 1989. febr. 16-án nyilvánosságra hozta « A világgazdasági nyitás és a piaci viszonyok » c. munkabizottságának programját. Ez a « nagyközönség » számára meglepetés volt, mert a Tézisek publikálásakor még nem tartották indokoltnak bejelenteni egy, a KGST-vel foglalkozó bizottság létét. (*Figyelő*, 1989. febr. 9. 4.o.).

A program megállapítja, hogy az egy évtizede folytatott gazdaságpolitika nem volt képes megoldani az előtte álló feladatokat, a gazdasági válság elmélyült, ezért fordulatra van szükség. A szükséges radikális változást összefoglalóan világgazdasági nyitásnak nevezik. Ez gazdasági liberalizálást és külgazdasági reorientációt tételez fel. A program legfigyelemreméltóbb mozzanata ennek az utóbbinak világos kifejtése.

> « A külgazdasági reorientáció... a magyar külgazdasági kapcsolatok olyan viszonylati átrendeződését jelenti, amely a KGST-országok (és ezen belül főleg a Szovjetunió) részesedésének csökkenésére és a konvertibilis valutában folyó világpiaci kereskedelem arányának növekedésére vezet... A külgazdasági reorientáció tehát magában foglalja a « KGST-autark » extenzív gazdaságfejlesztési stratégiáról való végleges és — a dolog természeténél fogva — tudatos, központilag vezérelt lemondást » (*Figyelő*, 1989. febr. 16. 3. old.).

A program megítélése szerint ez az álláspont ma már a KGST-partnereink, elsősorban a Szovjetunió számára nem elfogadhatatlan. Egyrészt az ő legfőbb érdeke Magyarország belső stabilitásának megőrzése, másrészt hosszabb távon a Szovjetuniónak is fontos, hogy termékeink korszerűek legyenek. (Az a tendencia már évek óta tapasztalható, hogy az áruszállításokban a Szovjetunió minőségi igényei megnőttek).

A program szembenéz azzal az aggállyal, hogy a tételes magyar állami kötelezettségvállalás elmaradása esetén a Szovjetunió radikálisan csökkentené a Magyarországra irá-

nyuló energia- és nyersanyagszállításait, amit ezért máshonnan kellene pótolnunk. « Nem azt gondoljuk, hogy e pótlásnak — az import nem KGST-relációba való terelésének — ne lenne rövid távon nagy ára, hanem csak azt, hogy megfelelő lépésekkel ez a hosszú távú előnyökért fizetendő ár elviselhető szinten maradna » (Uo.). A programban is szerepel, s a sajtóban azóta is napirenden van a magyar-szovjet kereskedelem pénzügyi elszámolási rendjének megváltoztatása. Úgy tűnik, ideális megoldás nincs, és a szakemberek még itthon sem jutottak egységre.

A program reálisan összegzi azokat a nehézségeket, amelyek a Közös Piachoz fűződő kapcsolatunkat terhelik. Az ellenszer viszont nem látszik valami hatásosnak, ti. a program külső, belső hátrányainkat átlagon felüli gazdaságpolitikai együttműködési készséggel akarja ellensúlyozni.

A programból megtudhatjuk azt is, hogy 1989 és 1995 között az összesített adósságszolgálat egy év teljes nemzeti jövedelmét is meghaladja. Ennek kezelésére nem találunk terápiát, csak azt a megállapítást, hogy a külső erőforrásbevonás lehetséges útja elsősorban a működő tőke importja. A program — liberalizálás néhány elemének vázolása után — végül leszögezi, hogy egyelőre a forint külső konvertibilitásának megteremtése sem elérhető.

Magyarországon sok ún. « alternatív » szervezet alakult. Felvetődik a kérdés, ezek hogyan állnak a gazdasági kérdésekhez, van-e programjuk. Bizonyos jól ismert általánosságoktól eltekintve egy kormányzóképes gazdasági program kidolgozásához idő, pénz, szakapparátus és megbízható adatok kellenek. Az alternatív szervezeteknek egyik feltétel sem adott. A szellemi muníció dolgában egyik, sőt talán legelőnyösebb helyzetben levő Szabad Demokraták Szövetsége programja is inkább általánosságokra szorítkozik a gazdasággal kapcsolatban, és kijelenti, hogy az egyes égető problémákra a konkrét válaszok még megfogalmazásra várnak. Az alternatív szervezeteket egy kerekasztal-beszélgetésben megkérdezték a GKB Téziseiről. Ebből az is kiderült, hogy az alternatív szervezetek hatalommegosztás nélkül nem akarnak a felelősségben osztozni. (*Figyelő*, 1989. febr. 9. 1., 4-5.o.).

Lapzárta után érkezett

A GKB Berend T. Iván vezette munkabizottsága bejelentette, hogy készített egy három éves stabilizációs programot, mert az 1987-es eleve nem a reális adottságokból indult ki. Még nem hozták nyilvánosságra, de a sajtótájékoztatón annyit elmondtak, hogy végrehajtásához erős kormányra van szükség.

Ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy bármilyen gazdasági program sikerének előfeltétele a demokratikus politikai berendezkedés és valóban egy erős kormány — olyan kormány, amelynek az erejét az állampolgárok szabad választásokon kinyilvánított akarata adja.

Irodalom

« Alagútravaló ». *Heti Világgazdaság* (HVG), 1989. július 9.

Antal László: *Gazdasági és pénzügyi rendszerünk a reform útján.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1985. — Antal László - Bokros Lajos - Csillag István - Lengyel László - Matolcsy György: « Fordulat és reform ». *Közgazdasági Szemle,* 1987/6.

« A szocialista piacgazdaság megteremtése ». *Figyelő,* 1988. dec. 8.

Becsky Róbert: « Fél milliárd dolláros aktívum ». *Figyelő,* 1989. jan. 26.

Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1979. — « A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években ». *Valóság,* 1988/1.

Csaba László: « Mi történt a magyar reformmal? ». *Közgazdasági Szemle,* 1988/9.

Kádár Béla: « Világgazdasági növekedés és fejlesztésstratégiai útkeresés ». *Közgazdasági Szemle,* 1988/9.

« Kié ez a program? ». *Figyelő,* 1989. febr. 9.

Kocsis Györgyi: « Vissza az alapokhoz ». *HVG,* 1988. május 14.

Kornai János: *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1980. — « A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I-II ». *Gazdaság,* 1987/2.-3.

Lengyel László: « A magyar gazdaságpolitika: fordulat vagy ingadozás? ». *Mozgó Világ,* 1988/12.

Matolcsy György: « Változatok a tulajdonreformra ». *Gazdaság,* 1988/4.

Pető Iván - Rév István: « Mondd mi tér el? ». *HVG,* 1988. szeptember 17. — Pető Iván - Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985 I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1985.

« Restrikció vagy élénkítés? ». *Figyelő,* 1989. márc. 30.

Réti Pál: « Önkényes jelentkezők ». *Figyelő,* 1989. febr. 16.

Révész Gábor: « A gazdasági reform eltorzulásának folyamata ». *Közgazdasági Szemle,* 1988/6.

Salgó István: « Eladósodás és reformtörekvések ». *Közgazdasági Szemle,* 1989/2.

Tardos Márton: « A tulajdon ». *Közgazdasági Szemle,* 1988/12. — « Társkeresők ». *HVG,* 1989. márc. 25.

« Világgazdasági nyitás — gazdaságpolitikai fordulat ». *Figyelő,* 1989. febr. 16.

KEREKASZTAL

HOGYAN LÉPJÜNK TOVÁBB?

Vezető: *Boór János* filozófus, szerkesztő.

Részvevők a találkozó végéig maradt előadók és az elutazottak helyetteseként *Kovács K. Zoltán* volt országgyűlési képviselő, szerkesztő, valamint *Gesztesi András* plébános.

* * *

Boór: Elérkeztünk tanulmányi programunk utolsó, de talán *legfontosabb*, mert nem csak elemző, hanem felszólító, mert nem csak elméleti, hanem gyakorlati kérdéséhez: hogyan lépjünk tovább?

Az előadók kivétel nélkül nyomatékosan megállapították, hogy nemzetünk történelmi jelentőségű válaszúthoz érkezett. Válaszúton nem lehet sokáig álldogálni, téblábolni, a döntés és a cselekvés elől nem lehet kitérni. A kérdés csak az, hogy merre menjünk tovább. Vannak, akik vissza akarják fordítani népünket. Vannak, akik a tiszteletreméltó és nagymúltú « damaszkuszi úton » haladnak, ha nem ingáznak. Szakadékba is zuhanhatunk, mocsárba is süllyedhetünk, mint történelmünk során jó néhányszor. De vannak felfelé vivő, széles és keskeny utak is, melyek mentén még mindig rablóbandák fenyegetnek bennünket. Megállás nincs, kérdés csak az, hogy merre haladjunk. Jézust idézem: « Nem az, aki azt mondja 'atyám, atyám', jut be az Isten országába, hanem az, aki Atyám akaratát *cselekszi* ». Mi az Isten akarata — most és itt — velünk szegény magyarokkal? Azé az Istené, aki az Ő szolgálatát és szeretetét azonosította az ember szolgálatával és szeretetével. Mit követel ma tőlünk az ember szolgálata hazánkban? Jó lenne, ha nem vonatkozna ránk is Marxnak az előtte élt filozófusoknak tett szemrehányása, hogy csak a világot értelmezték — mint mi eddig ezen a héten, legalábbis többnyire —, de nem tettek kísérletet átalakítására. Mi a mi teendőnk? Hogyan lépjünk tovább?

Hallgassunk meg bevezetőül részleteket *Pozsgay Imre* reformista kommunista államminiszternek a Márton Áron Társaságban, a nagy névadó püspökké szentelésének félévszázados évfordulóján tartott beszédéből.

« ... szeretném kötni magamat ahhoz, amit itt ma kimondtak, mindenekelőtt Márton Áron nagyszerű életpéldájához, s — mielőtt bárkit megbotránkoztatnék — szeretném éppen azt keresni, kutatni, hogy Önökön kívül, akik hitbéli elkötelezettséggel és mély átéléssel tudják mit jelent Önöknek Márton Áron, nos Önökön kívül a nemzetnek az a része is kapcsolódhat-e ebbe az élménybe, amely talán másként intézte a hithez való viszonyát, másként gondolta végig a világhoz való kapcsolatát, mint akár Önök, akár nagy példaképük, Márton Áron. Ismerve a művet, s hallgatva a mai gondolatokat, talán nem erőszaktétel kimondani: a nemzetnek ez utóbbi része számára is példát ad, éppen Márton Áron nyitottságában, gondolatainak emberségében, hitének mély megélésében és sorsvállalásában, mindannyian kapcsolódhatunk hozzá.

Mostanában új társadalmi, politikai sereglések kezdődtek, én ezt rendjénvalónak tartom... Verseny is lesz ebből, viaskodás, néha majd megosztottság érzése gyötör meg bennünket, de azt hiszem, azok, akiknek zászlajára Márton Áron neve van írva, jó eséllyel vesznek részt ebben a versenyben... ebben a küzdelemben a megosztottság talán csak eleinte kelt majd szorongásérzést bennünk, majd később rájövünk, hogy akkor lesz ismét egység ebben a nemzetben, ha előbb mindenki szuverén ember módjára kifejezheti magát visszaszerezve önrendelkezésre való képességét, meghatározhatja magát, s szabadon választhatja meg kapcsolatait, s álközösségek, s így-amúgy pásztoroló-terelő formális közösségek helyett maguk, magunk alkotunk közösségeket.

... természetes, hogy számomra a legmegragadóbb és azt hiszem, egész nemzeti közösségünk számára a leginkább példaadó az a magatartás, amelyet Márton Áron a népek közösségéért folytatott küzdelmében mutatott föl, meg az, amit e küzdelem közben egy külsődleges, elidegenítő, s idegen hatalommal való viaskodásban mutatott föl. Van-e esélye Magyarországnak arra, hogy addig is, míg szülőföldjén Márton Áron gondolatainak bitangolniuk kell, ez a mai Magyarország hazát adjon ezeknek a gondolatoknak? Azt hiszem, akkor van rá lehetőség, ha esélyünk van a szabadságra. S ebben a szabadságban, s az azért való küzdelemben két dolgot, amit ő jól elrendezett magában, mi magunk is el tudunk intézni otthon, idehaza. Az egyik: úgy válni nemzetté, s a nemzet lépcsőin át eljutni az emberiséghez, hogy közben ne érezzünk megvetést, előítéletet a szomszédok, a testvérek, a velünk sorsközösségben élő népek iránt.

A másik, ami valamit kell jelentsen ebből a tanításból számunkra, aminek a politika formálásában meg kell felel-

ni, nem más, mint olyan körülményeket, világot létrehozni állampolgári közös akarattal, amelyben a kormányzásnak egyetlen forrása az állampolgár lehet, amelyben az állampolgár jóváhagyásával folytatott kormányzás ad törvényes lehetőséget a hatalom ellenőrzésére... emberséges hatalmi viszonyokat, tisztességes kapcsolatokat, közösségépítési programot, s ebben a közösségben szabadságot minden embernek, hogy önnön elhatározása szerint dönthessen arról is, hogy kivel akar együtt haladni. »

Boór: Most négy alkérdésre bontva teszem fel kérdésünket mellettem ülő barátaimnak. Rövid tételszerű állásfoglalásban, egy tanúságtevő mondatban, de nem *Illyés Gyula*: « Egy mondat a zsarnokságról » szóló megrázó versének terjedelmében kérem a választ a következő első kérdésünkre, majd pedig a következőkre:

1. *Mit tegyen a magyar nemzet?*

Horváth: Tényleg egy mondatban nem lehet válaszolni, bár valamit mondhatnék: küzdjön a szabad, független Magyarország létrehozásáért... Ez túl általános... Azt mondanám, hogy ragadjanak meg minden helyzetadta lehetőséget és keressenek új lehetőségeket e cél megvalósítására... Akarjanak tudatosan is politizálni... Jelen pillanatban a magyar politikai életben, a demokratikus ellenzékben az íróknak van fő szerepük, ez nagyon fontos, mert mindig is ők voltak a nép, a nemzet lelkiismerete, de meggyőződésem az is, hogy ... valamikor kell jönniük a politikusoknak is... Március 15., október 23. és most június 16. előtt mindig félek, és nem is fogalmazom meg, csak magamban mondom: Istenem, csak azt ne. Boldog voltam, amikor Csengey Dénes a március 15-i ünnepségről szólva azt mondta, hogy az Országház előtt még a tulipánok sem törtek el...

Kovács: ... Csatlakozom azokhoz, akik előadásaikban ezt a mai hazai helyzetet történelmi szituációnak minősítették, én hozzátennék egy jelzőt, hogy valószínűleg soha vissza nem térő történelmi szituáció. Tehát azokkal tartok együtt, akik úgy vélik, hogy élni kell a kínálkozó lehetőségekkel, és pedig nem is akárhogyan ... Nem félmegoldásokkal, hanem a saját meggyőződésük szerinti teljesértékű megoldásra kell törekedni. ... A tömegmozgalmi megmozdulások mellett ... reálisan kell készülni a politikai, külpolitikai és hatalompolitikai feladatokra. Úgy gondolm, hogy a hazai alternatív mozgalmak ezt realizálják pártalakítási kísérleteikkel... Nagyon bíztatnám a hazai társadalmat, hogy a demokratikusan megalakult keretekkel éljen... Nem félek a sok párt alaku-

lásától... A rendteremtés jól meggondolt választójog feladata... Minden szakmai erő integrálása a problémák megoldásába... A szakértők alkossanak interkonfesszionális és pártközi közösségeket, és szakmailag megalapozottan készüljenek a következő választásokra...

Gesztesi: Kerekasztal előtt regnumi atyák beszélgettünk egymással. Az, amit röviden mondok, annak a summázata... Ami az én számomra nagyon szimpatikus a Magyar Demokrata Fórum programjában, az az, hogy sokszor ki lett hangsúlyozva, hogy szellemi-erkölcsi válság van, és erre akarunk valamiféle megoldást találni. Véleményünk szerint, az ami most következik: választás, alkotmányozó nemzetgyűlés — ezek haladéktalan feladatok, mégis itt hosszú érlelődési folyamatról van szó, mivel szellemi és erkölcsi válság van. Itt szerepe van a radikális követeléseknek, ugyanakkor valami titokzatos módon összhangba kell hozni ezt a toleranciával és a mérséklettel, nagyon kerülni kell mindenféle bosszúvágyat, óriási önuralomra van szükség, óriási higgadtságra... Valami hallatlan önuralom és erkölcsi tisztaság kell, és illúziómentesség, várni tudás, türelem, ez az, amire borzasztó szükség van.

Endreffy: ... Az első tanácsom az, hogy próbáljunk világosan gondolkozni, ki-ki a maga helyzetében, arról, hogy mi az, ami erkölcsileg jó, és mi az, ami szakmailag helyes és működik... Másik tanácsom az, hogy próbáljon ki-ki önmérsékletet tanúsítani, és ne csak a másikban, az ellenfélben vagy ellenségben keressük a hibát, hanem magunkba is nézzünk. És ne csak a követeléseinken törjük a fejünket, hanem azt is kérdezzük meg magunktól, hogy mit tudnék én tenni, én adni és mit tudnék én hozzájárulni a kibontakozáshoz.

Farkas: ... Én is az erkölcsi tényezőket nagyon fontosnak tartom, ezenkívül a gyakorlatiasságot. Mindenben sokkal praktikusabban kellene gondolkodnunk.

Csengey: ... Én azt tanácsolnám népünknek és nemzetünknek, hogy legyen bátorsága ahhoz, hogy szabad legyen. Viselkedjék úgy a hazában, hogy ott ő a tulajdonos. Ez adjon önbizalmat, méltóságot, és ha ez a gondolat megszületik, akkor megszületett vele a mértéktartás és megszületett vele a felelősség, mert senki sem gyújtja a saját tetejére a házat, az is a miénk, a cserép is a miénk, és a nád is miénk. Nem fogjuk eltüzelni, mert tudjuk, hogy mindent mi fogunk megfizetni, senki más. És azt kívánom, hogy találja meg magának azokat a szakértőket és politikusokat, akikre nyugodtan rábízhatja ügyeinek intézését. De politikusokban nem

lehet megbízni, ellenőrizze őket, és szabaduljon meg tőlük egy idő után, akár tőlünk is szabaduljon meg, ha méltatlanok volnánk a bizalmára. Miközben az ügyek intézését rábízza politikusaira és szakértőire, ne felejtse el, hogy a tulajdonos szava mellett a szakértő egy mellékes hozzászólást tehet csak, a tulajdonos mondja meg, hogy minek kell történnie, a szakértő csak azt mondja meg, hogy hogyan történjék.

2. *Mit tegyen a külföldi magyarság?*

Horváth: ... A hét folyamán úgy tűnt nekem, hogy Magyarországnak más lehetősége nincs is, mint valamilyen formában egy nyugati modell felé közeledni... Mindenképpen az európai kultúrához és civilizációhoz kell csatlakoznia... Vagyis ahhoz a világhoz, amelyben a magyar emigráció 20-30-40 év óta él. Az emigrációnak itt kétségtelenül előnye van... Kicsit patetikusan hangzik, de tényleg úgy gondolom, hogy mi azért maradtunk meg 20-30-40 éven keresztül magyarnak, hogy most segíthessünk a hazának, hogy most ez az ország ezzel a kétségtelen potenciállal rendelkezhessen. Így népünk és nemzetünk számára is értelme volt annak, hogy ezt a 20-30-40 évet itt lehúztuk. Nekem rendkívül szimpatikus volt a javaslat, hogy az itteni kis magyarok az otthoni kis magyarokkal, pék a pékkel, suszter a suszterral próbáljon kapcsolatba lépni, számítógépes a számítógépessel, tőkebefektetés céljából. Ez már csak azért is jó lenne, nehogy az emigráció pénzéből próbálja szanálni magát a párt, mert erre nem fektetünk be tőkét Magyarországon... Persze az otthoniaknak tudniuk kell, hogy a magyar emigráció elég különös társaság. Én nagyon kevés pénzes embert ismerek... Magyarokkal az egész világon Dunát lehetne rekeszteni az egyetemeken... Egy részvénytársasági igazgatóra — úgy hiszem — vagy száz magyar egyetemi tanár esik... Ezzel számolnunk kell. Érdemes lenne pl. közös hazai-külföldi, pl. nyomdai részvénytársaságot létrehozni. Ha egy részvény 500 márkába kerülne, én például kettőt vennék... Erről nem beszéltünk itt, de azért ilyen dolgokat lehetne csinálni.

Kovács: ... Talán azzal a nem eltúlzott megállapítással kezdeném, hogy azért a magyar emigráció nem áll itt üres kézzel a hazai eseményeket illetően, ha nem is készült fel rá. Ki tudott volna felkészülni? A hazaiak sem látták előre. Gondolok a következőkre: az egyik a magyarság nyugati jóhíre. Ez az emigráció nem politikai síkon, hanem szellemi teljesítményeivel, magas fokra eljutott szakembereivel, egyetemi tanáraival öregbítette a nemzet jóhírét, amely 45 után 49-ben, amikor kiérkeztünk, nagyon mélyen volt. Alaptalanul-e vagy megalapozottan-e, ez más kérdés. Ez a jóhír

fedezet, erre építeni lehet. A másik: az emigrációban kialakultak olyan politikai személyiségek, pártoktól függetlenül, hangsúlyozom, akik itt-ott, különösen az Egyesült Államokban — az európai politikai struktúra erre kevésbé alkalmas — befolyásra tettek szert. Ezeket a kapcsolatokat a hazaiak úgyis hasznosítják, de ezt tudatosítani kell. Európai viszonylatban — hadd tegyem hozzá —, hogy az elmúlt évtizedekben kereszténydemokrata barátaim fönntartották a folyamatos kapcsolatokat a nyugat-európai kereszténydemokrata pártokkal, amiből számunkra most súlyos gondok is adódnak, mert ezek a kapcsolatok most keresik a hozzájuk illő partnereket a magyar közéletben. De hadd mutassak be néhány olyan szellemi terméket, csak éppen példaképpen, mint az emigráció teljesítményét. Most eltekintve a Pax Romana mozgalom három évtizedes munkájától, mint például a 20. kongresszustól Chantilly-ban, amely a keresztény ember társadalmi felelőssége címmel feldolgozta a magyar közéletet, Leslie László, montréali egyetemi tanár « Szellemi honvédelem » című könyvét említem az egyházak szellemi ellenállásáról a 2. világháború alatt vagy egy olyan elavult munkát is megnevezek, amely az 50-es években született: Feketekuty László könyve a keresztény alkotmányról « Christentum und Staat » címmel. Ez ma már szerintem nem használható, de a teljesítmény és a hazaiak iránti állandóan élő felelősség kis dokumentuma ez is. Most nem akarok a folyóiratokra utalni (Új Látóhatár, Katolikus Szemle, könyvkiadás, Mérleg, Szolgálat), és hadd emeljem ki, hogy az egyházak szolgálata mérhetetlenül több, mint bármilyen más emigrációs formációé. Erről okosságból és a szükséges óvatosságból soha nem beszéltünk... Hadd szögezzem le szigorúan, hogy nagyon fontosnak tartom a be nem avatkozás elvét. Tehát nem avatkozunk, nem avatkozhatunk be mi külföldiek a magyarországi politikai viszonyok alakulásába, de készen kell állnunk a lehetőségek szerint minden kérés teljesítésére. Példaként hadd említsem, mert itt ért el, mert újdonság: március 15-én hét külföldön élő demokrata néppárti képviselőtársam, akik 47-ben 800.000 szavazattal a legnagyobb ellenzékké váltak, fogalmazták meg, hogy a magyar belpolitika alakulásába, így az otthoni demokrata néppárt ügyébe sem avatkozunk be, de ha kérő szavuk eljut hozzánk, annak örömmel teszünk eleget.

Gesztesi: ... Kicsit megrendítő volt számomra — tizennégy éve nem jártam nyugaton —, hogy akár egy évtized alatt is milyen komoly a nyelvi romlás nagyon sokaknál. Itt-ott éreztem, hogy a keresztény tartás itt a nyugati környezetben kicsit liberalizálódik... A gyerekek magyar és keresztény nevelését, magyar és keresztény tartásukat önműve-

lési formában mindenki óvja, védje és próbálja állandóan táplálni. A másik a csendes diplomácia: nekünk nagyon nagy szükségünk van arra, hogy a hazai mozgalmak, a hazai gondolatok, kezdeményezések megfelelő módon eljussanak akár néha nagyon szerény formában is egyes svájci, francia vagy német szervezethez, párthoz, személyes kapcsolatok révén. Rengeteg minden bonyolódik így, és rengeteget el lehet így érni, sokszor sokkal többet, mint egy deklarációval. Aztán az is idetartozik, hogy ez visszafelé is érvényesüljön, mert akik itt élnek évtizedek óta, azért azoknak van demokratikus iskolázottságuk... és szakmai tudásuk is. Mind a kettőre nagy szükségünk van, segítségre, tanácsra.

Endreffy: ... Először, a külföldi magyarok érezzék magukat magyarnak, tudjanak a gyerekeik is magyarul, azután tartsanak kapcsolatot az anyaországgal, figyeljék azt, ami otthon történik, támogassanak bennünket jótanáccsal, persze anyagilag is lehet, és képviseljenek bennünket a csendes vagy ha kell, a hangos diplomácia módszerével az Európai Közösségben vagy ott, ahol éppen lehetséges és szükséges.

Farkas: Kicsit ugyanezt, másképp. Azt hiszem, hogy a nyugat-európaiak Európán mindig önmagukat értik, tehát Nyugatot. Ezt a magyarok környezetükben — pláne, ha ennyien szellemi pályán befutottak, akkor van rá lehetőségük — tudatosítsák, hogy Európa nem ér véget a Lajtánál, és mi magyarok is európainak tudjuk magunkat. A másik: ha mi el akarunk jutni egy nyugati modernizációhoz, a nyugatiak zsákutcáiból nyilván tanulnunk kell. Egy külföldi magyar értelmiségi sokkal jobban meg tudja azt ítélni — hiszen általában azért életének egy részét Magyarországon töltötte — hogy mi az, ami a mi hagyományainktól, gondolkodásunktól inkább elüt. Tehát még inkább meg tudjuk tőlük tanulni, hogy konkrét pl. lakásgazdálkodási problémákban milyen megoldásokat nem célszerű átvenni.

Csengey: ... Az erdélyi magyarság próbáljon kitartani, ha lehet, mi pedig megpróbálunk javítani a helyzetükön, amennyire erejünkből futja. A szlovákiai magyarság igyekezzen felvenni a kapcsolatot a cseh és szlovák független demokratikus kezdeményezésekkel, és opponálja a vízlépcső megépítését. A vajdasági magyarság legyen óvatos, a koszovoi események megvadítják a szerb nacionalistákat... A nyugati magyarság próbáljon meg úrrá lenni a megosztottságon, az alapvető kérdésekben bizonyos egységes közvéleményt képezni, és akkor ritkábban fordulna elő az, hogy ugyanannál a politikusnál három-négy csoport homlokegyenest ellenkező dolgokat próbál kieszközölni, mosolygásokat váltva ki és nehézzé téve még a jóakaratúak számára is, hogy igazán

komolyan vegyenek bennünket. Legyen diplomatája a magyar ügyeknek, legyen menedzsere, a magyar gazdasági ügyeknek, de ennek fejében szabjon szigorú feltételeket a magyar kormánynak, követelje a demokratikus jogállam mielőbbi megteremtését, követelje a maga számára a jogot és a jogfolytonosságot az állampolgársághoz, és végül nyugodtan és csendesen tudja a nyugati magyarság, hogy a magyarsághoz tartozik...

3. *Mit tegyen az egyház?*

Horváth: ... A jelenlegi magyar katolikus egyházat ki kell vonni a nyugat-európai egyház vitáiból és konfliktusaiból. Tudjuk, hogy II. János Pál pápa óta nyugaton a katolikus egyház rendkívül súlyosan differenciálódik és nagy harcok dúlnak. Nekem mint külföldi magyar filozófusnak meg teológusnak az a véleményem, hogy ezeket jelen pillanatban nem szabad bevinni a magyar egyházba, mert most Magyarországon nekünk más problémáink vannak. De ez a dolognak csak egyik része. A magyar katolikus egyház, ugyanúgy mint a lengyel, konzervatív hírben áll és az is. Ez jelen pillanatban előny. A széthulló világban stabil maradni úgy, hogy az emberek belekapaszkodhassanak, ezt így tartani kell. Hosszú távon nem fog menni. Hosszú távon a magyar katolikus egyháznak is számtalan területen meg kell újulnia ahhoz, hogy az új, kialakuló, modern emberrel karöltve tudjon haladni. Ez most nem az első, hanem a hosszú távú probléma...

Kovács: ... Nagyon fontosnak tartom ebben az átalakulási folyamatban, hogy az egyház kiegyenlítőleg, az igazság és a béke jegyében próbáljon egyensúlyi helyzetet teremteni a társadalomban ... Én a kérdésnél egyformán gondoltam a külföldi és hazai egyházra... A külföldi keresztény egyházak állták meg szerintem legjobban a helyüket az elmúlt évtizedek során... A hazai egyház szempontjából második követelményként — ha szabad így fogalmazni — én azt mondanám, hogy éljen öntudatosabban a kínálkozó lehetőségekkel. Nagyon nehéz nekünk hozzászólnunk megosztottsághoz — hogy csak egy problémára utaljak, a testületi kormányzás hiányához a püspöki karban. Abban önmagában is van erő, ha egy püspöki kar egységesen, a zsinati határozatoknak és a kánonjognak megfelelően gyakorolja jogát, tehát vállalja öntudatosan a kialakult magyar szituációban a rá háruló szerepet. Segítségnek és egyházi feladatnak gondolom még a következő javaslatomat: a 33. Pax Romana Kongresszust tartsuk Pannonhalmán, és ezzel teremtsük meg a belső ki-

bontakozás lehetőségét a hazai értelmiség számára. A Pax Romana nem a mi emigrációs tulajdonunk, szerintem eljött az ideje, hogy gondolkodjunk és felajánljuk gyűjtött kapcsolatainkat, lehetőségeinket és tapasztalatainkat...

Gesztesi: Az egyháznak, úgy ítélem meg, hogy Magyarországon kettős arculata van. Egyrészt még megvannak a tömegegyháznak és népegyháznak a töredékei, maradványai, amire az a jellemző, hogy inkább a templomhoz, a szentségekhez és az istentiszteletekhez kötődik, és ezzel be van fejezve, se igazán szociális érzékenysége, se a társadalmi kérdések iránti érzékenysége nincs. A másik vonal ez a kisközösségi, bázisközösségi mozgalom. Itt meg a történelmi helyzet folytán úgy alakult ki, hogy ezek túlságosan belterjesek, túlságosan az élményekre, a személyes kapcsolatokra épülnek, bensőséges, talán túl spiritualizált irányba haladnak. Talán ennek a megoldása az lenne, hogy van egy kitűnő zsinati dokumentum, a Gaudium et Spes, « Egyház a mai világban » — így ismeretes a magyar címe —, ennek a szemléletét, a társadalmi kérdések iránti érzékenységét és felelősségvállalását kellene valahogy elmélyíteni. Ez lenne a legaktuálisabb. A másik, amit az egyház szempontjából fontosnak tartok, elengedhetetlennek érzek, hogy nyilván egy megfelelő sajtóelőkészítés után, de hónapokon belül a Magyar Püspöki Kar adjon valami orientációt a mai politikai kérdésekben. Most nem olyan primitíven gondolom, hogy mondjuk a Püspöki Kar bocsásson ki egy körlevelet, felszólítva a hívőt, hogy szavazz a kisgazda-vagy a kereszténydemokrata pártra. Az értékek vonalán világosságot kellene teremteni. Én falun vagyok, negyven éves emberekkel is van közösségem, azokkal is beszélgetek. Teljes a tájékozatlanság, fogalmuk sincs, hogy melyik szervezet micsoda, mit akarnak, mi a programjuk stb. Nem is lehet ezeket hosszasan elmagyarázni ... egyszerűbb rétegeknek nagyon nagy szükségük van olyan főpásztori eligazításra, amelyet a plébánosok a maguk részéről közvetítenek. Hogy ezt milyen formában, hogyan adják ki, mennyire legyen ez kifejezett, ezt nagy bölcsességgel és higgadtsággal szépen el lehet dönteni.

Endreffy: ... A magyar egyház nőjön fel odáig, hogy ne csak az abortuszról, a családról, a katonai szolgálat megtagadásáról legyen a Püspöki Karnak véleménye, hanem társadalmi kérdésekről is adjon útmutatást — hogy utaljak itt a nyugati zsinati folyamatra — a békéről, a társadalmi igazságosságról és még az ökológiáról. Tehát horribile dictu legyen egy magyar püspöki kari körlevél — hát én olyan gyorsan nem tudom elképzelni, hogy 3-4 hónap alatt —, de

a modern helyzetről valóban. És ehhez van egy praktikus elképzelésem, ez talán utópisztikus és nem holnapután megvalósítható dolog, hogy kellene talán azon gondolkozni, hogy egyházi szociális és politikai intézetet kellene létrehozni otthon. Ebben olyan szakembereket lehetne összeszedni és kiképezni, akik a társadalmi felkészítés szempontjából termékenyítőleg hathatnának a magyar katolikus gondolkodásra, főpásztoraink gondolkodására is. Ilyen intézet nem utópia, akkor ha ennek a megalapításában, szellemi és anyagi támogatásában szép lehetőségek nyílnak a nyugati magyarság előtt is.

Farkas: Komolyan vettem az egy mondatot. Először is az egyházvezetés ébresszen társadalmi felelősségtudatra, tehát, hogy a vallás nem csak privát viszony a jó Isten meg az egyes ember között, és vonja le ennek a konzekvenciáit.

Csengey: Az egyház először is helyesen tenné, ha kijelentené: számos országból vett példák azt mutatják, hogy elégséges az egyházi intézmények rendszere, nincs szükség az Állami Egyházügyi Hivatalra és nélkülözni tudja segítségét. A kormányt illetőleg — ebben benne van a másik gondolat —, hogy az egyház legyen független, legyen szabad a kormánytól és az MSZMP-től is, tőlünk is. Ne politikai értékek mentén rendezze el a maga világát, de ezzel párhuzamosan legyen benne érzékenység a politikai kérdések iránt. Lehet, hogy ez túl nehéz paradoxon. De hát én úgy vettem ki, hogy a katolikus vallás paradoxonérzékeny gondolatvilág, tehát talán feldolgozható lesz ez a két együttes kívánság. Ne akarjon mindent visszakapni, de feltétlenül vegye vissza az iskoláit, feltétlenül teremtse meg újra a lehetőséget a szerzetesrendek, apácarendek működésére. A modern társadalomban pótolhatatlan, nem tudja más ellátni ezeket a feladatokat, csak az egyház. És ebben kérjen határozott, konkrét, megnevezett segítséget a független mozgalmaktól, és meg fogja kapni.

Boór: Mi a teendő? Hogyan lépjünk? Ennek az alapvető kérdésünknek három alkérdésére legalábbis első nekifutásban válaszoltunk. Most áttérünk 4. alkérdésünkre, amely ugyan az utolsó helyen szerepel, mégis az egyik legfontosabb. Talán az első reggeli elmélkedésre emlékeztet, amely a kereszténység és más világvallás központi igazságát is megfogalmazta. Eszerint a hívő keresztény vagy a hívő zsidó ember számára az igazi reform nem a társadalmi szerkezet és az államrendszer, hanem sajátmagunk megújításával kezdődik. Terméketlen marad ez a tanulmányi hét, ha ki-ki nem tud válaszolni a következő alkérdésünkre,

amelyet praktikusan és kicsit egzisztenciálisan teszek fel, hogy ne csak általános alanyban, pusztán tárgyiasítva és elvontan beszéljünk, hogy a *man*, az ember, a magyarság és az egyház mit tegyen, hanem, hogy nekem személyesen mi most a gyakorlati elhatározásom. Így teszem fel tehát utolsó alkérdésünket:

4. *Mit tegyek én « pro Deo et patria », Istenért, emberért, hazáért?*

Horváth: ... Túl intim nekem ez a kérdés... Én másképp fogtam fel, úgy hogy mit tudsz te most csinálni ezért a Magyarországért... Egyelőre én mint külföldön élő filozófus és teológus nem tudom, hogy a hazaiak mire tudnak engem egyáltalán használni... Ezt az otthoniaknak kell kitalálniuk...

Kovács: ... Ugyanolyan tanácstalanul állok a kérdéssel szemben... Sok minden, amiről úgy beszéltem, hogy nem állunk üres kézzel a mai magyar helyzettel szemben, sok mindent dolgoztunk, tettünk közösen ezért. Nekem itt a motívum és az indítás ereje mindig a lelkiismeret és az Isten iránti felelősségem volt. Tehát az inspiráció ebből a forrásból fakadt, nálam ez megelőzi a magyarságtudatot is abban az értelemben, ahogy a kérdésben foglalt felsorolás mondja. Én is csak azt tudom mondani, hogy az ebből adódó további feladatokat hasonló lélekkel próbálom vállalni.

Gesztesi: Vidéki vagy akár városi lelkész feladata — valahogy erre jutottunk — mindenképpen a közösségalakítás, most nem egyszerűen egyházi kisközösségnek az alakítása, dehát nyilvánvalóan ez az elsődleges, és itt az azonosság keresése és kialakítása. Tisztázódjék végre ezekben a közösségekben, most legyen az akár egy kápolna közössége vagy akár gyerekeknek egy hittancsoportja, hogy ki hová tartozik, miért harcol, mik az alapvető értékeink, miért vagyunk és miért leszünk felelősek... Itt az identitás keresése — vigyázzunk — nem egyszerűen szellemi munka, hogy majd mondunk nagyokat és nagy gondolatokat próbálunk beépíteni, itt cselekvő és együttélő közösségről van szó, tehát magáról a cselekvésről. Van ennek spirituális és teológiai oldala, ez a Jézus Krisztussal való kapcsolatnak a tisztázása: mennyire belőle, általa, szerinte, követése szerint élünk. A másik, hogy azért van kétezer éves, az egész földkerekségre kiterjedő egyházunk végtelen gazdag kincsestárral. És ebből nekünk amennyit és ahogy tudunk, valahogy ezt tovább kell vinni és ezt hordozni kell. Ugyancsak idetartozik, és én elképzelhetetlennek tartottam mindig is a tevékenységet, a működést már egész kisgyerekeknél is valahogy a nemzeti

és a kulturális értékek iránti felelősség nélkül. Amit az iskola nem ad meg, amit már az otthon sem ad meg, amit sok éven keresztül nem adott meg a rádió, a tv és a sajtó, valahogy ezt pótolni, a történelmi tudatot, a népdalokat, akár a mindennapi viselkedést, hogy miképp kell megköszönni, felöltözni, mert mindebben óriási hiányok vannak. Nos, mindezek együttese, tehát a krisztusi érték, az egyháznak mint intézménynek és mint történeti jelenségnek az értéke, nemzeti érték és kultúra, mindezt együttesen hirdetni, megélni, elsajátítani és valahogy továbbvinni. Ez a papnak és a közösségvezetőnek a feladata és a munkálkodása.

Endreffy: ... Nagy probléma volt otthon nekem és barátaimnak mindig is az, hogy az ember hogyan találja meg a helyes viszonyt keresztény élet, tehát imádság, szentségek stb., egyházias tevékenységek egyfelől, másrészt a közéleti tevékenységek között. Én személy szerint arra hajlottam és hajlok is alkatomnál fogva, hogy inkább csak otthon ülök és elmélkedem, és nem igen megyek el gyűlésekre. Most egyre inkább az az érzésem, hogy az igazi aszkézis ma nem annyira a répaevés (cálzás a hozzászóló előadásában említett aszketikus gyakorlatra — Boór), hanem az, hogy az ember próbáljon gondolkozni és tisztán látni, és a saját erőihez képest részt venni azokban a politikai feladatokban, amelyek az ország előtt most állnak. Tehát a tisztánlátás és az erre való törekvés — azt hiszem — ez ma igen fontos aszketikus gyakorlat. Ez — úgy vélem — nem is egészen új és nem a mai kornak a felfedezése. Ha jól emlékszem, azt imádkozzuk valamelyik zsoltárban, hogy « Utaidat, Uram, mutasd meg nekem, hogy igazságod szerint járjak ». Tehát őrségi keresztény kötelesség vagy feladat vagy vágy, hogy az ember tisztán lásson. A konferencia után úgy érzem, hogy elég nagy a sötétség a fejeinkben, és arra van ma nagy szükség, hogy elhamarkodott akciók helyett vagy azokkal együtt, vagy azokkal párhuzamosan azért gondolkozzunk is. Ez a gondolkodás magába foglalja azt, hogy az egyház hagyományának az elsajátítása mellett figyeljünk a mai tudományok (közgazdaságtan, politológia stb.) eredményeire is, hogy azok a megoldások, amelyeket keresünk, tényleg működjenek is, és ne csak erkölcsileg legyenek helyesek.

Farkas: Számomra is ez a kérdés úgy merül fel, hogy miképpen osszam be az időmet az akció és az önképzés között. Én a magam számára a legnagyobb veszélyt abban látom, hogy annyi mindent akar csinálni az ember. Hiszen Magyarországon a katolikus egyházban a társadalomtudományi képzettségű értelmiség szinte hiányzik, mivel hosz-

szú évekig, évtizedekig nem vettek fel az egyetemre olyat, aki keresztény volt. Tehát annyi fele kellene az embernek ténykedni, hogy az már egyszerűen képtelenség. Tehát a szakmai igényességet az imaéletével, vallási életével, közélettel hogyan lehet összeegyeztetni, szóval nem az a gondom, hogy mit tegyek, hanem hogy mikor, tehát hogyan tudom a nap 24 órájába beosztani.

Csengey: Éjszaka lefekvés előtt eltűnődtem azon, hogy nem vagyunk messze attól a helytől, ahol Husz Jánost megégették. Erre nem emlékszik vissza feltétlenül szívesen az egyház, nem volt nagy pillanata az egyháznak ennek a máglyának a meggyújtása. De ahogy gondolkoztam róla, eszembe jutott, hogy Németh László írt egy darabot Husz Jánosról, és az ehhez előkészületként szolgáló jegyzetekben írt valami olyasmit, hogy Huszban őt azt kezdte érdekelni, hogy nem ilyen robusztus, elszánt, villogó szemű óriásnak képzelte, hanem szőke, vékonyszálú, — szakállú, hajú, ijedt fiúnak, aki — és pontosan itt jön Németh László nagy mondata — « mindössze csak az igazság kezét nem meri elengedni, és az igazság kézen vezeti egészen a máglyáig ». Hát ha egy mondatot kellene mondani, azt mondanám, hogy hűségesnek lenni a saját lekiismeretünkhöz, nem merni elengedni az igazság kezét. Gondolom, ennyit mindannyian megtehetünk.

(A kerekasztalnál és a hallgatóság köréből elhangzott további hozzászólásokat nyomtatásban terjedelmi okokból itt nem áll módunkban még szemelvényekben sem közreadni).

Boór: A kerekasztal-beszélgetés és a plenáris vita olyan gazdag volt, hogy lehetetlen összefoglalni. Legjobb summája talán az az imádság, amely a KMÉM — *Pax Romana Hírek* című kiadványában a kongresszus első meghirdetésekor is olvasható volt. Ezt az imát egyesek Assisi Szent Ferencnek, mások Claudelnak tulajdonítják. Az Anoním Alkoholisták milliói világszerte elmondják összejöveteleiken. Ebben az imádságban olyan szellemi magatartás fejeződik ki, amely ma mindnyájunk számára nagyon kívánatos lenne. Ezért ezzel szeretném bezárni megbeszélésünket. Az ima így szól: « Istenem, adj türelmet, hogy el tudjam viselni azt, amin nem tudok változtatni, adj bátorságot, hogy meg tudjam változtatni azt, amin tudok változtatni, és adj bölcsességet, hogy a kettőt meg tudjam különböztetni ».

(A hangszalag alapján a szemelvényeket kiválogatta, az élő beszéd stílusát messzemenően meghagyva leírta és összeállította: Boór János).

BIBLIAI ELMÉLKEDÉS

« IME, ÉN ÚJJÁTEREMTEK MINDENT! »

« Akkor új eget és új földet láttam... a szent várost, az új Jeruzsálemet, amint alászáll a mennyből, az Istentől, mint a jegyesének fölékesített menyasszony. Harsány hangot hallottam a királyi szék felől: Nézd, ez az Isten hajléka az emberek között! Ő velük fog lakni, azok pedig az ő népe lesznek: maga az Isten lesz velük. Letöröl szemükről minden könnyet. Halál nem lesz többé, sem gyász, sem jajgatás, sem fájdalom, mert ami eddig volt, az elmúlt. » A királyi széken ülő így szólt: « Ime, én újjá teremtek mindent! »

(Jelenések könyve 21,1-5)

Társadalmi « földindulások » idején keresztény ember szívesen veszi kezébe a Bibliát lezáró Jelenések könyvét. Ez érthető is, hiszen az irat Krisztus híveinek evilági megpróbáltatásairól szól, de úgy, hogy földi sorsukat a krisztusi hit és remény végső beteljesedésének isteni távlatába állítja. Arról szól, hogy történeti létében az egyház is természeti és társadalmi katasztrófák isteni ítéletként felfogott apokaliptikus földindulásai közt él, hogy végülis, hitében állhatatosan kitartva, Isten üdvözítő szeretetének újjáteremtő ereje által mennyei Jeruzsálemmé magasztosuljon.

Ami ma hazánkban történik, az méltán nevezhető társadalmi « földindulásnak » Negyven esztendő böjtje, a politikai és társadalmi elnyomás, Krisztus sírját lezáró kőtömbként nehezedett a magyar társadalmi élet minden megnyilvánulására, a polgári és egyházi aktivitástól kezdve a kulturális alkotásig és a gazdasági termelésig. Az a « földindulás », amiről kongresszusunk e kötetben összegyűjtött előadásai és megbeszélései tanúskodnak, mint Krisztus sírjáról Isten angyala, elhengerítette a magyar géniusz sírjáról az elnyomás súlyos zárókövét: megteremtette — amint reméljük — az emberhez méltó élet és szabad cselekvés világát és megnyitotta a társadalmi megújulás útját.

Kérdés, hogy van-e ennek a « földindulásnak » bibliai vonatkozása? Mivel az üdvösség bibliai története nemcsak az ember örök rendeltetéséről szól, hanem azt is megmondja, hogy mi egyéni és társadalmi létének végső értelme, hívő ember részéről az igenlő válasz nem kétséges. De

a Jelenések könyvéről is állítható ez a bibliai vonatkozás? Mi voltaképpen e prófétai könyvnek a mondanivalója? Ha úgy halljuk, hogy a fenti idézet szavaiból kicsendül ez a mondanivaló, alkalmazható-e konkrét történeti helyzetekre, jelen esetben a hazai eseményekre, s azokat előidéző világpolitikai fejleményekre? S ha igen, vajon milyen értelemben?

Isten szüntelenül újjáteremt

A Jelenések könyve az újszövetségi szentírás egyetlen apokaliptikus jellegű prófétai irata. De éppen mert ilyen, időben meg nem határozható történeti eseményekről és társadalmi állapotokról szól. Az, ami apokaliptikus látomásaiban kibontakozik, nem konkrét történeti esemény, hanem az emberiség történeti létének prófétai, sőt végsősoron isteni értelmezése. A világban eluralkodó gonoszság fölött elhangzik a teremtő Isten itélete: a gonoszság hatalma végülis megtörik és az igazak üdvössége beteljesül. E látomásokra kétségkívül hatással voltak a próféta tulajdon korának, az aranykorát élő római birodalom politikai és társadalmi eseményeinek tapasztalatai, de amit mond, az túlnő a konkrét történeti helyzeten és az isteni itélet és üdvösség minden korra érvényes tényeit vetíti elénk. Mi voltaképpen a mondanivalója? A kozmikus méretű katasztrófák, a szörnyű természeti csapások, a borzalmas társadalmi vész, éhinség, pestis, háborúk, — valamennyi a bűnös emberiséget sújtó istenitélet megnyilvánulása. Ám az, amit végülis mondani akar, az Isten üdvözítő szeretetének eszkatologikus győzelme. Ez a győzelem a megváltás krisztusi tettével immár megvalósult: a « mintegy megölt Bárány » megdicsőülten már ott áll Isten színe előtt. A sátáni hatalmak azonban, a világon elhatalmasodott emberi gonoszság erőivel szövetkezve, a Bárány hívei ellen lázadnak. Az apokaliptikus kép változik: megjelenik a « fehér Lovas » — « Isten Igéje », « a hűséges és az igaz » — és győzelemre viszi népét. Az isteni itélet beteljesül: az istentelen Babilon elbukik, a Sátán hatalma megsemmisül. Felhangzik végre a királyi széken ülő szava: « Ime, én újjáteremtek mindent! ».

Mindez, mint mondtam, semmiképpen sem azonosítható konkrét történeti eseményekkel. Mégsem tagadhatjuk, hogy a természeti katasztrófák és társadalmi megpróbáltatások — mégha más és más formában is, például mint elszabadult atomerő — ne hatnának « földindulásként » az emberiség életére. Ám Isten üdvözítő szeretete nem vész el az apokaliktikus világítélet sodrában, s a mennyei örökkévalóságba sem húzódik vissza. Mióta az angyal elhengerítette a követ Krisztus sírjáról és a « mintegy megölt », de megdicsőült Bárány feltörte az Isten örök rendeléseit rejtő

könyv pecséteit, Isten üdvözítő szeretete jelen van és újjáteremtő ereje hatékonyan működik a bűn és ítélet apokaliptikus világában.

Nos, a hazai « földindulást » is ebben a bibliai összefüggésben látom. Bárcsak ez a « földindulás » is érvényre juttatná Isten üdvözítő szeretetét és újjáteremtő erejét!

Kétségtelen, hogy az isteni újjáteremtés mindenekelőtt lelki és erkölcsi téren érvényesül, s csak következményeiben hat a társadalmi életre. Hatása azonban éppen ezért mélyebb, átfogóbb és maradandóbb, mint bármely más társadalmat formálni vagy reformálni szándékozó ideológiáé. Mi ennek az oka? Pontosan a lelki és erkölcsi készség megteremtése. Ez hajlandóvá tesz arra, hogy megbecsüljük magunkban és társainkban az Isten képére és hasonlóságára teremtett ember személyi méltóságát és szabadságát; arra, hogy elismerjünk és el is fogadjunk minden gazdasági, kulturális és erkölcsi eszmét és értéket, ami emberhez méltóbb életformát teremt; végül arra, hogy felelősséggel együttműködjünk ezen eszmék és értékek megvalósításában az emberibb világ kialakítására. Ezért elmélkedéseinkben is az isteni újjáteremtés lelki és erkölcsi hatásaival foglalkozunk, s ezt közösségi és nem merőben egyéni vonatkozásban tesszük, mert meggyőződésem, hogy az egyén csak egyházi közösségben tudja megélni a maga teljességében lelki és erkölcsi újjáteremtését.

Isten új népet: isteni és emberi közösséget teremt

Isten üdvözítő szeretetének újjáteremtő ereje mindenekelőtt belső világunkra hat: Istenhez tartozásunk tudatára ébreszt és arra indít, hogy ezt meg is éljük. Ám mindez nem történik légüres térben. Be kell lépnünk abba a spirituális erőtérbe, amelyet Isten üdvözítő szeretete teremt a világban. Azonosulnunk kell azzal a közösséggel, amelyben a Krisztus által megvalósult üdvösség hatékony erőként jelen van. Tagja kell legyünk annak a népnek, amely hiszi, hogy a krisztusi megváltás által új és örökérvényű szövetségre lépett Istennel, s e szövetség valóságos életközösséget teremtett Isten és ember között.

Voltaképpen maga Jézus Krisztus ez a szövetség, mert benne Isten és ember egy személy felbonthatatlan egységébe kapcsolódik össze. Azért kell nekünk Krisztushoz tartoznunk, hogy vele és általa egyesülhessünk Istennel. Az ő Lelke, a Szentlélek ereje az, amely a hit és keresztség által testvéreivé, testének élő tagjaivá tesz. Az Apostol szavával, az így formált Krisztus-test az egyház. Ebben a fővel, Krisztussal egy testet alkotó egyházban valósul meg az ember

új és örökérvényű szövetsége Istennel. Az egyházban éljük meg közösségünket a Lélek által Krisztussal és az Atyával, s ebből az Isten-közösségből egyre teljesebben bontakozik ki minden hívő és hitre hivatott testvéri közössége: az isten-emberi közösségben megélt egyetemes egyház.

Ha tudatosul bennem, hogy a krisztusi evangélium erre az isten-emberi közösségre hív, s meg is nyílok erre a hívó szóra, akkor Krisztus Lelke kiforgat önös emberségemből és az evangéliumi megtérés, a *metanoia* szellemében átformálja gondolkodásomat, érzésvilágomat és szándékaimat. Saulból Pált formál, de nem akkor, amikor « csúcsforgalom van a damaszkuszi úton » (Esterházy Péter). A Lélek nem vásári lármában cselekszik. Belső csend kell ahhoz, hogy az ember megnyíljék feléje és készséggel vállalja az újjáteremtő pálfordulást. Csakis az ilyen Lélekre nyílt, folytonos megújulásra kész krisztuskövetők élik meg teljesen Isten népének új és örökérvényű szövetségét: Isten és ember életközösségét Krisztusban. Lényegében ez az egyház. Hierarchiai, szakramentális, jogi szervezete arra rendeltetett, hogy ezt az isten-emberi életközösséget szolgálja.

Isten népének papi hivatása

Ha Krisztus Lelke újjáteremt, akkor arra vagyunk hivatva, hogy lelki megújulásunkat életmódunkkal és tetteinkkel is kifejezzük. Ha a Lélek éltet, akkor a Lélek indítását követve kell élnünk (Gal 5,25). Péter apostol az első levelében a keresztény közösséget, mint Istennel közösségben élő népet, nemcsak a « Lélek templomának », hanem « szent papságnak » is nevezi, mert közösségben és egyénenként arra vagyunk hivatva, hogy életünkkel tanúságot tegyünk Isten újjáteremtő szeretetéről, « aki a sötétségből csodálatos világosságára hívott meg minket » (1 Pt 2,5-9). A keresztség szentségében fölszenteltek, nemcsak megszenteltek. A II. vatikáni zsinat újra tudatosítja bennünk ezt a keresztény mivoltunkból eredő feladatot: a szövetség szent népe közösségben és egyénenként is papi szolgálatra hivatott.

Hasonlóan az Isten népének szolgálatára felszentelt pap hivatásához, a világi hívőnek is van prófétai, papi és pásztori küldetése. Isten népének közösségében pap és hívő nem alkothat két egymástól elkülönült kategoriát: a tanítók és tanítványok, a megszentelők és megszenteltek, az elöljárók és az alárendeltek osztályát. S ha nincs két egymástól elkülönült kategória, nem is állhatnak vetélytársként egymással szemben. Egyházi létünk alapvető igazsága az, hogy valamennyiünk tanítója, megszentelője és feje Krisztus. Ám az, hogy keresztény mivoltunk tekintetében

Isten színe előtt valamennyien egyenlők vagyunk, nyilvánvalóan nem zárja ki az egyházi közösség szolgálatára rendelt különböző feladatokat. Az Apostol szava világos: « A lelki adományok különfélék, de a Lélek ugyanaz. A megbízatások is különfélék, de az Úr ugyanaz. Különfélék a csodatettek is, de Isten, aki mindezt mindenkiben véghez viszi, ugyanaz. A Lélek ajándékait pedig ki-ki azért kapja, hogy használjon vele » (1 Kor 12,4-7).

Különfélék a hivatások, feladatok és szolgálatok, de mindezek egy Lélekben Krisztussal az egy Istent szolgálják, s ami Istent szolgálja, az az egyházi közösség javára válik. Ez minden egyházi hivatás hitelességének végső kritériuma: javukra szolgál-e hívőknek és hitre hivatottaknak, vagy sem. Sajátos lelki adományával, a Lélek karizmájával csak akkor egészíti ki a hívő keresztény a felszentelt pap karizmatikus küldetését, ha tevékenysége a közösség és az embertárs javát szolgálja. Ám ha szolgál, hadd szolgáljon: a Lelket ki ne oltsátok!

Tanúságot teszünk Krisztus igazáról

Az Atyához visszatérőben, Jézus utolsó szavaival a tanúságtétel feladatát rója tanítványaira: « tanuim lesztek... a föld végső határáig » (Csel 1,8). Péter apostol ezt a feladatot Krisztus minden tanítványára, Isten egész népére kiterjeszti: « Vajon ki árthat nektek, ha buzgók vagytok a jóban? Még ha szenvednetek kell is az igazságért, boldogok vagytok. Ne rettegjetek... hanem szentül őrizzétek szívetekben az Úr Krisztust. Mindig álljatok készen arra, hogy megfeleljetek mindenkinek, aki reménységtekről kérdőre von titeket. De ezt szerényen, tisztességtudóan, jó lelkiismerettel tegyétek, hogy akik Krisztusban való tisztességes életeteket becsmérlik, rágalmaikkal szégyent valljanak » (1 Pt 3,13-16).

Papi küldetésünknek prófétai jellege van, s ez közvetlenül abban nyilvánul meg, hogy tanúságot teszünk hitünkről. Tanúságot teszünk arról, hogy Isten üdvözítő szeretete megvalósult Krisztusban, s hogy a végső újjáteremtés Krisztus tanítványai által immár folyamatban van a világon. Ez a tanúság kettőt követel: hitünk értelmes elmélyítését és az ebből a hitből eredő szeretetünk erősödését.

Az értelmi elmélyülés nemcsak figyelmes tájékozódást jelent a teológiai irodalomban, hanem az olvasottak elmélkedő átgondolását is. A *lectio* tartalmával csak a *meditatio* eszmélődésében tudsz belsőleg azonosulni. Ám ez a magányos eszmélődés megnyitja elmédet a szavak és a gondolatok mögött rejtőző szellemi Valóság felé: az elmélkedés

imádságban bontakozik ki, bensőséges *oratio* lesz, amikor már nem magaddal beszélsz, hanem Hozzá szólsz. Vagy talán már nem is szólsz, hanem — szinte észrevétlenül — a *contemplatio*, a szerető szemlélődés csendjében találod magadat. *Lectio, meditatio, oratio, contemplatio* — a fokozatos elmélyülés e dinamikus folyamata nélkül az a veszély fenyeget, hogy üresen hangzanak el tanúságod szavai.

Az elmélyülés szellemi folyamatától elválaszthatatlan, hogy erősödjék szereteted, ha hatékonyan akarsz tanúságot tenni hitedről. Az Apostol szavai is erre utalnak: « szentül őrizzétek szívetekben az Úr Krisztust ». Ez a szeretet ad erőt a Krisztust követő erkölcsi életre, ez tisztítja meg érzésvilágunkat és gondolkodásunkat, ez formál krisztusi emberré. Csak az képes megérteni Krisztus evangéliumát és őt magát teljes Istenhez tartozásában, aki szereti, s egyre jobban szereti őt. Az értelmes és szeretetben megélt hit avat Krisztus tanújává.

Krisztussal Istennek adjuk önmagunkat

A hitében elmélyedő és szeretetében erősödő keresztény egyre tudatosabban odaadja értelmét, szívét és akaratát, — teljes önmagát Krisztussal az Atyának. Ebben az önátadásában Krisztus példáját követi, aki mint Isten szolgája — *ebed* — *Jahve* « isteni mivoltában nem tartotta Istennel való egyenlőségét olyan dolognak, amihez föltétlenül ragaszkodjék, hanem szolgai alakot fölvéve kiüresítette önmagát és hasonló lett az emberekhez... megalázta magát és engedelmes lett mindhalálig... » (Fil 2,6-8).

A Zsidókhoz írt levél ebben a szeretetből eredő engedelmességben és önátadásban látja Krisztus papi szolgálatának teljes megvalósulását. Földi életében többször kijelentette, hogy küldetésének értelme az, hogy maradéktalanul teljesítse mennyei Atya akaratát. A Zsidókhoz írt levél is ilyen értelemben adja ajkára a zsoltárverset: « Itt jövök, Istenem, hogy akaratodat megtegyem », — és meg is magyarázza: « Ez az elhatározás Jézus Krisztus testének föláldozásával egyszer s mindenkorra megszentelt minket » (10,7-10). A szöveg összefüggésében ez azt jelenti, hogy ő az új és örökérvényű szövetség papja, a hiteles közvetítő Isten és ember közt, « aki az örök Lélek által önmagát ajánlotta föl szeplőtelen áldozatul Istennek » (9,14). Keresztáldozatával kiengesztelte irántunk az Atyát és megteremtette Isten és ember életközösségét: « Tulajdon vérével lépett be egyszer s mindenkorra a mennyei szentélybe és örök megváltást szerzett » (9,12-14). Krisztusnak ez a papi szolgálata az egyetlen teljes értékű istentisztelet, amelyből megszentelésünk és üdvözítő Isten-közösségünk származik.

Nos, Isten népe nemcsak részesül ebben a krisztusi üdvösségben, hanem arra hivatott, hogy bele is kapcsolódjék ebben a krisztusi Istentiszteletbe. Maga Krisztus akarta ezt így, mert utolsó vacsoráján kenyér és bor színében odaadta áldozatra szánt testét és vérét tanítványainak és meghagyta nekik, hogy önátadásának aktusát szüntelenül megismételjék az ő emlékezetére. Krisztus azt akarta, hogy a szentségi színekben jelenlévő áldozatával, az ő személyes önátadásával egyesülve mi is odaadjuk önmagunkat az Istennek.

Vasárnap nem azért megyek templomba, hogy « misét hallgassak », vagyis jelen legyek, mint valami hivatalos polgári ünnepélyen, egy vallási rituson. Papi küldetésem arra rendel, hogy a felszentelt pap vezetésével, Isten szent és papi népével együtt ünnepeljem az eukarisztiát. Krisztus áldozati odaadásával egyesítsem, s valamennyien egyesítsük hívő odaadásunkat és — a szentáldozásban szentségileg is részesülve a krisztusi áldozatban — megéljük szerető közösségünket Istennel és társainkkal. Ebben az odaadásban, mintegy elővételezve, szinte már megtapasztaljuk végső újjáteremtésünket és hirdetjük az üdvözítő isteni szeretet páratlan jóságát és erejét, « aki a sötétségből csodálatos világosságára » az isteni életközösségre hívott meg minket. Ez Isten szent népének Krisztussal és Krisztusban ünnepelt papi istentisztelete.

Krisztussal szolgáljuk embertársunkat

Isten iránti szeretetünket és papi szolgálatunkat nem fejezhetnénk ki teljesebben, mint azzal, hogy Krisztussal odaadjuk magunkat az Atyának. Ám ennek az odaadásnak hitelességéről csak az győz meg, ha — mint Krisztus áldozata — a mienk is embertársunk szolgálatával párosul. Szent János az első levelében határozottan kijelenti: « Aki azt állítja: szeretem az Istent, de felebarátját gyűlöli, az hazug. Aki ugyanis nem szereti testvérét, akit lát, Istent, akit nem lát, hogyan szerethetné? Ezt a parancsot kaptuk tőle: aki szereti Istent, szeresse testvérét is » (4,20-21).

Jézus példája és tanítása világos. Az utolsó vacsorán, miután megmosta tanítványai lábát, így szólt: « Megértettétek, mit tettem veletek? Ti mesternek és úrnak hívtok engem. Jól teszitek, az vagyok. Ha tehát én, az úr és mester, megmostam lábatokat, nektek is mosnotok kell egymás lábát. Példát adtam nektek: amint én tettem veletek, ti is úgy tegyetek » (Jn 13,12-15). Igaz: Jézus a teljesen Istennek élő ember. Ám ettől elválaszthatatlanul igaz az is, hogy Jézus a másokért élő ember — *man for others* —, aki szinte programszerűen kijelentette: « Nem azért jöttem,

hogy nekem szolgáljanak, hanem hogy én szolgáljak és váltságul adjam életemet sokakért » (Mt 20,28).

Jézus ugyanezt a magatartást, a szolgálat készségét várja el tanítványaitól: « Tudjátok — magyarázza fenti kijelentését tanítványainak — hogy azok, akiket a világ urainak tartanak, zsarnokoskodnak a népeken, a hatalmasok pedig önkényüket éreztetik velük. Köztetek azonban ne így legyen, hanem aki nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, és aki első akar lenni, legyen a cselédetek » (Mt 20,25-27).

De kit szolgáljak? Ki az én felebarátom? Jézus az irgalmas szamaritánusról szóló felejthetetlen példabeszéde során megérteti a törvénytudóval, aki ezt a kérdést intézte hozzá, hogy a kirabolt és félholtra vert embernek az a felebarátja, aki irgalmasságot gyakorolt vele (Lk 10,25-37). Ma a korszerű szociológia nyelvén nem irgalmasságról, hanem a felelősség tudatáról és vállalásáról beszélünk. A kettő egyre megy, mert az irgalmasság végülis felelősségvállalás, amire a felelősségtudat indít. S felebarátunk ma az egységét kereső világban az egész emberiség: egyenként és összességében minden ember. Valamennyiért éreznünk és vállalnunk kell az embertársi felelősséget. Ha Isten népének papi küldetése az Isten szolgálata, ennek Krisztus istenszolgálatával kell azonosulnia, aki az ember üdvözítéséért adta életét Istennek. A kettő, Isten és ember szolgálata Krisztus példájában és tanításában elválaszthatatlan egymástól, sőt mi több, a második bizonyítja az elsőt.

* * *

Mi hát a Jelenések könyvének mondanivalója a magyarországi « földindulásra » vonatkozóan? Nem kétséges, hogy keresztény ember ebben a « földindulásban » is az Isten újjáteremtő erejének működését ismerheti fel. Negyven esztendő politikai és társadalmi elnyomása után újra nyíltan megvallhatjuk és megélhetjük Istenhez tartozásunkat Krisztusban és Krisztussal az egyházban. Megvallhatjuk és megélhetjük, hogy Isten népe a magyar. De ha Isten népe vagyunk, papi hivatásunk az, hogy hitünk értelmes elmélyítésével és szeretetünk erősödésével tanúságot tegyünk Krisztusról és Krisztussal készségesen odaadjuk magunkat Isten és embertársunk szolgálatára. Krisztus ma is úgy küld, mint az evangéliumi írástudót: « Menj és tégy hasonlóképpen! ».

BÉKÉS GELLÉRT

IRODALOM ÉS ZENE

BALASSA PÉTER

MAGYAR IRODALOM A MA KERESZTTÜZÉBEN

A *ma* szó a címben azt a kimerevíthető állapotot jelenti, amely a modernség válsága, a szellemi-erkölcsi világválság; ennek csak része, habár elszakíthatatlanul a mai, napi válság Magyarországon. Irodalmunk legjobbjai ma is, mint régebben, látják, hogy a helyi válság és a világméretű: összefügg.

A modernség világméretű válsága

Előbb a krizisről, világméretű értelemben. A válság érzete, vizsgálata, reflexiója a modernséggel, a modern emberrel egyidejű, tehát igen régi: a 18. század végétől számítható. Olyan társadalmak és gondolkodásmódok váltak uralkodóvá és meghatározóvá, amelyek történeti tudattal rendelkeznek, érzékelik a « régi » és az « új » közötti — esetenkénti — értékkülönbséget, illetve — pozitíve — a történelmi tudás és tapasztalás tudatosítása útján tervezik és teremtik a jövőt. Ez lényeges elmozdulás, sőt radikális törés az archaikus világképpel szemben, amely lineáris történeti tudattal nem rendelkezik, csak a körkörös, ciklikusan visszatérő időfogalom mentén kialakítható, stabil történeti érzékkel. Az archaikumban egy történés, egy esemény csakis akkor igazolható, ismerhető el, ha beilleszkedik a hagyományos ismeretek és tudás újraismétlődő körébe. Ezzel a visszatérés-élménnyel áll szemben a modernség alapvető tapasztalata az idő irreverzibilitásáról. Ez a gondolat tulajdonképpen már a zsidó-keresztény hagyomány méhében megfogan, amennyiben azt alapvetően az új várása, a történelem lehetséges végkifejlete és az eljövetel (a szabadulás, a megváltás) motiválja. Az újkornak egyre fokozódó jövőre vonatkoztatott stratégiái, dinamikája fokozatos elszakadást, vitát és szembefordulást jelent a múlttal, a hagyománnyal. Értel-

messé válik az a kérdés, amely hosszú ideig így nem merült fel, hogy egyáltalán mi az értelme a történelemnek. Ez feltételezi és magában foglalja azt a megváltozott emberképet, amelynek kulcsszava az *autonómia*: hogyan alapozható meg az az emberi lény, amely/aki immanens önteremtésre képes, « felemelkedik a humanitáshoz » (Herder), etikája belső lelkiismeret és világismeret függvénye (Kant), megismerőképessége által nyer értelmes formát a világ rendje (Kant), ugyanakkor éppen ezen autonóm megalapozás által válik méltóvá az « isteni képmás » tisztére.

A felvilágosodás és a kora-modernség akkor került válságba — noha hangsúlyozom: a válság magából a modernségből következik és eleve hordozza —, amikor az autonóm ember kiképzése (Bildung), a szellem önteremtése (Hegel, Goethe stb.) nem járt együtt a világrend értelmességével, hanem létrejöttek az első tömegtársadalmak és tömegkrizisek (jakobinus diktatúra, thermidor, napóleoni háborúk), az autonómia eszméje nem tudott rendet « belevinni » a világba. Ez a fejlemény tovább növelte a régi és az új éles, a válságra akár pozitív, akár negatív előjellel hivatkozó megkülönböztetését, a hagyomány elvetését a « még újabb » érdekében, vagy a rá hivatkozás konzervatív-nosztalgikus romantikáját. Mindezt tetézte a világ irracionalitása feletti kétségbeesés filozófiai konzekvenciája, mely a koramodernség szekularizált autonómia-fogalmával szemben (mely tehát az isteni rend nem egyházias helyreállítását szolgálta volna) az « istenhalál » gondolatát állítja előtérbe. Az autonómia-gondolat isteni képmás feltételezése nélkül való megfogalmazása (Nietzsche és a 19. század ateizmusai) csupán válasz a világ « szolgai », irracionális állapotára — ateista szabadságverzió. Ezek a fejlemények a tömegtársadalmak fokozódó mértékben elnyomorító körülményei és tapasztalatai nyomán egyszerre feszítik szét az eredeti autonómia-gondolatot. Egyfelől a róla való lemondás irányába (ezek a diktatórikus illetve reakciós ideológiák az emberről mint rendszer-lényről), másfelől az autonómia végtelenített változatának irányába (ez főként a marxizmus natura ellenes antropológiája, mely számos ponton érintkezik a « rendszerlény » gondolatával).

Ezzel függ össze a következő néhány gondolkodásbeli tapasztalat, amely a világméretű válság jellemzője: eltűnőben a világhoz, mint önmagában elégséges Egészhez való viszony és ép érzék. A világ és benne az emberi élet: végtelenített út, hely nélküli vándorlás, szüntelenül önmagát felmorzsoló, hagyományait bekebelező és megszüntető « történelem ». Ez az út — jobb esetben — egy világon kívüli hazához vezet, rosszabb esetben végtelenített tárgy-és gondolat-

fogyasztássá (szellem-konzumálássá) válik, amelyben az önteremtő ember fogalmának az értelme kifordul önmagából. A modern ember *in floribus*, aki a természettel, világával és a másik emberrel azt tehet, amit akar, noha végtelenített agressziója, kiszabadított hatalmi ösztöne *per definitionem* nem elégülhet ki soha. Az eredeti racionalizmus tökéletes irracionalitásba fordulása ez (lásd technológiai barbarizmus, « dinamikus », fejlesztésen alapuló nagyberuházások stb). Másfelől a gondolkodás erre a teljes mértékben válságos és végső soron világméretekben önpusztító folyamatra védekező, illetve önkritikus válaszokat ad a század eleje óta különböző iskolákban, irányzatokban, egy-egy gondolkodói életműben.

Az önkritika legfontosabb eleme szerintem az univerzalisztikus ész-kategóriákról való lemondás, amely *nem* az irracionalizmusnak enged utat, hanem az ész rész szerinti használatának újra elevenítése, az ész határai kijelölésének Kant féle módszertani hagyományára támaszkodik. A másik, ezzel összefüggő mozzanat az embernek, mint *nem* végtelenített uralmi szubjektumnak a kezelése, hanem egy nagyobb Egész preferált részelemeként tekintett szemlélete. Ez a lemondás-sorozat egyrészt igen sok eredményt és krízis-megoldó lehetőséget rejt magában, másrészt nem tud megbirkózni egyelőre a jelenkori gondolkodás alapvetően relativisztikus mivoltával, amely szerkezetében, habitusában még a helyvesztés, az enormis változékonyság és anorganicitás jegyeit viseli magán. Nem ad továbbá eligazítást a tapasztalati világ irracionális működésére vonatkozóan, s ezt szinte tudásszociológiailag tükrözik a természettudományból kiinduló, de más területekre is extrapolált káosz-elméletek, « legnagyobb rendetlenség-trendek » hangsúlyozása stb.

A mai krízisnek egészen közeleső megfogalmazása, történelmi-politikai vetülete is van, amely konkrétabb annál, semhogy a fenti, archaikus-modern-posztmodern gondolkodási paradigmát kövessük tovább. A mai krízis az Egészet érinti, azoknak a 20. századi politikai katasztrófáknak a nyomán, amelyek a sztalinizmus és a nácizmus néven ismeretesek, következményei pedig magát az európaiság fogalmát teszik máig is kétségessé. (Ilyen értelemben Európa amerikanizálódása pusztán politikailag is levezethető ugyan, de van benne valami « utolsó itélet »-szerű, fatális-kolonizációs beteljesedés, épp úgy, mint a közép-kelet-európai orosz szupremáciában, mely csak az utolsó években látszik gyengülni, épp a balkáni színezetű amerikanizálódás javára, amelyre nem figyelünk eléggé). Ebbe a válságba illeszkedik a magyar politikai-gazdasági-erkölcsi-közéleti krízis.

Magyar krízis: az elmaradt modernizáció

A magyar krízis közismerten legfőbb jellemzője, — *az elmaradt modernizáció*, — politikai-gazdasági és mentalitásbeli szakadékokkal és feldolgozatlan összeomlásokkal függ össze: Trianon, második világháború, magyar Holocaust, 1948-1956, a magyar forradalom és megtorlása, illetve a Kádár-korszak csendes pusztulásfolyamata. A modernizáció és a civiltársadalom megerősödése helyett fellépő elmaradási folyamatok, jelenségek közismertek, ezek jelzését sem tartom szükségesnek. A magyar kultúra és irodalom szempontjából van itt azonban egy kérdés, mely az 1987/88-ban megindult demokratizálódás és autonóm társadalomszerveződés körülményei között nem kapott elég hangsúlyt, noha összefügg az említett világfolyamatokkal, és fokozottan a kultúra egészének kérdése. Így hangzik: *Akkor, amikor a modernizáció kritikája felerősödik a fejlett világban, s joggal, hogyan lehet biztosítani a sajátosan magyar modernizáció kritikáját, a jövőre tekintve, a modernizáció utáni korszak szükségességét szem előtt tartva?* Az eddig megalakult, tiszteletreméltó, vagy kevésbé becsülendő, de mindenképpen autonóm, alternatív csoportok és előpártok nem gondoltak arra az űrre, amelyet csak a kultúra és az irodalom tölthet be, ez pedig a tág értelemben vett *társadalomnevelés*, a *Bildung*-fogalom felélesztése, amely közismerten a német és európai civiltársadalom létrejöttében effektív, nemcsak « szellemi » szerepet játszott. Ennek a nevelés-önértelmezés-önnevelés-fogalomnak egy kommunikatív cselekvésre (Habermas) orientált társadalomban a közösségi hermeneutika szerepét kellene betöltenie, tartalmilag pedig a posztmodern gondolkodásmód, világkép ellensúlyát kellene képviselnie a magyar modernizáció, szó-infláció és reformretorika körülményei között. Félő ugyanis, hogy a modern civiltársadalom megteremtése, amely természetesen axiómatikus kötelesség, mindazzal a válságtapasztalattal nem fog számolni, amellyel a fejlett nyugati társadalmak az utóbbi évtizedben, tágabban pedig 1968 óta szembenéztek.

E szembenézés eredménye és módja az ún. posztmodern gondolkodás, amely hosszú ideje az első olyan mentalitás, amely nem a modernség és nem a tisztán politikai társadalom (és politikai nemzet) keretei között néz szembe az ember sorsával. Éppen ezért egyáltalán nem a konzervativizmus, vagy akár a harmadik út « fedőneve » számomra, hanem a politikai-ökocentrikus társadalom transzcendálásának első lehetősége. Ennek a szempontnak a kiemelése lehetővé tenné Magyarországon is, hogy az értelmiség és benne az írótársadalom ne elsősorban saját politikai-hatalmi

kompetenciájával legyen elfoglalva, ne a részesedés, az osztozkodás és a « fenti » kötélhúzás stratégiáinak kialakításával őrölje fel alkotó energiáit, hanem azokat autonóm társadalmi közösségek, önnevelő, önértelmező, önteremtő, « lenti » *societas* kialakítására kösse le. A politikai és gazdasági modernizáció részeredményei ugyanis kisebbek, mint a totális válságot előidéző kényszerpályái. Az *Egész* így nem menthető meg, *ezt* tudatosítja a posztmodern gondolkodás, viszont a humanista vezérfogalmak (Cadamer) újjáértelmezése voltaképpen lehetséges, és perifériálisan mindig művelt « esztétikai » kritikája volt a fennálló — akár progresszív — világnak. Az irodalom és a kultúra a ma kereszttüzében, Magyarországon, civilizációteremtő alaphelyzetben van, noha nagyon kevéssé érzékeli, hogy így áll a dolog. Elhomályosult ugyanis egész Európában az a tudás, hogy valódi konstruktív társadalom csak a szellem előzetes határfeltételeinek tisztázása útján jött s jön létre. Ezen belül a magyar kultúrában, paradox módon éppen azért, mivel irodalmunk közéleti szerepe mindig is kiemelt volt, ezt jó ideje elsősorban politikailag értelmezi az írótársadalom. (Érthető okokból: cenzurális körülmények között az « Írószövetség », az írótársadalom volt az « ellenzék » legálisan működő fertálya — ez azonban abnormális átpolitizáltságot hozott létre irodalmunkban.) Pontosabban a politika egy igen szűk, kicsinyes és provinciális értelmezése uralkodik, ez pedig a « frakciós », a pártpolitikai interpretáció, vagyis az értelmiség hatalmi kompetenciája körüli harc. A szellemi-irodalmi értelmiségnek azonban nem ez a feladata, hanem az, hogy a saját autonómiáján belül politizáljon, hogy az autonómiája, a szakmája, a mestersége, az irodalma, a kultúrája legyen az önmagában vett politikai erő. Ezt a fínom distinkciót irodalmunk nagyjából — *sok* kivétel ellenére — nem képes megtenni, félve az « apolitikusság » rémétől. Holott nem erről van szó, hanem arról, hogy a szabadabb körülmények között egyrészt saját feladatait végezve eleget tegyen a humanista vezérfogalmak, az önnevelés és önértelmezés követelményének, másrészt idejében és természeténél fogva a modernizáció kritikusa legyen. E kettő mélyen összefügg.

Félő, hogy a modernizáció lázában, az egyoldalúan értett politizálás eufóriájában a művek létrehozására fordított idő, az elmélyült munkát igénylő jelentékeny irodalom háttérbe fog szorulni. Ráadásul ennek szociológiai, gazdasági és a modernizációhoz szorosan kapcsolódó durva és provinciális, ál-amerikanizált kommercializálódási tendenciák is a velejárói. Jó irodalom és jelentékeny kultúra ott jön létre, ahol tudatosodik — s most igazán kevés akadálya van egy ilyen tudatosodásnak —, hogy a modernség címszó alá

foglalt válságjelenségek messziről, egészen máshonnan, « anyagidegen » módon szemlélve olyan perspektivát kaphatnak, ahonnan az emberi lény romlásfolyamata lelassítható, vagy megállítható. Nem tartom véletlennek ebből a szempontból, hogy a modern világ posztmodern kritikája nem a tudományt tekinti gondolkodási paradigmájának, hanem a művészetet, « az esztétikai tapasztalatot », sőt a játékot. A játéknál « transzcendentálisabb » és bölcsebb nézőpont a modern világ válságával szemben aligha lehetséges; ráadásul szelíd radikalitást és konstruktív hátatfordítást is magában hordoz. A mindenkori művészet és kultúra jó esetben *ezt* a konstruktivitást tudja nyújtani a társadalomnak, az embereknek: másféle önismeretet.

Mindehhez képest felmerül, hogy a magyar irodalom és gondolkodás elvégezte és elvégzi-e azt a munkát, ami elvégezhető volt, vagy lenne, függetlenül (különösen most) az ún. körülményektől? Néhány példát mondok, és kérdezek. Megbeszéltük-e igazán, hogy a számunkra oly fontos Adyról hányféle kép van forgalomban, s hogy ez mit jelent? Megbeszéltük-e, mit jelent az agyonkoptatott Bartók-modell, hogy jól értjük-e őt, s nem átfestve voltunk-e képesek csak integrálni kultúránkba? Megvitattuk-e, hogy miként csapódott le pl. irodalmunkban az a messzeható változás-és erőszakos változtatássorozat, ami a magyar parasztsággal történt az 50-es és 60-as években? S hogy mit, mennyire és hogyan tettek ennek ellenében akkor az ún. népi írók, illetve az egész magyar értelmiség? Mit jelent *ebben* az összefüggésben az unos untalan hivatkozás 59-60 táján Bartók nevére? Mit tett a magyar irodalom és kultúra a saját neveivel évtizedeken keresztül? Mit jelent a Babits-recepció szégyenletes félreértéstörténete akár Lukács, akár a népiek felől?

De közelibb példák is hozhatók: mi ez a hallgatás Tandori költészetéről, melyet a magam részéről az irodalom utóbbi két évtizedében az egyik legfontosabb fejleményének tekintek, függetlenül attól, hogy « olvasható-e », vagy sem. Miért nem jelenik meg róla vitázó elemzés évek óta? Azért, mert sokat ír? Érv ez? Van-e bennünk elég szakmai komolyság? Nagyvonalúság és hozzáértés? Nem ezek kellenének egy valódi szellemi megújuláshoz? Nagyon kevés kivétellel ki vitatkozott valóban Esterházy Péter művészetével, miközben *informálisan* a közvélemény egy része nem ért egyet azzal, amit csinál? Hiszen a Népszabadság és egyesek egy időben írt Esterházy ellenes förmedvényei a szakmai hozzá nem értés és az ideológiai-fantomképzés utóvédharcai voltak, csak éppen nem szakkritikák. Miért hiányzanak a monográfiák Ottlik, Nemes Nagy, Csoóri, Mándy vagy Mészöly

művészetéről (és nem a közéleti szerepéről)? Hol van az *esztétikai* elemzés, hogy eggyel hátrább lépjek az időben, amely számot vet Illyés életművével? Hol a könyv Kodolányiról, a regényíróról? Nem beszélve mindennek világ-és európai összefüggéseiről. A magyar átlagirodalmár világirodalmi tájékozottsága, nyelvtudása stb. hogy áll? Meddig lehet a bezárkózás gőgjében levegőt kapni? Miért hisszük, hogy ez lehetséges út? *Mutatis mutandis:* magyar út..., amely sokszor mintha a civildemokrácia, a citoyen-demokrácia ellenfogalma volna. Talán irodalmunk is hibás abban, hogy ezek a fogalmak, szavak, s amit jelentenek, illetve akiket jelentenek, azok kijátszhatók, manipulálhatók voltak egymással szemben.

A felsorolt példák *ad hoc* jellegűek voltak, de sokáig sorolhatnám őket, jelezni akartam mindössze, hogy az irodalom, a kultúra — s erről a magyar változat mostanában, a « kereszttűzben » megfeledkezni látszik, — olyat tud, amit a politikai társadalom *per definitionem* nem tudhat: önmaga mögé nézni, a világ mögé kérdezni, pusztán, tisztán szakmai kötelességei teljesítése közben nevelő-kritikus magatartással: életművekkel politizálni. A « rendszeren » kívülről néző kritika minden « rendszer » (legyen az hatalmon lévő, vagy ellenzéki, progresszív, vagy reakciós), mélyebb értelemben minden emberi civilizáció élet-előföltétele. *Ennyiben* a távolról indított (s szándékosan így) fejtegetés visszatért kiindulópontjához: a modernség válsága, ami tőlünk nyugatabbra közhely, nálunk előttünk álló, részben pedig már ránk is érvényes korszak, megköveteli a « transzcendentális » kritikát, amit csak a humán szellemiségtől várhatunk, amennyiben életben akarunk maradni, akár magyar emberként, akár európaiként, valahogyan.

SZOKOLAY SÁNDOR

A NEMZETI TUDAT ÉBRESZTÉSE A ZENÉVEL

« A nemzeti tudat ébresztése a zenével » — e nagymarkolású témát kaptam előadásom címéül. Mivel ma a komponista a « szöveg-megzenésítés » puszta tényével ritkán éri be: zenedramaturgiája felerősíthet, elvonatkoztathat, kiforgathat, aktualizálhat, érzések és gondolatok által « áthallásokkal » élhet, kiélezett ingerekig, sőt « ürügynótákig » merészkedhet — a *címet* így a legmélyebb keserűséggel, drámai elhangoltságban, a döbbenet lélekbemarkoló hangszerelésében tudom csak komolyan venni. Azt kell ébreszteni, aki elaludt! Újraéleszteni pedig azt, akit elaltattak! Petőfi sorainak újraélése: « Meddig alszol még, hazám? » — így új csengéssel hangzik, mely már messze nem a tunyaságról szól!

Intenzív reanimációnk a történelem-hamisítás, az álombafojtottság és az emlékezetkiesések helyébe szeretne gyógyírt adni kisemmizett közérzetünknek! Igaz, a mi Kodályunk — mint Ady zenei ikerpárja — a költői hang felerősítésével évtizedeken át népostorozó szentté, sőt magyar messiássá vált! A Jeligé-ben kiáltotta: « Vén idők unokája! », a *Magyar Nemzet* c. Petőfi-kórusában: « mikor ébredsz önérzetedre? », *Balassa Bálint elfelejtett ének*-ében: « Hej, én szegény népem, elszéledett vérem, mivé lettél mostanság? »... — de talán legélesebben a híres *Berzsenyi-kánon*-jában markol belénk: « Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! »

Már bevezetőként meg kell vallanom, hogy éppen az, amit Kodály életművéről évtizedekig elhallgattak, — hogy az ő magyarsága, hazaszeretete elválaszthatatlanul egybeforrt mozgósító, lelkünkbe beavatkozó hitével — így én is, mint aki életének sokszorosan ötvöző, küldetésszerű szolgálatára felesküdtem: sem Kodályban, sem magamban nem tudom a magyar nemzeti tudatot, s a vele ötvöződött hitet pillanatra sem szétválasztani! Tartós erkölcsi erőt, « megmaradás-képességet » e fonat nélkül el sem tudok képzelni!

E megszenvedett nép nem tárgyalhatja külön hitét és hazaszeretetét! Oly « egyenlőségi-jelet » tettem közéjük eszmélésem óta, mint az *ihlet* és a *Szentlélek* közé!

Szerencsére művészetem is (mellyel « megáldott » vagy « megvert » a sorsom), a Zene is, megfoghatatlan, anyagtalan: nem bizonyítható, de annál inkább érzékelhető! Ebben is

rokonnak érzem az *ige* és a *zene* megközelíthetőségét! Hagyni kell « hatni ». Ellenáll a boncoló elemzéseknek lényegileg, mivel csak a finom « érintésre » nyílik! Itt a hatványozó erők titka is: eleink jobban érezték, mint « túlokos kortársaink », hogy az ének (ha szívből fakad) felerősített többszörös imádság.

Ennyi bevezetéssel szerettem volna a lelkünk hangszerét felhangolni, hogy — miképp a Szentírás a Jelenések könyvében írja: « Akinek van füle, hallja, mit mond a Lélek a gyülekezetnek... »

Nem akarok a magyar zene múltjában hosszabban időzni — sürgető jelenünk miatt! Csak a jövőbe világító múltat idézem s e megtorpant jelent! Nekünk a magyar zene szentháromsága: Liszt — Bartók — Kodály!

Liszt nyitotta ki a XX. század magyar kapuját előttünk — aki sokat vett át idegenből, de még többet adott hozzá a « magáéból » — ezt éppen örököse, Bartók Béla mondta róla. S kötelességünk is Liszt üzenetét meghallanunk, ahogy saját maga vallott zenész-ambíciójáról, hogy « Dárdáját a jövő végtelen terébe hajítsa ».

Bartók *27 egynemű kara* az 1947-ben alakult (s híressé vált) Békés-Tarhos-i Zeneiskolában vált zenei táplálékommá. Kivételes, egyedi alkotások, melyek mindegyikében a nép lelke él, nyelvünk legjobb ízeit találjuk meg bennük. Illatuk van. Az érzések kis drámai szöveg és zene nagy egyidejűségében. A magyar lélek tükre. Kórusműveinek szövegét népi szövegek nyomán maga állította össze — s ezeket együtt a magyar lélek dramaturgiai ABC-jének nevezhetjük, a nemzeti épülés gyöngyszemeinek. Értékük megnövekedett az időben. A *27 egynemű kar*t zenei szentleckeként ajánlom. Első zenei szemelvényünket ideillő mottónak is érzem, címe: *Levél az otthoniakhoz*. Sokrétűen szól az « otthoniakhoz », a távolban élő magyarokhoz a világban, s különösen Erdély pusztulásra ítéltsége erősíti fel a mű hangulatát.

> « Áldást, békességet kívánok házamnak, kívánok házamnak, apámnak, anyámnak, emlékezetben hogy engemet tartsanak. Mikor elhagytam a szülői házat, híres kis falumat, szép magyar hazámat, akkor szállt szívemre igen nagy búbánat. Kívánom, az Isten áldja meg kendteket, szerencsétlenségtől óvja mindenüket, szíveteket soha bánatba ne ejtse, nemzetemet soha semmi baj ne érje... » S a *Coda* tördelt ismétlései: « Ne is érje soha semmi baj! Soha! Semmi baj! » Így a család, a szülői ház, a falu, a nemzet féltése szinte imádságszerű sóhajként élteti a szakrális erejűvé növekvő mottaszerű népi himnuszt. (Zenei példa, 2 perc.).

Még egy Bartók-példával szeretném előadásomat érzékletesebbé tenni, mely a honvágyat, a múlt emlékeit és a felidéző képességet hívja segítségül s magyarázatra nem szorul,

— önmagáért beszél. A zenekari *Concerto* negyedik (Intermezzo) tételében felbukkanó « Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország » — motívum példázza Bartókon keresztül a « nemzeti közérzet » talán mindenkire érvényes « különösségét ». (Zenei példa, 1 perc.)

Mélyen hiszem Bartók és Kodály művészetének *nemzeti érdekű összetartozását*, ha alkotói egyéniségük igen különböző is — a két géniusz művészete nem fordult el egymástól, hanem sokkal inkább összekarolt. Szándékos szétválasztásuk sokkal inkább ingert, mint érvet takar! Értékük ütköztetése ostoba dolog, amikor csatát az értéktelen szemét nyer napjainkban!

Ritkák azok a remekművek, melyek az alkotót is és az egész nemzetet is teljességgel képviselni tudják. Ilyenek ők: Bartók és Kodály, s egy kis népnek egy században két zsenit ne sokalljunk!

Közös még bennük az is, hogy a széthulló korszellemmel szemben művészetük épp a formai fegyelemben és a közösségi jellegben legpéldamutatóbb! Hogy Bartók magyarságunk kincseit az egyetemességbe akarta menteni ú.n. *centrifugális erővel?* S hogy Kodály nemzetmentésül az európaiságot oltotta belénk féltő honszerelemmel: *centripetális erővel*? Ezért csak hálát adhatnánk a történelmi Gondviselésnek... A Bartók zenei ízelítők után — melyek egy szűk órában csak felvillantásokra adnak módot — Kodályt is idevágó jelenség-szerűséggel szeretném példázni. Ő elsősorban a kontrasztszerű szembeállítás mestere vokális műveiben. A « mennyei magasság » és az « infernális mélység » rembrandt-i fény és árnyék zenei megjelenítése. Kisméretű kórusműveiben ez úgy él, mint a *Psalmus* csúcspontján s számtalan művében. Alappéldaként a *Pünkösdölő*-t idézem. Annak is egy középrészét:

> « Fölállott Szent János, meglátott egy várost, a pokol kapuját földig letapodta. Mennyország ajtóját szépen kinyitotta. Kelj fel Úristen választott serege, mert megtetszett immár egek fényessége... » Tehát amire figyeljünk itt: a pokol kapujának *letapodta* kifejezésének robusztussága s a mennyország kapujának *szépen kinyitotta* jellegzetes finomsága, majd az *egek* valódi *fényessége.* (Zenei részlet, 1'30).

Ezt a *Psalmus Hungaricus* hatalmas freskószerű summázása kell, hogy kövesse. Miután a tenorszóló (Simándy József hangján) zárósoraihoz érkezik: « és meghallgatja te könyörgésedet » ... az Isten ítéletének igaz bizonyosságát vallja a zeneköltő Kecskeméti Vég Mihály hitszónok 55. zsoltár-szövegezésében:

« Igaz vagy Uram, ítéletedben, a vérszopókat ő idejökben, Te meg nem áldod szerencséjökben. Hosszú életök nem lészen a földön..., az igazakat te mind megtartod, a kegyeseket megoltalmazod, a szegényeket felmagasztalod, a kevélyeket aláhajigálod... ». Az előző *menny* és *pokol* analógia ez. A *felmagasztalás*-sal és az *aláhajigálás*-sal a kodályi példák nemzetféltő és hitvalló ötvözeteit sorolhatnám. De nem szorul bizonyításra, mert ellenállhatatlan a példa. (Psalmus-részlet, 2'30).

A Doráti Antal vezényelte részlet után Kodály hitének és nemzeti tudatot égető zseniális szándékának mesterfogását a *Psalmus* után nem hitték, hogy fokozni képes lesz többet. S lám a történelem szomorúan hozzásegítette, hogy egy világégés után legyen miért újra kiáltania.

Az 50-es évek ma már világ-nyilvánosságra került nemzetrontása, politikai, szellemi, hitbeli és nemzeti elnyomása, történelem-hamisítása Kodály lelkét is megindította. Az 1954-ben bemutatott *Zrínyi szózatá*-val újra nagy tömegmozgató erővel tátotta fel száját! S nem véletlen persze egy Kodály-tanítvány: Sugár Rezső bátorsága sem, aki *Hunyadi, Hősi Ének* c. oratóriumával, mely az 1456. évi nándorfehérvári győzelem szimbólikus példáján gyúlt lángra, mint annak idején Verdi *risorgimento*-korszakának szabadságharcos egyesítő szelleme operáiban. Ezekre az áthallásokra, a zene téveszthetetlen hatásaira a cenzúra felkészületlenebb mint az irodalomban s a költészetben. A hatalom műveletlensége ilyenkor talán a muzsikusok szerencséje is...

Először hallgassuk meg az 50-es évek korábbi zenei eseményének részletét Sugár *Hősi Ének*-éből, mely inkább témaválasztásával keltett feltűnést, mint veszélyes célzásaival, de robbanó erejű hatása volt zenei megvalósításában és mondanivalójában egyaránt. Egy kórus-fugato érzékletes részletével a mű hatását szeretném felvillantani. Szövege:

« Távol már tűz villan, füst kavarog a szélben, jajszó száll az éjben... (éjnél feketébben)... Roppant hadak élén ellenünk tör a pusztító fenevad... Haj, ki vitéz, az mostan mind fogjon fegyvert ». (Romhányi József művesen tompított szövegének általánossága ellenére intenzíven hatott a szokatlan hangvételű mű). (Zenei részlet, 1'38).

Kodály említett műve: *Zrínyi szózata* (1954) Zrínyi Miklós költő és hadvezér *Az török áfium ellen való orvosság* c. munkáján alapszik. Kodály maga állította össze a mű szövegét, mellyel a legnagyobb méretű *a cappella* alkotását hozta létre. Betetőző, drámai erejű, vitakészséggel mozgósító, politikai, nemzetmozdító programbeszéddé magasztosított, hitvalló prédikátori szózat e bariton-szólóra és nagy

vegyeskarra írt kései mű. Az eredeti ezersoros műből Kodály hatvan sornyit emelt ki a maga kiélezett sorskérdéseinek bizonyságául, ahol a jelképesség egyre közvetlenebbé válik eme kulcs-drámájában. Az élet-halál harc kikényszerítő hangja kíséretnélküli drámai kantátává gyúrja s nagy formátumú zenei építménnyé emeli a drámai párbeszédekkel mobilizáló, hitben és közösségi felelősségben izzó művet.

A mű alapgondolata, mottója, újra és újra kibuggyanó imperatívusza: « Ne bántsd a magyart! » Jelmondata ez, mely egyre visszhangzóbb hangfürtté tornyosul. A recitatívós bariton-szólóban, mintha Kodály maga, mint kései legnagyobb magyar mondaná ki keserűséggel « *Szegény magyar nemzet*! annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden ». (« Egyedül én vagyok-e őrállód, vigyázód? ») « Nehéz ugyan e hivatal nékem, de ha az Isten hazámhoz való szeretetét rám tette, ímé kiáltok, ímé üvöltök, hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz... »

Ez a kodályi hang az országos fájdalommá nőtt érzéseket 1954-ben a *Psalmus* és a *Jézus és a kufárok* erejével lobbantotta újra, s az 1954-es zeneakadémiai bemutató a mai nyíltság erejével mert szólni, — de egy veszélyes, pattanásig feszült pillanatban. Kodály legbátrabb tettének nevezhetjük, hogy egy ország elfojtott hangját akkor ő, az egyetlen, aki akkor tehette: kiszabadította, felerősítette, nemzeti harangzúgássá változtatta! S az erők fegyelmező, nemes és magasztos fékentartó okításával. Több mint 30 év kellett ahhoz, hogy ez a hang *általános érvényű* lehessen hazánkban.

A hazaszeretet kényszerítő hűségével kimondta Zrínyi szavainak felfokozott újraélésével: « Sehol máshol Magyarországot meg nem találjuk »..., « a mi nemes szabadságunk az ég alatt sehol sincs, hanem Pannóniában »... — S ez a kis szemelvény — a *Szózat* idézésével (mely akkor nem volt divatban) — lobbantja újra a nemzeti érzést: « a nagy világon e kívül nincsen számodra hely »... (Zrínyi szózata, 1/2 perc). S a « ne bántsd a magyart » egyik torlasztott vizuális erejű, « tömeggyűlést megelevenítő » helyéről: « Így vesszenek el Uram, minden ellenségid! », « Akik pedig téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában: úgy tündököljenek, mint a Nap! ». A mű « amen » előtti csúcspontja, a hit és hazaszeretet apoteózisa! (Zrínyi szózata, 2'15).

Ami jellemző, 1956 után évtizedekig kényszerű némaságra ítélte a hatalom ezt a remekművet. Mint a Magyar Kodály Társaság elnöke, be kell hogy valljam, hogy a Kodály-centenárium jogán tudtuk csak az indexről levetetni (a 80-as években) e művet. Az indexet hivatalosan senki sem vállalta, a tilalom kimondására senkinek sem volt bátorsága, mint alattomos, belső, titkos utasítás érvényesült. Pedig az

elhallgatott « lázító mű » a *revolúciónál* mélyebben csak az *evolúciót* ajánlotta a « nemzeti válság » kései utódjainak. Legalább szövegi idézéssel bizonyságot kell tennem a mű *Ajánlásai*-ból!

Az elmúlt 30 évet jobban vádolja ez a bölcs kodályi hang, mint a « lázító », mert *romlásunk* okait elemezte mélységes felelősséggel, s a *jobbításra* nem tudott vállalkozni a bajokat fel nem táró, őszinteségre képtelen vezetés. Kodály Zrínyi harciasságán messze « túl ment »: *Megoldást* is ajánlott, — mert egy vezetésre termett hadvezértől azt is megtanulhatta, hogy « csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak ». « Vitézségünk romlásáért, részegségért, tunyaságért, az egymás gyűlöléséért és ezer ilyen vétkünkért. » « Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak! Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók! » « Boldog Isten, mily hitványság, mi vagyunk a magyarok?! » — Ez a hang nem érvényesülhetett, hát bajaink is csak halmozódtak!

Kodály művészetét magát, ha nem is kezdte ki az elmúlt 40 év művészetpolitikája (mert nyílt harcra felkészültsége sem volt), de az adminisztratív intézkedések életművének hatékonyságát nyíltan, vagy alattomosan aláásták. Szellemét teljességében nem érvényesítették. Egy « megszűrt rész-Kodályt », alkotásainak azt a részét, amely a látszat-haladás sztereotípiáinak megfelelt, koptattak el iskoláinkban is, mert az elevenen ható Kodálytól féltek. Amivel Kodály életművét már kezdetben aláásták: az a politikai baklövés volt, hogy a « klerikálisnak » nevezett egyházi karnagyokat (vagyis a legképzettebb gárdát) kivonták a forgalomból, s méltó utódokat azóta sem neveltek. Sőt, « seszínű » felsőoktatásunk az « űrt » csak biztosította!

Kodály táborát « leváltva » (hirdették ugyan Kodály eszméit ostoba direktívákhoz simítva), programvivőit szétrebbentve — a « zsdanovi szimplifikáló » kultúrpolitika lovait próbálták « Kodály kocsija » elé fogni. A « kényszer-nyugdíjazást » — az ateista rendszer által az « egyházi szellemet » sugárzók megalázó meghurcolását — ma már ismerjük. Kodály művészetét nem csak a « népi ihletés » táplálta, melyet az elmúlt évtizedek túl-hangsúlyoztak, hanem a « szakralitás » is hasonlóan átszövi. Ezt a Kodályt nem tudták kioltani, de erősen « lecsavarták ».

* * *

Ha már Kodály megpróbáltatásainak 40 évét jelenünkbe vetítettem, elmondom, hogy Bartók haza- és hazára-találása sem volt gondtalan... A pusztító második világháború

után úgy tűnt, hogy a szellemi felszabadulás, Bartók művészetének és teljes életművének « haza- » és « hazára »-találása (ez az eredeti bartóki kifejezés!) a nemzet javára megtörténhet. Ez az álom 1948-nál nem sokkal élhetett tovább. A Rajk-per idején már az élesedő osztályharc jegyében röpködtek a « formalista », « nacionalista », « dekadens », « kozmopolita », « narodnyik » kifejezések. 1950-ben az MDP kongresszusán elhangzott Révai-beszéd már egyszerre bírálta Bartókot, Adyt, Derkovitsot, József Attilát furfangos dialektikával. Hiszen Bartók csak « ezer ember számára alkotott..., az a magyar zeneszerző, aki százezrek számára alkot, még nem született meg. »

Asztalos Sándor: *Bartók a mienk* c. cikkében így ír: « Vannak Bartóknak formalista, modernista, elvont művei? Igenis vannak. Nem szépítjük a tényeket és nem kívánjuk a fasizmus legszörnyűbb korszakában élt Bartóknak az életművét töretlen egésszé hazudni... » (Ugyanez a cikk Sztravinszkij-ról írja: « ... erkölcstelen, minden emberi tisztességből kivetkőzött muzsika ez... ») Bartók játszottsága igen lecsökkent: a legnépszerűbb, ún. « érthető » műveit játszották, színpadi művei lekerültek az Operaház műsoráról. Erről, az ún. Zsdanov-i korszakról tudni illik, hogy « a közérthetőségnek, a néppel való kapcsolatnak leegyszerűsített értelmezése volt ».

A történelmi változások során Bartókot 1955-ben helyezték vissza jogaiba. Nem épp korrekt az a későbbi értékelés, mely Kodályt majd hogy nem azonosítani próbálta a zsdanovi eszmékkel! Igen kártékony hatása volt annak is, hogy Bartók és Kodály közé éket próbáltak verni. Bartókot: az « internacionalista forradalmi újítót » felemelték, hogy üssenek vele Kodályon: a « konzervatív nacionalistán »! S erre a politika is kapható volt. Bőven! Lenne hát zenei életünkben is rehabilitálni valónk ezen túlmenően is, szép számban. Pozsgay Imre szavaival: « Nem *leszámolni*-, hanem *elszámolni*-valóink hozhatnának belső tisztulást! *Igazulást*! »

* * *

A iskolai oktatás hatástalanságát is szeretnék utólag a « Kodály-módszer » nyakába varrni. Ideje, hogy művészetét teljességében újratanuljuk és magunkba szívjuk. Ideje, hogy ne a történelmi haladás igyekezzen magát igazolni Bartók és Kodály által, hanem teljességében adja vissza annak, akiből nagyjaink legtöbbet merítettek: a népnek! S a hit-ben ne osztályellenséget lásson félművelt vezetésünk, hanem élő hagyományt és kultúrát! Él még a Sztálin-Rákosi-féle direktivák hatása, látszólagos kimúlása ellenére, mert nem merjük kimondani tévedéseinket, bűneinket, mulasztásainkat...

Kroó György tehette és megírta a 30. évfordulóra, tíz évvel ezelőtt, *A magyar zeneszerzés 30 éve* című könyvében. Kimondta: « a korszak zenepolitikájának jellemzője a néppel való kapcsolatnak leegyszerűsített értelmezése volt. Később a világmegváltó szándék, már a szocializmus, az idealizmus fátylát kötötte szeme elé. A kor magyar zenészei csak egy kis darabka eget láthattak vagy akartak látni szobájuk ablakán át, és a világegyetemet meg a maguk erejét, tehetségét csak ehhez mérték ».

A « nemzeti tudat » kiszabadításához azonban bölcs diszciplínára is szükségünk van, mert mi nem valami ellen vagyunk... Így a pozitív gondolkodás erejét a meggyőzés lassabban érvényesítheti, mint az utasítás. Egy emberséges, ún. « humán diktatúrát » egy műveltebb vezetés bevezethetne ugyan görög módra!

Talán most rajtam a sor... Nagyjainkat hogyan próbáltuk a nehéz időkben — mint utódok — felépíteni. Üzenetüket úgy továbbvinni, hogy utódaink « ne komorodjanak el » nevünk hallatán. S nemzeti tudatunk ébrentartását próbáltuk-e, tudtuk-e « továbbmondani », vigaszként erősíteni e « megnémított években »?. Nem egyértelműen... A megrebbentett nyáj szabadultan, a « bezárt gondoktól » szabadulván kitekinteni vágyott. S szétnézvén e világban, közösségi gondja erősen csökkent. Belső sorainkat rendezvén a *műigény* a *felületes eszmeiség* ellenpontjaként is előtérbe került. A kísérletezések évei törvényszerűek voltak!

Először is más a törvényszerűsége, ha *sokak*-hoz szólunk, mintha *kevesek*-hez. A monológikus, személyes hang keresése becsületbeli ügy is volt, s a minden igét lejáratott, hatástalanító kor következménye is. Másrészt az « óriásoktól » való szabadulási vágy — a Bartók-epigonizmus csömöréről nem is beszélve — is természetesnek tűnt. A « szakítás » (mint mindig) a végleges eltávolodást, vagy a visszatalálást eredményezheti! Ezt az időszakot korai még értékelnünk a történelem mértékével. Nem is feladatom. Alkotóink visszatalálása az anyaországba idő kérdése, mely nem választható el attól, hogy alakul nemzetünk sorsa.

* * *

Általánosságokon túl csak a magam nevében szólhatok a nemzeti tudat művészi ápolásáról, mert az alkotók « közösségi összetartozása » sem divat manapság. Mindenki a saját útját járja.

Zeneszerzői pályám során nem tudtam s nem is akartam elszakadni gyökeresen nagy elődeinktől, főleg emberi magatartásban. (Stilárisan főleg a *Hamlet*-operám idején, s kamaraműveimben a kísérletezés útját magam is megjár-

tam.) De kiélezett közéletiségem, társadalmi elégedetlenségem, s talán alkati nyugtalanságom is szembefordított az elvárásokkal: s ehhez az élesebb, mindenkori igazmondás segített!

Diplomát az 56-os népfelkelés késleltetésével, 1957-ben nyertem a Zeneakadémián. Nyilvánvaló, hogy nagy elődeim eszmei példája, s nem stílus-vonzása — s a Békés-Tarhostól örökölt közösségi felelősségérzés — számomra folyamatosságot biztosított, a teljességigényű, nemzetnevelő Kodály által. S talán hajlamom a « szakralitás » és a « politizálás » iránt, a költészet bűvöletével tetézve meghatározta sorsomat.

1957-ben egy Ady-oratórium-ot, *A Tűz Márciusa* címmel, terveztem nagyformátumú műként, melyhez a Rádiót sikerült megnyernem (ők egy 1919-es témájú mű írására kértek fel, mai élő költő aktualizált szövegére..., de ezt el tudtam hárítani azzal, hogy csak nagy magyar költő versei ihletnek meg, melyeket magam válogatok össze). *Ady* nevével sikerült eredményre jutnom. A népet ostorozó költő Ady magyarságtudata és forradalmiságával a márciusi ifjúság példája lebegett előttem, mely nyilván *március idusát* igyekezett megrajzolni. Az egyórás oratórium nagy viharok árán (Adyt nekem kellett a « számonkérők » előtt megvédenem) elkészült. Első kitüntetésemet érte kaptam, az Erkel-díjat. De a zeneakadémiai bemutató után (nyilván az « 56-os ihletés-gyanú » miatt) többet teljességében hangversenyen nem hangozhatott el... Amit én nyertem vele, az nem több s nem kevesebb, minthogy a drámai színpad felé lökött, s szinte egyetlen biztos előzménye eddigi négy operámnak. A 8 tételes (hatalmas apparátusú) darabból a címadó vers finale-részlete beszéljen önmagáért.

> A baritonszóló a « Hadd halljék végre oly magyar szava, ki sose félt, de most már nem is félhet » s a « Vesznem azért kell, tán mert magyar vagyok? » — kulcsmondattal szólva, az « új, jobb Márciusi Ifjúságnak » szóló intéssel: « Jaj, a tüzet ne hagyjátok kihalni, az élet szent okokból élni akar, s ha Magyarországra dob ki valakit, annak százszor inkább kell akarni » üzenettel, egy bukott forradalom, s minden bukott forradalom « vigasztaló, továbbélő hitével » tesz tanúságot. (Zenei részlet).

A társadalmunk tehetetlensége gátlója ma már a legtöbb magasabbrendű erőfeszítésnek. Lejtőre vitte korunk azt a tömeget, melynek patrónokon kívül mélyebb értelmet nem adott életéhez. Emelkedőnek nyoma sincs, már értelme sincs. Az ráfizetéses! Az ostobaság, az alacsonyrendűség diktál immár. A tudás a becsületét elvesztette! Ki szerzi vissza! Pedig: « A művelődés nem különcök belügye, hanem közügy! » (Németh László).

A könnyű műfajok hatalomátvétele megtörtént — a baj csak az, hogy állami segédlettel! Kodály ezt már a maga idejében veszedelmesnek érezte. Nagysága magában féken tudta tartani a gátlástalan erőket. Talán figyelmeztetőek régi sorai:

« Ezer apró rágcsáló szorgalmasan őrli a magyar dal megmaradt roncsait. Az ún. könnyű zenére gondolok, amelynek minden sorában legalább egy vétség van a magyar hangsúly ellen... Ha a magyar nyelv sokáig táncol a fején, megeshetik, hogy elfelejt a lábán járni. »

Felsőoktatásunk átka a szakembernevelés kizárólagossága! Otthon csak a szakmájában lesz! Idegen: az általános kultúrában! Szakgőgjük által nemcsak elidegenednek az általános emberitől, hanem ellenséges viszonyba keverednek vele! Otthon talán szeretik a művészet eredményeit (vagy legalábbis azzal általtatják magukat), de a hivatal érdekei ellenféllé változtatják.

Sütő András az énekelni elfelejtőknek a *Kórémuzsiká*-ban az éneklés lényegét élővé teszi. (Valamikor meg is zenésítettem): « Aki nem tud énekelni, bizony nagyon szegény ember, még ha tele van is forintokkal a ládája. Bartók és Kodály feltarisznyáztak bennünket énekkel ezer esztendőre. Otthon, amidőn valamelyikünk hosszú és magányos útra indult, öregeink azt kérdezték: Jól felöltöztél-e? Botod van-e? Hát éneket viszel-e magaddal? Vagyis védelmet a sötétség s az úti veszedelmek ellen... Ne hagyjátok cserben az éneket! »

A másik művészi kötelesség eddigi pályám során: a népszokások hagyományainak őrzése és mentése volt. Nyilván a teljességében vállalt szakrális zene életműve növesztése mellett.

A *Magyar Karácsony* szerzői lemezem is a jeles napok némaságra ítélt szokásainak tudatos mentéseként jutott eszembe... amit a Télapó-ünnep üressége helyére kívántunk annyian. A Hanglemezgyár — érezvén az *ünnepi áhitat* hiányát — megbízott a « betlehemi szokásokat », a « legismertebb karácsonyi énekeket » feldolgozó és *Karácsonyi Pasztorál* c. kantátámat is magábafoglaló lemez elkészítésével. Magam is vezényeltem... (s ami komolyzenei lemezzel mai szerzőnél eddig nem fordult elő: « aranylemezzé » vált pár év alatt e vállalkozás). Hallgassunk ebből is. Talán ne az ismertekből, hanem egy ritkább példaként: *Harangoznak estére, Jézus köszöntésére* kezdetűt.

Írtam azóta *Jelesnapi kántálók*-at is, mely az újévelő, farsangoló, husvétoló, pünkösdölő és betlehemes tételeivel az egyházi népszokásokat szeretné feleleveníteni. A múlt jövőbementése szokásokban is kötelességünk. Számomra

ebben a művészet nem csak önmegvalósítás, sokkal inkább *szolgálat*! (A szakadékokat összekötő híd szeretne lenni.)

Azt is megismertem tavaly nyáron, hogy milyen az, amikor a tollnak a « felsőbb erő » parancsol. Az erdélyi falurombolás fájdalmas híre a budapesti tüntetés napján pár óra alatt « írásra kényszerített ». Átkozódni nem vagyok képes, — a fájdalom a felháborodást imává hajlította bennem. Így született az *Ima rontás ellen* (Fohász Erdély faluiért) vegyeskarom népi imádságok módjára. Szövegét is magam írtam (talán Erdélyi Zsuzsa gyűjtési stílusában). Olyan kórust akartam írni, melyet minden valamirevaló kórus képes elénekelni. Kéziratban terjed, de pár hónap alatt hozzávetőleg 20 kórus énekelte eddig! A « Patrona Hungariae » lánykara kérésére egynemű (női) karra is átírtam. Ők a Márton Áron Társaság alakuló ünnepségén énekelték (Zenei részlet, 2'50.)

Nemzetek országoló Istene!
Szorongásban imádságra indított,
veszedelemben fohászkodásra fordított,
sajgó szájunkból származó szapora szóval,
nehezült kebelünkből kiszakadt fennszóval
kiáltunk Hozzád: nemzetek országoló Istene!

Fordítsd hozzánk figyelmedet!
Békétlenséget nem szító,
nehéz sorsát viselő
kicsiny néped csapásait
elégeld meg immár!

Őrző angyal, őrizd meg házunkat!
állj négy szögin, állj négy őrző angyallal!
Fedelét senki be ne omlassza!
Falait senki le ne ronthassa!
Ezen kérésünket halld meg!

Őseink temetőit,
hitünk őrző templomait,
Szent Fiadért kérünk,
Kíméld meg!

Porból porrá Te tégy csak minket
kijelölt időnkben!

Hadd fekhessünk nyugodtan ágyunkban,
tisztességtől ne féljünk álmunkban!
Nyelvünkön bátran szólhassunk!
Eleink mellett nyughassunk!

Aki ez imát ma vélünk mondja,
egész világ magyarjait minden bajtól óvja!

Amen!

* * *

Befejezésül a számomra is kegkedvesebb, legszentebb, tehát « szakrális » művem egy részletével szeretnék « elcsendesedni » ... s ennek is van magyar vonatkozása, mert a *Missa Pannonica* c. hatszólamú vegyeskari misém — Pannon Misém — a pannonhalmi Bencés Gimnázium igazgatójának Korzenszky Richardnak ajánlva készült az *Ecce homo* passióoperám bemutatója után. Hogy miért? Mert az *Ecce homo* Krisztus-opera utórezgése (Kazantszakisz regénye nyomán) teljes imádságra kényszerített... Csak megjegyzem: közel 10 egyházi, templomi kantátám után Karácsony, Pünkösd, Apokalypszis, Jeremiada — mint felekezetre nézve evangélikus írtam *Confessio Augustana*-t és *Luther-kantátát* is, — De Francis Poulenc halálára latin nyelvű (*Deploration* című) *concerto da requiem*-et, tehát gyászmisét. — Ökumenikus hitem minden vallással csak gazdagodott. Richard atya barátsága, iskolájának példaszerű színvonala, ott töltött vendégségeim, előadásaim inspirálták a *Missa Pannonica*-t. Befejezésül a záró *Agnus Dei*-tétel *Dona nobis pacem*-je szeretne önöknek kioldott nyugalmat, igazi békét, zenei elcsendesedést is adni (a zárósorok « pacem »-je 12 szólamú, a « mindenség isteni nyugalmára » irányuló vágyát szeretné egy magyarnak igazán kijáró nyugalommal érzékeltetni).

Kongresszusunk előadói

BALASSA PÉTER, esztéta, író, Budapest.

BÉKÉS Gellért OSB, a teológia tanára a Szt. Anzelm Egyetemen, a Katolikus Szemle szerkesztője, Róma.

ENDREFFY Zoltán, matematikus, filozófus, író és fordító, Budapest.

FARKAS Beáta, közgazdász, adjunktus a szegedi József Attila egyetemen.

HORVÁTH Árpád, filozófus, docens a hittudományi karon, Luzern.

JOÓ Rudolf, történész, a Magyarságtudományi Intézet tudományos munkatársa, Budapest.

KENDE Péter, politológus, egyetemi docens, Malakoff, Franciaország.

LUKÁCS László, teológus, Vigilia főszerkesztője, Budapest.

NYÍRI Tamás, teológiai tanár, a Hittudományi Akadémia levelezői tagozat igazgatója, Budapest.

SÓLYOM László, jogász, egyetemi tanár, Budapest.

SZOKOLAY Sándor, zeneszerző, zenefőiskolai tanár, Budapest.

GÁL SÁNDOR és SIMONYI IMRE versét a Forrás kör irodalmi estjén adták elő.

TARTALOM

Skultéty Csaba, Megnyitó 5
Horváth Árpád, Bevezető gondolatok 9
Horváth Árpád, A mai helyzet Magyarországon és az emigráció 12
Kende Péter, A szocialista államrend válsága — miért és merre? 25
Sólyom László, A szabadság újrakodifikálása — remények és kételyek 38
Lukács László, Az egyház útkeresése a magyar válaszúton . 52
Nyíri Tamás, Egyház a mai magyar társadalomban 63
Joó Rudolf, A kisebbségi kérdés — országhatáron innen és túl 79
Endreffy Zoltán, A környezet válsága és a gondolkodás válsága 93
Farkas Beáta, Piacgazdaság — ábránd és valóság . 109

KEREKASZTAL

Boór János, Hogyan lépjünk tovább? 127

BIBLIAI ELMÉLKEDÉS

Békés Gellért, « Ime, én újjáteremtek mindent! » . 140

IRODALOM ÉS ZENE

Balassa Péter, Magyar irodalom a ma keresztтüzében . . 148
Szokolay Sándor, A nemzeti tudat ébresztése a zenével . 155
Gál Sándor, Könyörgés (vers) . . 91
Simonyi Imre, Bartók (vers) . . 107
Békés Gellért, Húsvét (vers) . 78
Kongresszusunk előadói 166
Tartalom 167